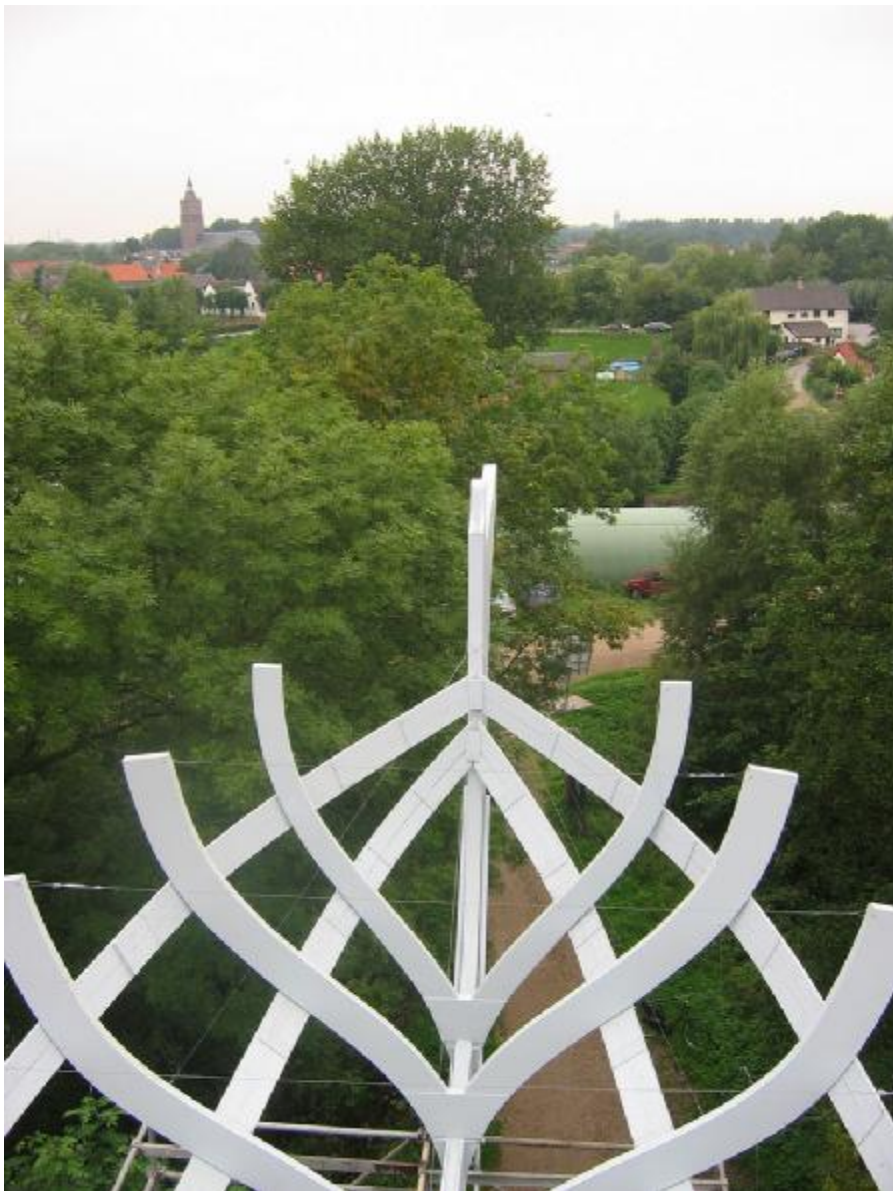

Uitverkiezing: geen geluk om mee te koop te lopen

**Een geloofscommunicatief perspectief op de adolescentenroman
“De arkvaarders” van Anne Provoost**

Maayke Jansma

Afbeelding omslag:

Peter Greenaway's Ark van Noach als een landmark op het dak van het fort Asperen, maar ook als een metafoor voor de ark die strandt bovenop de berg Ararat.

(26 augustus 2006 www.duimdog.nl/weblog/?itemid=511)

Uitverkiezing: geen geluk om mee te koop te lopen

**Een geloofscommunicatief perspectief op de adolescentenroman
“De arkvaarders” van Anne Provoost**

Doctoraalscriptie vrije studierichting Zingeving en Hulpverlening
Theologische Faculteit van de Universiteit van Tilburg
Referenten: dr. Bert Roebben en dr. Helma van Lierop-Debrauwer
Co-referent: prof. dr. dr. Doris Nauer

Maayke Jansma

Thorn, januari 2007

Dankwoord

In september 1967 begon ik aan de studie M.O.A.-theologie aan de Katholieke Leergangen in Tilburg. In 1969 schreef ik me in aan de universiteit van Nijmegen, waar ik colleges volgde en tentamens aflegde tot april 1972. Na een onderbreking van bijna dertig jaar maakte ik in 2000 een nieuw begin aan de universiteit van Tilburg.

Voorliggende scriptie is de voorlopige neerslag van een lange tocht met veel omwegen, die nog niet ten einde is. Mijn gesprek met de arkvaarders verschafte me als het ware een tussenhalte, die rust gaf en me de gelegenheid bood me te heroriënteren met betrekking tot de route die voor me ligt.

Graag wil ik mevr. van Lierop-Debrauwer en dhr. Roebben danken voor hun begeleiding en bemoediging.

Dank wil ik ook betuigen aan mijn ouders. Moeder vertelde mij als kind dat geloven, samengevat, neerkomt op twee woordjes: “en toch”. Tot op de dag van vandaag weet zij dit motto hart en handen te geven door te genieten van wat het leven biedt. Luisterend naar mijn vader ontdekte ik de kracht van de taal. Hij voedde ook mijn belangstelling voor boeken en verhalen.

Zeer erkentelijk ben ik voor wat ik leerde van Pius Drijvers en Niek Werkhoven in ‘de school van geloof’ binnen de Hooge Berktgemeenschap.

Tenslotte dank ik Gerard en onze kinderen Reineke, Floris, Sjoerd en Douwe, vooral omdat ze mij de afronding van de studie zo van harte gunden.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	5
Inleiding	7
1 Religieuze socialisatie.....	10
1.1 Historische en maatschappelijke context van religieuze socialisatie	12
1.2 Stand van zaken anno 2006.....	14
1.3 Crisis.....	14
1.4 Uitdaging	15
1.5 Reductie van religie tot ethiek.....	15
1.6 Godsdienstpsychologische inzichten.....	16
1.6.1 Religieuze ervaring als dynamisch proces.....	16
1.6.2 Visies op ontwikkeling.....	18
1.6.3 Erikson en zijn visie op de vorming van de psychosociale identiteit.....	18
1.6.4 Egoproces en identiteitsontwikkeling	20
1.7 Identiteit en fragment	21
1.8 Identiteit gedacht als volume: een feministische benadering.....	22
1.9 De betekenis van verhalende literatuur voor de religieuze socialisatie	23
2 Geloofscommunicatie	25
2.1 Crisis in de geloofstaal	25
2.2 Narratieve theologie	26
2.3 De bijbel	27
2.4 Spreken over God.....	28
2.4.1 God, maar dan anders.....	30
2.4.2 Vrouwelijke beelden van God	31
2.4.3 Verschuiving van een persoonlijk naar een onpersoonlijk godsbeeld.....	31
2.4.4 ‘God is een verhaal’	32
Terugblik op hoofdstuk 1 en 2.....	32
3 Persoon en werk van Anne Provoost	34
3.1 Literair werk en andere activiteiten.....	34
3.2 Esthetiek en ethiek in literatuur en literatuurwetenschap	35
3.3 Visie op de relatie tussen kindbeeld en literatuur: ‘Het kind als antagonist.’	36
3.4 Ruimte voor onverbloemde waarheid en een ‘andere’ moraal.....	37
3.5 Identificatie	38
3.6 <i>De arkvaarders</i> .....’een indringend verhaal voor adolescenten en volwassenen.’.....	38
3.6.1 Over de voorgeschiedenis.....	39
3.6.2 Recensies en interviews.....	40
3.7 Nogmaals jeugdliteratuur in historische context	41
3.7.1 De hedendaagse adolescentenroman als literair genre	41
3.7.2 Adolescentenromans in de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs.....	42
3.8 <i>De arkvaarders</i> : een nieuwe versie van het zondvloedverhaal.....	43
3.8.1 Exegetische inzichten aangaande het boek Genesis.....	43
3.8.2 De tekst van het bijbelse zondvloedverhaal.....	44
3.8.3 Overeenkomsten en verschillen tussen het zondvloedverhaal en <i>De arkvaarders</i>	45
3.8.4 De personages in <i>De arkvaarders</i>	47

4	Lezen en interpreteren.....	48
4.1	Een esthetische benadering.....	48
4.1.1	Intertekstualiteit.....	50
4.1.2	Hoofdstukindeling en verhaallijnen.....	50
4.1.3	Paradoxen.....	51
4.1.4	Herhaling en parallellie, symboliek, omkeringen en contrasten.....	52
4.1.4.1	Het ritueel van de wasbeurt.....	52
4.1.4.2	Het personage van de ziener en boodschapper: engel en duivel.....	53
	Voorlopige samenvatting.....	54
4.2	Een ethische benadering.....	54
4.2.1	Rechtschapenheid.....	54
4.2.2	Andere kwesties.....	55
4.2.3	Anne Provoost over ethiek in <i>De arkvaarders</i>	56
4.2.4	Racisme en antisemitisme in <i>De arkvaarders?</i>	56
4.2.5	Leefwijze en beeldvorming.....	56
4.2.6	Reactie op Goedele de Cock.....	58
4.2.7	De rechtschapene.....	60
4.2.8	Reactie op Gundel Mattenklot.....	61
5	<i>De arkvaarders</i> in het licht van religieuze socialisatie.....	62
5.1	Vervreemding.....	62
5.2	De intrigerende afloop, de ontknoping van het plot.....	62
5.3	Herkenning of identificatie.....	64
5.4	Socialisatie, identiteit en initiatie op verschillende niveaus.....	66
5.4.1	Initiatie.....	66
5.4.1.1	Put.....	66
5.4.1.2	Re Jana.....	67
5.4.1.3	Re Jana's vader.....	68
5.4.1.4	Re Jana's moeder.....	69
5.4.1.5	Cham.....	70
5.4.1.6	Zaza.....	71
5.4.1.7	Neelata.....	71
5.4.1.8	De bouwheer.....	72
	Nawoord.....	72
6	Geloofscommunicatie in <i>De arkvaarders</i>	73
6.1	De god van de Rrattika.....	74
6.2	Vrijmoedige aanklacht: choetzpah.....	75
6.3	Re Jana besluit de Onnoembare te gehoorzamen.....	75
6.4	Het voortbestaan van de doden.....	76
6.5	Nogmaals de god van de Rrattika.....	77
7	Conclusie: Geloofscommunicatie naar aanleiding van <i>De arkvaarders</i>	78
	Geraadpleegde literatuur.....	85
	Bibliografische gegevens over <i>De arkvaarders</i>	90

Inleiding

De directe aanleiding voor de keuze van het onderwerp van deze scriptie heeft te maken met een interview, twee maanden na de aanslagen op de Twin Towers in New York op 11 september 2001. Op 18 november van datzelfde jaar, terwijl ik onderweg was naar huis en de autoradio afstemde op zender 747 AM, klonk er geen muziek zoals ik verwachtte, maar een rustige vrouwenstem met een Vlaamse tongval en een aangenaam timbre. Wat ze naar voren bracht, drong niet meteen tot me door. Het was vooral de bedachtzame en aarzelende stelligheid in de intonatie, de zinsbouw en de woordkeus die mijn aandacht trok. Na een onderbreking door het nieuws begreep ik dat ik luisterde naar het NCRV-programma Schepper & Co met een vraaggesprek tussen Iko van der Goot en Anne Provoost naar aanleiding van het verschijnen van haar roman *De arkvaarders*, een bewerking van het zondvloedverhaal uit het bijbelse boek Genesis. Op een bepaald moment ving ik flarden van zinnen op waardoor mijn luisteren meer werd dan genieten van toon en taal en waardoor ook de inhoud van het gesprek mij ging interesseren. Ik citeer een fragment.

Anne Provoost over De arkvaarders

AP: ...want zo beschouw ik ons, ..., u ook, iedereen in dit mooie landje, in dit mooie Europa, zelfs in dat Amerika dat nu getroffen wordt: wij zitten op rozen!

IvdG: Ja, vindt u dat ?

AP: Dat vind ik. Ik vind dat wij – wij hebben in mijn dialect een heel mooie uitdrukking – ik weet niet of ik die hier mag gebruiken ...

IvdG: ...vast wel

AP: Ah, wij zijn met ons gat in de boter gevallen... - ...- ...wat ik bedoel is dat wij zoveel geluk hebben, zelfs als wij soms verdriet ervaren en ongeluk, zoveel geluk hebben om hiér te zijn geboren en niet in Afghanistan en niet in een of ander Oegandees...

IvdG: Maar dat schept ook verplichtingen ...en dat is dan die andere kant...Want ergens schrijf je: áls jullie rechtschapen waren, stonden jullie nu je plaats af aan de kinderen, lammen en zwakzinnigen.

Dat is dan het appel... van Wat is nou rechtschapen zijn? Wat is uitverkoren zijn?

AP: Ja juist, ik vind dat uitverkoren zijn en dat op rozen zitten zo... zoveel morele verantwoordelijkheid schept dat je eigenlijk niet meer echt kunt genieten van het uitverkoren zijn. Je kunt het wel natuurlijk, maar het vergt wat. Je moet een en ander van je af zetten. Je moet een en ander willen vergeten om te kunnen genieten van het feit dat je bijvoorbeeld een heel groot huis hebt, want je hebt eigenlijk kamers teveel, terwijl je heel goed weet dat er mensen zijn die geen huisvesting hebben ...(NCRV 2001)

Hierna gaat het gesprek verder over de parallel tussen het zondvloedverhaal en de situatie op 11 september 2001; over de Dioxinecrisis en Dutroux, over liefde en de vraag of liefde uitgaat boven uitverkoren zijn, of de vraag naar het verschil tussen liefde en houden van; over het overbrengen van waarden en kennis naar kinderen, opvoeden en geloven in God, religieus zijn, bidden, geloven in de mens, inzicht in goed en kwaad, Jezus en utopisch denken.

Voor dit interview wist ik niet wie Anne Provoost was. Ik had nog nooit van haar of van haar boeken gehoord. In de tijd tussen de aanslagen in New York, die in het interview zijdelings ter sprake kwamen, en het gesprek op de radio las en beluisterde ik veel reacties en commentaren op de gebeurtenissen in Amerika, voornamelijk van politici, journalisten of geëngageerde schrijvers, allemaal mannen. Het deed me deugd dat nu eens een vrouw de gelegenheid kreeg of nam om haar zienswijze naar voren te brengen.

Wat me nog meer interesseerde was het gegeven dat Anne Provoost kennelijk zo op fundamentele vragen betrokken is dat zij bijna als vanzelfsprekend verbanden kan leggen tussen haar werk en actuele gebeurtenissen die zich onafhankelijk daarvan afspelen. Haar boek was al voltooid, voordat de aanslagen plaatsvonden.

Fundamentele vragen en bijzondere aandachtspunten

Onder fundamentele vragen versta ik vragen zoals ...Waarom is het leven zoals het is? Waarom overkomt mij/ ons dit? Wat maakt ons of mij nu eigenlijk sterk of blij? Waarom voel ik me, voelen wij ons uitverkoren, gezegend? Wat geeft ons vertrouwen of, in geval van een grote verwarring: Waar gaat het nu eigenlijk allemaal om? Zijn er passende woorden te vinden bij wat we meemaken? Hoe maken we duidelijk dat het zo niet langer kan? In geval van een natuurramp, een terroristische aanslag: Waarom worden anderen getroffen en gaan chaos en geweld aan mijn deur voorbij? Ben ik, zijn wij misschien een volgende keer aan de beurt? Wie komt op voor de getroffenenen? Waar zoeken wij hulp als anderen ons te na komen? Op welke grenzen stoten wij, individueel en gezamenlijk? Hoe verhouden het kleine en grote leed zich tot elkaar? Aan wie moet ik, moeten wij verantwoording afleggen van mijn/ons doen en laten. Voor wie of wat en hoe kan ik, kunnen wij zorg dragen? En wat hebben geloof en God met dit alles te maken? Wie of wat is God eigenlijk? Hebben uitspraken als "God is liefde" of "God zal voorzien" ook buiten de bijbel, het evangelie en de kerk om, betekenis?

Deze vragen leven niet alleen in mij. We kunnen ze overal en altijd beluisteren, daar waar schokkende gebeurtenissen plaatsvinden en zelfs door nieuwe drama's en rampen worden ingehaald, maar ook op momenten dat mensen het redelijk goed maken en desondanks onrustig zijn, omdat zij weten dat zij kwetsbaar en vergankelijk zijn, of gehoor geven aan een verlangen of vermoeden dat diep in hun wezen haar gang gaat, een weg zoekt voorbij toevallige plaatselijke of tijdelijke mogelijkheden en kansen.

Als Roebben schrijft dat we leven in een complexe en veranderende wereld, vol van morele en religieuze verwarring en verbijstering, of dat, terwijl stormen over onze samenleving woeden, we niet in staat lijken te zijn de kwesties waar het om gaat vast te stellen, laat staan dat we ze aanpakken, dan kan ik met hem instemmen. Onze cultuur wordt gekenmerkt door een reikhalzend uitzien naar gerijpte aandacht en tijd voor datgene wat 'waardevol' is: waarachtig leven, evenwicht tussen werk en vrije tijd in familiebetrekkingen en andere relaties, een enthousiast delen van onze verschillende levens, mededogen, veilige mobiliteit- kortom: naar perspectief. Er is grote nood aan voorgangers en leiderschap. Omdat onze cultuur ambigue is met betrekking tot het gevoel voor richting, missen we vaak betekenisvolle bakens en de vrijheid voor onze idealen, aldus Roebben. (2004, 1)

Hij betreft deze analyse allereerst op de situatie van jong volwassenen. Zelf denk ik, onder andere met een verwijzing naar eigen ervaringen en naar berichten in kranten en tijdschriften of gesprekken op de radio en televisie, dat ook veel mensen van middelbare leeftijd en ouderen zich in deze woorden zullen herkennen. Jonge mensen vertolken misschien sterker het reikhalzend uitzien, het verlangen van onze cultuur, terwijl ouderen wellicht meer bezig zijn met de vraag hoe zij met elkaar en met jongere mensen over deze kwesties van gedachten kunnen wisselen, in een wereld die zo pluriform en tegelijk verbrokken is dat er eigenlijk geen gezamenlijke 'taal' of 'grammatica' meer voorhanden lijkt te zijn. Het is duidelijk dat de geloofscommunicatie tussen de generaties stukt. *De arkvaarders* van Anne Provoost biedt naar mijn idee een overvloed aan aanknopingspunten om het stilgevallen gesprek weer naar beide kanten vlot te trekken.

Literatuurwetenschappelijk gesproken kunnen we dit boek beschouwen als een eigentijdse literaire adolescentenroman, een genre waarin zichtbaar wordt dat de grenzen tussen jeugdliteratuur en literatuur voor volwassenen aan het vervagen en soms zelfs verdwenen zijn.

Vanuit de recente (ontwikkelings)psychologie en godsdienstpedagogie worden er kritische kanttekeningen geplaatst bij de populaire interpretatie van de klassieke opvattingen over leeftijdsgebonden, lineair gedachte en doelgeoriënteerde ontwikkelingsfasen en bij de in negatieve termen verwoorde visie op 'het kind' en 'de jongere' die beiden worden beschouwd als '(nog) -niet-volwassen' mensen. In het literatuurwetenschappelijk spreken over de hedendaagse adolescentenroman staat dit genre enerzijds model voor de emancipatie van de jeugdliteratuur (Van Lierop-Debrauwer 2005,17), anderzijds wordt het direct gerelateerd aan het zoeken van de jonge mens naar een eigen identiteit. (a.w. 56) Als we de eerdergenoemde kritiek beamen dan zullen we moeten nagaan of dat wellicht gevolgen zou moeten hebben voor de benaming van het genre.

Vraagstelling, probleemstelling, doelstelling en opzet van deze studie

De vraagstelling van voorliggende studie is tweeledig en luidt als volgt:

1. Wat leren ontwikkelingspsychologie en godsdienstpsychologie over adolescentie en volwassenheid en over religieuze socialisatie en geloofscommunicatie als processen met wederzijdse werking?
2. Welke aanknopingspunten en geloofsperspectieven biedt *De arkvaarders* aan jongeren én ouderen als het gaat om religieuze socialisatie en intergeneratieve geloofscommunicatie?

De probleemstelling is eveneens tweeledig. Ze heeft enerzijds betrekking op de manier waarop kerk en theologie het geloof 'vieren' en ter sprake brengen, anderzijds op de doorwerking van de pedagogische attitude, die in plaats van autoritair niet zelden autoritair of liberaal was/is.

Kerk en theologie boden/bieden vaak weinig duidelijkheid en houvast aan mensen die zoeken naar verheldering van zinragen in het complexe bestaan, dat radicaal pluriform is geworden en verbrokken is geraakt. Wanneer theologie en pastoraat naar de bijbel als inspiratiebron en gids verwijzen, lijken zij onvoldoende het onderscheid tussen de historische werkelijkheid en de mythische werkelijkheid van de bijbelverhalen te kunnen verduidelijken. De geloofsverkondiging sluit niet herkenbaar aan bij de eigentijdse werkelijkheid en ervaringen. (Noorda 1990, 116).

De doelstelling tenslotte is aan te tonen hoe 'narrativiteit' de lezing van een verhaal beïnvloedt en aspecten van zinervaring en geloof doet oplichten, die men met wetenschappelijke exegese en rationele argumentatie moeilijk of niet kan verduidelijken en die voedingsbron zijn niet alleen voor het ethisch handelen maar ook voor de religieuze ervaring.

De opzet is als volgt:

In hoofdstuk 1 en 2 werk ik de probleemstelling verder uit aan de hand van de begrippen religieuze socialisatie en geloofscommunicatie. Hoofdstuk 3 bestaat uit een korte biografie van Anne Provoost, een overzicht van haar werk en een impressie van haar opvattingen over literatuur en opvoeding in het algemeen en de boodschap van *De arkvaarders* in het bijzonder. De verhouding tussen jeugdliteratuur en literatuur voor volwassenen komt in dit hoofdstuk ook aan de orde, vooral met de bedoeling de plaats van het werk in het geheel van de literatuur te verduidelijken. Het vierde hoofdstuk bevat een inventarisatie van de esthetische en ethische aspecten in het verhaal. In de laatste drie hoofdstukken verwoord ik mijn bevindingen met behulp van voorbeelden uit de tekst die bij mij en wellicht ook bij andere lezers herkenning oproepen, maar soms aan het denken zetten en opmerkelijk maakten op zaken die ik nooit eerder zo zag. Ik besluit met een bemoedigend citaat van Karl Rahner.

*Overal waar in deze studie de mannelijke vorm gebruikt is, is de vrouwelijke vorm geïmpliceerd en omgekeerd.

1 Religieuze socialisatie

Het omslag van *De arkvaarders*, 1^e en 2^e druk, is donkergroen en in tweeën verdeeld.¹ Ongeveer tweederde bestaat uit een afbeelding van vijf jonge, bleekgroene mensen, zo te zien twee meisjes en drie jongens. Schaars gekleed drijven ze door elkaar heen in helder, doorzichtig water tegen de achtergrond / ondergrond van een groenzwart gemarmerd raam- of tegelwerk. De afbeelding is begrensd als een foto maar sluit in kleur aan bij het onderste deel van de kaft met de titel, de naam van de auteur en uitgever, die allemaal naar links hellen. Het contrast in de kleuren van de letters, de helling naar links, de verschillende grootte en de groepering hebben samen het effect dat ze lijken te bewegen als een varend voertuig met een waarschuwend vlag.

Terugkijkend van onder naar boven vallen mij ook verschillen in de menselijke figuren op. Bij de eerste aanblik zag ik vijf verdronken jonge mensen. De tweede keer zie ik jongensbenen die rechts uit beeld verdwijnen, een meisje helemaal aan de bovenkant, dat niet drijft, maar eerder lijkt weg te sluipen, terwijl ze bang en afwerend achterom kijkt, vooraan links de figuren van een jongen en een meisje die als het ware van tweeën een worden, meer zweven dan drijven, het meisje, onschuldig, in een soort slapende of rustig geconcentreerde overgave, de jongen in zithouding, schijnbaar wakker en argeloos, wijzend met zijn vinger die suggereert dat hij midden in het opmerken of aanwijzen van iets, onderbroken werd. Nu lijkt de afbeelding een fragment uit een film die even stil is gezet.

Als mij naar een oordeel over het omslag gevraagd werd, zou ik zeggen: ik vind hem niet aangenaam om naar te kijken, maar hij intrigeert me wel. Hij is meerzinnig: onrustig, van de ene kant dreigend, van de andere kant relativerend; hij geeft te denken. De afbeelding doet recht zowel aan het oorspronkelijke zondvloedverhaal als aan de bewerking van Anne Provoost, meer dan de afbeeldingen op de Amerikaanse, Britse, Zweedse en Deense vertalingen die romantischer zijn.²

Nadenkend over religieuze socialisatie en geloofscommunicatie anno 2006 zie ik een soortgelijk 'plaatje' dat ik eveneens door verschillende brillen kan bekijken. De ene bril toont wat uit beeld dreigt te verdwijnen, verloren dreigt te gaan of dood is, verstarring, angst en afweer, de andere maakt opmerksaam en geeft zicht op tekenen van hoop. Als we zorgvuldig willen vaststellen wat er eigenlijk gaande is op het gebied van religie, dan is het in ieder geval raadzaam een pas op de plaats te maken. Want hoe je ook kijkt: we bevinden ons op een grensovergang, voor de een mogelijkheden binnen bereik, avontuurlijk of bevrijdend vooruitzicht, voor de ander een crisissituatie, ver van huis, definitieve ontheemding.

De modernisering en haar verschijnselen van secularisering, ontkerkelijking, individualisering, pluralisering en fragmentatie hebben tot gevolg dat velen de richting in hun bestaan kwijt zijn en nauwelijks oriëntatiepunten kunnen ontdekken, hoe vasthoudend ze ook zoeken. Gemeenschappen staan onder druk of vallen uiteen. Dit gebeurt niet alleen in het kerkelijk domein, maar ook bij maatschappelijke en politieke organisaties, op grote schaal en op kleinere schaal in steden, dorpen, buurten, en gezinnen.

Opvoeding en onderwijs veranderden van karakter, werden procesgericht. Ouders, docenten, pastores en jeugdleiders werden meer begeleiders dan doorgevers van levenservaring, levensstijlen, kennis, waarden, normen, en geloof. Sommigen weten niet waarvoor ze staan, anderen vragen zich af of zich ook nieuwe geloofsgemeenschappen zullen vormen, of religieuze socialisatie nog wel mogelijk is. Waarom zouden we eigenlijk willen socialiseren?

In de volgende paragrafen zal ik meer uitgebreid stilstaan bij de historische en maatschappelijke context van religieuze socialisatie. Ik beperk me hoofdzakelijk tot de situatie in Nederland. Eerst zal ik omschrijven wat mij voor ogen staat als ik spreek over socialisatie en over religie.

Socialisatie heeft in het alledaagse spraakgebruik te maken met opvoeding en vorming of educatie, met identiteitsontwikkeling, met rolpatronen met de wijze waarop mensen de ander en zichzelf waarnemen, (laten) beïnvloeden, helpen zich bepaalde waarden, normen, vaardigheden en houdingen

---

¹ Zie afbeelding pagina 90.

² Het omslag en de titel van de Duitse vertaling spreken mij ook erg aan. Anne Provoost is daarover verbijsterd omdat die kaft een zandstrand afbeeldt in plaats van een steenwoestijn. Zie afbeeldingen pagina 90.

eigen te maken. Opvoeding, vorming en educatie associëren we meestal vooral met het doen en laten jegens eigen en andermans kinderen of jongeren die afhankelijk zijn. Maar het woord kan ook van toepassing zijn op volwassenen die min of meer bedoeld of onbedoeld, in verschillende rollen en hoedanigheden zichzelf en elkaar vormen.

Nog niet zo heel lang geleden ging men ervan uit dat de opvoeding voltooid was als de jonge mens de volwassen leeftijd had bereikt. Men zag de menselijke ontwikkeling en levensloop als een opeenvolging van tamelijk strak afgebakende fases. De fase-theorieën waarin vaste leeftijdsgrenzen werden gehanteerd zijn inmiddels achterhaald.³ Bijna niemand zal nog beweren dat de groei naar de volwassenheid verloopt volgens algemeen geldende patronen in voor iedereen hetzelfde tempo. Alleen al in biologisch opzicht bestaan er duidelijke verschillen tussen meisjes en jongens. In historisch, sociaal-economisch, cultureel en maatschappelijk opzicht zijn er niet alleen tussen meisjes en jongens, maar ook tussen jongeren onderling nog grotere verschillen, zeker in gebieden die sterk verstedelijkt zijn of veel immigranten tellen.

Socialisatie vindt plaats in de kleinschalige samenlevingsvorm van het gezin, de school, in grotere verbanden en in de maatschappij als geheel. Het wordt soms op een lijn gezet met integratie, assimilatie of inculturatie, het binnengaan of binnengeleid worden in een gemeenschap, het aanleren van een daarbij horend gedragspatroon en de overname of de overdracht van uitwendig gedachtegoed op basis van de veronderstelling dat individuen, van jong tot oud, zich aan hun maatschappelijke, culturele en/of godsdienstige omgeving (moeten) aanpassen.

In deze studie wil ik vooral de ‘wisselwerking’ tussen individu en omgeving en de ‘wederzijdsheid’ in de betrokkenheid van mensen op elkaar benadrukken. Terwijl wij de invloed van elkaar en onze omgeving ondergaan en er zelfs van afhankelijk zijn, worden wij wie we zijn, maar niet passief. We nemen ook deel aan de constructie van de werkelijkheid en van onze persoonlijke en gezamenlijke geschiedenis. We herscheppen haar. Een zekere mate van aanpassing zal daarbij altijd een rol spelen, hoewel ik in dat geval liever spreek van afstemming, (leren) rekening houden met of respecteren.

Religie en het religieuze worden ook wel aangeduid met de term ‘godsdienst’ of met de term ‘zingeving’. Zelf volg ik de terminologie van o.a. Bert Roebben en Ben Vedder die enerzijds ‘zinervaring’, ‘zinvinging’ of ‘zinontdekking’ en anderzijds ‘zingeving’ onderscheiden, omdat zin iets is wat eerder aangeboden en gevonden wordt dan door mensen geproduceerd. ‘Zin dient zich aan als iets wat ontdekt moet worden, iets waarop een mens zich heeft af te stemmen. De afstemming van de wereld op de mens en van de mens op de wereld geeft aan de mens ervaring van zin.’ (Vedder, 1992, 2) Zingeving is een moderne en actieve term, die een hoge mate van reflexiviteit veronderstelt en uitgaat van de idee van maakbaarheid. (Roebben, 2001, 29 -30)

Zingeving kan incidenteel zijn, maar ook systematisch. In het laatste geval kan zij vorm krijgen in een soort leer van zijn en welzijn, die we levensbeschouwing noemen. Levensbeschouwingen kunnen godsdienstig en niet-godsdienstig zijn. Een godsdienstige levensbeschouwing zoals het christendom kan kerkelijk georganiseerd zijn, maar ook buiten de kerk vorm aannemen, aldus de godsdienstsociologen Dekker en Stoffels. (2001, 39)

Deze wetenschappers maken geen onderscheid tussen de termen godsdienst en religie. Godsdienst(igheid) definiëren zij als een betrokkenheid op een als transcendent ervaren werkelijkheid, ook wel ultieme werkelijkheid genoemd. Met behulp van het accentteken op het woord ‘ervaren’ geven zij aan dat zij geen dualistisch wereldbeeld hanteren. In een andere bewoording: over het bestaan van een werkelijkheid achter of boven de zichtbare en grijpbare empirische werkelijkheid willen en kunnen zij als wetenschapper geen uitspraken doen. (a.w.15, 31, 33)

Voor mij is elke godsdienst religie, maar het omgekeerde zal ik niet gemakkelijk beweren. Het woord godsdienst associeer ik met een systeem, eeuwenoude gebruiken, vooral ook met jezelf invoegen en overgave aan de god ‘waaraan het systeem is opgehangen’. Dat wat ik versta onder ‘het religieuze’ is ruimer, lossier en moeilijker af te bakenen dan de verschijningsvormen van godsdienst. Het heeft meer te maken met stil (willen/durven/ moeten) staan bij de grenzen van ons weten, ons ervaren en ons kunnen.

---

³ Zie Dorothea Timmers-Huigens, *Interactieve geloofscommunicatie*, 1997, pp. 98-119

1.1 Historische en maatschappelijke context van religieuze socialisatie

Religieuze socialisatie heeft, als ik bij eigen huis begin, van doen met ervaringen van minstens twee tot drie, eigenlijk vijf generaties: de generatie van mijn hoogbejaarde moeder, die van haar ouders over wie zij mij vertelde, de generatie van onze dochter en die van het kindje dat zij en haar man verwachten, met daar tussenin de generatie waartoe ik zelf behoor. In het Noord-Brabant waar ik opgroeide stond religieuze socialisatie vanaf de wieg tot het graf in het teken van de katholieke kerk en haar sacramenten. Van protestanten hoorde ik voor het eerst tijdens de geschiedenisles over de beeldenstorm op de lagere school. Tijdens mijn beroepsopleiding raakte ik bevriend met iemand voor wie religie of kerk niets betekende. Een van onze kinderen kwam op zekere dag thuis met een vriendje dat joodse ouders had. Jaren later, toen ons gezin een tijdlang in Noord-Holland woonde, maakte ik kennis met mensen die zich Luthers, Nederlands Hervormd, Apostolisch, Evangelisch of Gereformeerd noemden.

Mijn moeder werd geboren tijdens het pontificaat van paus Pius X die dagelijkse deelname aan de communie, dus ook dagelijks kerkbezoek propageerde en de leeftijd om de eerste communie te ontvangen verlaagde tot ongeveer zeven jaar. (1910) Ouderen in de provincie Zeeland met wie ik in het kader van mijn werk over religie en geloof sprak, vertelden hoe hun vader en moeder dachten over de grote Abraham Kuyper en de oprichting van de ARP, de eerste politieke partij, de partij van de 'kleine luyden'. Maarten 't Hart beschreef in *De Jacobsladder* (1986) hoe geloofskwesties en kerkscheuringen gezinnen en families scherp verdeelden. Afgelopen jaar vertelde een jonge onderwijzeres mij hoe ze op haar school het katholieke Carnaval en het islamitisch Suikerfeest gezamenlijk vierde. En zaterdag 14 oktober 2006 zei Klaas Runia, een van de bekendste voormannen in de Gereformeerde kerken in Nederland, bij zijn afscheid als hoogleraar dat de 'gewone' gereformeerden zich teveel openstellen voor de buitenwereld en - zichzelf inclusief - een beetje stuurloos zijn geworden. (*dagblad Trouw* 17 oktober 2006)

Religieuze socialisatie betekende voor mij heel geleidelijk, met verwondering en tegelijk vrees ontdekken dat de wereld van geloven confrontatie inhoudt, interessant is, vreemd, bizar, vol gekonkel en geweld, heldhaftig, zelfgenoegzaam, soms bescheiden, eerlijk, pretentieloos, vervuld van zorg en mededogen met mensen die de klappen krijgen. Het betekende ook denken dat ik me moet haasten. Want terwijl ik me afvroeg of ik mijn doopsel, communie en vormsel wel 'begrepen' had, zijn onze kinderen groot geworden en uitgevlogen. Over religie en geloven kunnen we zelden en niet gemakkelijk van gedachten wisselen. Ik werd analfabeet in eigen huis. Religieuze socialisatie betekent daarom nu ook samen met anders- en niet-gelovigen, op weg blijven naar waar ik ooit vandaan kwam; gedreven door de hoop op samenhang en vrede wereldwijd.

Als ik me beperk tot Nederland, dan associëren de meeste mensen de woorden 'religieuze socialisatie' met geloofsofvoeding en geloofsidentiteit binnen een tot ongeveer 1990 overwegend christelijke geloofsgemeenschap. Gegevens uit de volkstelling van 1809, uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (1966) en van Intomart (1996) laten zien, dat het merendeel van de Nederlanders tot een kerkgenootschap behoorden.

Het milieu waarin religieuze socialisatie plaatsvond was relatief homogeen en werd sterk bepaald door het kerkelijk gezag, kerkelijke gebruiken, zoals dagelijkse gebeden bij de maaltijd met standaardteksten of aan de hand van bijbelfragmenten, wekelijkse kerkgang, deelname aan de sacramenten, deelname aan de kerkelijke feesten en aan maatschappelijke organisaties op confessionele grondslag. Het gezin legde het fundament voor de christelijke opvoeding. Ze werd aangevuld met catechismusonderricht en zondagsschool. (Maas, Ziebertz, 1997, 385)

Dit eerste milieu was ingebed in een netwerk van confessionele kleuterscholen, lagere en middelbare scholen, en andere onderwijsinstellingen tot en met de universiteit. Geestelijken die zich vooral met jeugd en met opvoeding bezighielden, namen in samenwerking met leken het initiatief tot het oprichten van patronaten, standsorganisaties en jongerengroeperingen. Samen vormden deze een derde opvoedingsmilieu. (Derks, 1992, 282) De drie milieus, ondersteund door de pers, de politieke partijen en de maatschappelijke organisaties vormden samen een 'zuil' die in de breedte alle gebieden van het leven omvatte – werk, familieverband, vrije tijd, media enzovoort-, in verticale richting zich uitstrekte 'van de wieg tot het graf.' (Maas, Ziebertz, 390)

Verzuiling was een kenmerk van de hele maatschappij, maar werd bij de katholieken in het bijzonder gestimuleerd door de encycliek *Rerum Novarum* (1891) die de aandacht vestigde op de situatie in de arbeidersklasse. Ze formuleerde de sociale leer van de rooms-katholieke kerk, presenteerde het subsidiariteitsbeginsel en benadrukte het belang van kleine en middelgrote maatschappelijke verbanden.⁴

Na het midden van de jaren zestig brokkelen de zuilen geleidelijk uiteen. Het leven in Nederland komt in een stroomversnelling, vooral bij het katholieke volksdeel, dat sinds de encycliek *Quanta Cura* en de bijgevoegde *Syllabus Errorum* (1864) als anti-modernistisch te boek stond, maar mede onder invloed van het Tweede Vaticaans concilie de ramen naar de wereld opende (aggionamento). Het kerkbeeld verandert radicaal en daarmee ook de visie op religieuze socialisatie.

In de periode voor het concilie had de voorbereiding op de sacramenten centraal gestaan: het doopsel meteen na de geboorte, de eucharistie / 'eerste communie' met zeven jaar en het vormsel tussen tien en twaalf jaar. De initiatie in het geloofsleven via deze sacramenten was gebaseerd op antropologische argumenten. Ze markeerde de overgang van de ene levensfase naar de andere. Tussentijds werden jonge mensen thuis en op school ingeleid en geoefend in het verwerven van moreel-religieuze deugden en praktijken.⁵ Na het vormsel werden (en worden) katholieke kinderen en hun ouders als het ware in het diepe gegooid.

Het concilie benadrukte het belang van de subjectwording van de gelovigen en de realisatie van christelijke gemeenschappen. Alle gelovigen worden aangespoord om voorbij vooroordelen en verschillen, gaandeweg de wereld van de humaniteit te ontdekken en te cultiveren. Leken krijgen mede-verantwoordelijkheid. Ouders worden uitgedaagd om over hun geloofsvoorgaan te reflecteren en hun kinderen aan dit proces te laten participeren. De catechese schept ruimte voor existentiële vragen en ervaringen. Religieuze socialisatie is er voortaan op gericht dat gelovigen vanuit het evangelie op een persoonlijke wijze een bijdrage leveren aan de vernieuwing van de wereld en mede het uitzicht van de kerk bepalen. Vanuit de gedachte dat men jongeren meer recht doet met een stelselmatige en langzame 'inwijding' in het volle leven, klinkt een pleidooi voor een uitgesteld vormselengagement, voorbereid door een totaal andere aanpak van de vormselcatechese via de 'lange weg' van existentiële, maatschappij- en kerkkritische confrontatie met het evangelie. (Roebben 1996, 48-50)

In de jaren na het concilie gaat men met groot enthousiasme aan de slag. Maar het veelbelovende perspectief van een nieuwe en volwassen geloofsgemeenschap wordt door het verzet van conserverende krachten geblokkeerd. Het verschijnsel van ontkerkelijking waarvan voor het concilie al sprake was en dat zich niet beperkte tot het katholieke volksdeel, neemt in versneld tempo toe. Niet alleen binnenkerkelijke factoren spelen daarbij een rol, want ook maatschappelijke organisaties krijgen met verzwakking te maken. Steeds meer delen of sectoren van de samenleving worden onafhankelijk en zelfstandig. De reikwijdte van de godsdienst vermindert en het kerkelijk leven wordt teruggedrongen tot de persoonlijke wereld. (Dekker en Stoffels 117)

De kerkleiding en de gelovigen proberen zich aan de moderne tijd aan te passen, maar kunnen niet verhinderen dat gezinsstructuren veranderen en evenzeer de gerichtheid van de aandacht van de ouders op het kind, het ouderschap van jonge ouders en de doelen in de opvoeding. De 'hoeksteen van de samenleving' schijnt zich te handhaven, maar neemt velerlei vormen aan. Ouders of 'gezinshoofden' verzetten zich tegen pogingen tot instrumentalisering en pedagogisering ten dienste van de kerk (of ten dienste van de staat). Daarmee is nog niet gezegd, dat ook de betrokkenheid op religie verminderd is of weggevallen. Het betekent wel dat gezinnen niet langer *de* instantie voor socialisatie zijn. (Maas, Ziebertz 385)

---

⁴ Het subsidiariteitsbeginsel, negatief uitgewerkt, houdt in dat de overheid slechts initiatieven behoort te nemen op die momenten dat individuen en private organisaties niet in staat blijken problemen zelfstandig op te lossen. Positieve subsidiariteit betekent dat gemeenschappen, instellingen en overheden verplicht zijn condities te schep pen waarin individuen zich ten volle kunnen ontplooiën, bijvoorbeeld door werk, goede huisvesting en gezondheidszorg te bieden. Het beginsel wordt verder uitgewerkt in de encycliek *Quadragesimo anno* van 1931.

⁵ Rondom het vormsel bestond dubbelzinnigheid. Dit sacrament wordt toegediend door de bisschop of zijn vicaris, maar die kwam niet elk jaar in elke parochie. Daarom kon het gebeuren dat kinderen van tien, elf en twaalf jaar gezamenlijk het vormsel ontvingen. Voor de jongsten viel de toediening van dit sacrament niet samen met het verlaten van het basisonderwijs en de overgang naar het voortgezet onderwijs. Het kon daarom moeilijk als overgangsrite functioneren. Er was wel een tweede overgangsmoment, namelijk de zogenaamde plechtige communie of plechtige hernieuwing van de doopbeloften.

1.2 Stand van zaken anno 2006

Als we het eerdergenoemde SCP-rapport en Intomartonderzoek vergelijken met berichten in de krant over het SCP-rapport van 5 september 2006 en de telling van het jaar 2000 in het overzicht 'Aanhangers van een religie als % van de Nederlandse bevolking' dan valt allereerst op dat door de fusie van de protestante kerken tot de PKN (12%) de namen hervormd, gereformeerd en evangelisch-Luthers uit het zicht verdwijnen, vervolgens dat de Islam (5%) duidelijk in het vizier komt en verder, dat de rubriek 'buitenkerkelijken' vervangen is door 'geen religie' (62%).⁶

Het percentage roomskatholieken is geslonken naar 16% en de rubriek 'overig' vertegenwoordigt 3%. Het voorheen betrekkelijk homogeen milieu van de religieuze socialisatie is heterogeen geworden, nog steeds overwegend christelijk, misschien meer ethisch of cultureel dan gelovig, en voor een steeds groter deel niet kerkelijk. In België en Nederland wonen en werken moslims, boedhisten, hindoes, leden van allerlei soorten religieus georiënteerde groeperingen. Vrijwel niemand kijkt er meer van op als een buur of collega socialist, humanist, atheïst of agnost blijkt te zijn.

In oktober 2002 besprak de godsdienstsocioloog Theo Schepens tijdens een congres aan de universiteit van Tilburg enkele resultaten van het Europese Waardeonderzoek in 1999. Hij vermeldt daarbij dat 75% van de Nederlanders zegt in een transcendente God te geloven. Ik vraag me af hoe dit gegeven te rijmen valt met '62% geen religie' uit het laatste SCP-rapport, maar dit terzijde. Meer belang hecht ik aan de opmerking van Schepens dat Nederland in religieus opzicht een merkwaardig land te noemen is, omdat er veel meer geloof of gelovigheid is dan kerkbetrokkenheid. Geloven in een transcendente God betekent in dit geval ofwel geloven in een persoonlijke God, ofwel geloven in een hogere macht, een kracht, een levensgeest, 'iets'. De respondenten die het laatste invulden zijn met tweederde in de meerderheid. Onder hen bevinden zich veel meer katholieken dan hervormden of gereformeerden. Van de katholieken gelooft slechts 17% in een persoonlijke God (van de hervormden 55%, van de gereformeerden ruim 70%). Bijna 60% van de katholieken herkent zich het meest in een onpersoonlijk godsgeloof. De rest weet het niet. (Schepens 2002)

1.3 Crisis

Voor het eerst is er sprake van een generatie jongvolwassenen en ouders die niet of bijna niet religieus gesocialiseerd zijn van huis uit. Mondige mensen die wel een religieuze opvoeding hebben genoten werden kritisch, ontdekten dat hen van alles is wijsgemaakt, wordt wijsgemaakt, of dat ze zich lieten wijsmaken wat ze graag wilden geloven. Grootouders en ouders van jongeren nu merken dat hun kinderen niet warm lopen voor kerk en religie. Zelf hebben ze soms het gevoel dat ze in hun eigen levensverhaal (nog) niet thuisgekomen zijn, dat hun ziel (nog) geen onderdak gevonden heeft.

De behandeling van religieuze thema's op school is te cognitief en vindt moeilijk of geen aansluiting bij de ervarings- en belevingswereld van de leerlingen.⁷ De traditionele vormselcatechese verkeert teveel in de sfeer van het sacraal gebeuren, het familiefeest en de servicekerk en draagt niet bij tot een serieus geloofsengagement. Het pleidooi voor de 'lange weg' en verdieping van de vormseldynamiek, zodat het geloof meer doorleefd kan worden, wordt nooit ernstig in overweging genomen, enkele sporadische proefprojecten niet te na gesproken.' (Roebben 1996, 49)

Leerkrachten, docenten, pedagogen, jeugdwerkers en pastores voelen zich in de steek gelaten en raken in verlegenheid omdat ze in religieus opzicht tegenover de jongeren met de mond vol tanden staan. Zij kunnen wel moreel en existentieel verantwoord in verschillende rollen optreden, maar moeten ook bekennen dat ze zich machteloos voelen, onverschillig worden, of zich geremd weten door nostalgie en analfabetisme.

Kortom: het socialisatieproces staat ter discussie. Dat deze ontwikkeling zich niet alleen voordoet in kerk en religie, maar ook in andere sectoren van onze samenleving is een schrale troost.

---

⁶ Dat verbaast mij want 'geen religie' is niet hetzelfde als 'buitenkerkelijk'.

⁷ Zie ook: Martina Blasberg-Kuhke: Theologie studieren als Praxis. Ein Beitrag zur Korrelationsdiskussion.

1.4 Uitdaging

We doen aan de ontwikkelingen geen recht wanneer we ze alle en uitsluitend negatief waarderen. Godsdienstsociologen hanteren naast de secularisatiethese de zogenaamde 'moderniseringsthese' die een alternatieve lezing en waardering van de crisis op het gebied van geloof en religieuze socialisatie mogelijk maakt. (Roebben 2002, 12-144) Pluralisering en individualisering kunnen bedreigend zijn; ze bieden ook kansen en nieuwe zingevingsopties. Voor wie goed om zich heen luistert liggen levens- en zinragen voor het oprapen, maar de zinvinning is radicaal interactief geworden. Er zijn vele kennisbronnen mee gemoeid, inzichten en perspectieven die niet duidelijk van elkaar zijn afgebakend. Zo bezien staat religieuze socialisatie voor de uitdaging een brug te slaan tussen de communicatie in de religieuze symboolwereld en de communicatie in de wereld van het dagelijks leven, die anders gestructureerd is. (Maas, Ziebertz, 396)

Religiositeit, in welke vorm zij zich ook voordoet, is ingebed in de structuren van de leefwereld. Hierbinnen is een kerkelijke religiositeit geen vanzelfsprekendheid. Worden er aspecten in opgenomen, dan gebeurt dit op basis van een afweging en met inachtneming van andere behoeften. De vanzelfsprekende verhouding verandert in een zelfgekozen verhouding. De vraag naar de verbinding tussen religie en dagelijks leven zal zich voordoen op verschillende manieren en op verschillende niveaus. Waar religie aanwezig is, verplaatst zij zich naar de horizon. Van daaruit treedt ze zo nu en dan naar voren ter compensatie van onzekerheden, bijvoorbeeld bij scharnierpunten in het leven of ze biedt doorkijk en plaatst thema's in bredere perspectieven. Ze wordt gefunctionaliseerd 'en wel om de inbreuk van het onverwachte en het niet-vertrouwde op het dagelijks leven verklaarbaar te maken.' (a.w.397) Onderdelen van de christelijke traditie worden functioneel verbonden, meestal in grenssituaties, met onderdelen van andere tradities en de eigen biografie. Mensen laten zich niet alleen inspireren door de verhalen uit de Schrift, maar zoeken ook actief naar andere concepten, modellen, ervaringen en voorbeelden die hen raken. Het christelijk-religieuze is, zoals gezegd, daarin aanwezig als horizon, als hoop, verwachting of kans. (Luther 1992, 17)

1.5 Reductie van religie tot ethiek

In de hedendaagse samenleving klinkt een roep om normherstel en eerbiediging van de mensenrechten, dikwijls met een verwijzing naar de christelijke traditie waarin onze cultuur verworteld is. Velen dragen waarden als gerechtigheid, goedheid, mededogen en respect hoog in het vaandel. Gelukkig. Maar misschien wel evenzovelen denken bij hun pleidooi voor het herstel van oude waarden allereerst aan situaties en gebreken bij anderen, zonder oog te hebben voor de onvolkomenheid en vuile was in eigen huis, voor de tegenstrijdigheid in eigen gedrag en de verdeeldheid in eigen gelederen. Sommige christelijke politici bijvoorbeeld ijveren graag voor matiging en soberheid ten bate van de minderbedeelden, vandaag, maar morgen doen ze even zo vrolijk en nog meer hun best om de speelruimte voor de vrije markt te vergroten, terwijl iedereen kan zien dat daar grote groepen mensen vermangeld worden.

Ook mensen die wel blijk geven van oprechte bewogenheid en eerlijke zelfkritiek reduceren niet zelden de christelijke traditie tot de Tien Geboden of geloof in een universele ethiek. Helaas. Want als het besef van ambiguïteit en ambivalentie, barmhartigheid, (naasten-)liefde, gevoeligheid voor mystiek, symboliek en tragiek, vergeving en zorg in vergetelheid raken, en mensen moeten leven van ethiek alleen, dan kunnen zij behoorlijk moe en zomaar overspannen raken.

1.6 Godsdienstpsychologische inzichten

De godsdienstpsychologie als wetenschap onderzoekt welke betekenis religieuze voorstellingen of ideeën omtrent God en het transcendente hebben voor de ontwikkeling en de aard van godsdienstige gevoelens, verlangens en strevingen. (Nauta, 1995, 10) Ze bestudeert onder meer verschillende aspecten van ervaring en gedrag en van de verandering en verscheidenheid in religiositeit in verschillende levensfasen.

Religie is voor godsdienstpsychologen, behalve een denksysteem, eerst en vooral een werkelijkheid die beleefd of ervaren wordt. Religieuze belevingen of ervaringen zijn verbonden met zintuiglijke waarnemingen, met wat gezien, gehoord, geroken, gesproefd of gesmaakt en gevoeld wordt, met verbeelding en fantasie, met esthetica en affectie, maar ze worden niet alleen en uitsluitend door het gevoel bepaald. Door gewoontevorming maken religieuze ervaringen ook deel uit van de eigen identiteit. (a.w. 29)

Voorbeelden van religieuze ervaringen zijn vreugde, schuld, eenzaamheid, geborgenheid, dankbaarheid, afhankelijkheid, verbondenheid, leegte en stilte, zoals alle mensen ze kennen, ook zij die zichzelf niet religieus noemen. Religieus noemt men deze ervaringen als ze voor de persoon / personen in kwestie het geloof in het bestaan van God *rechtvaardigen* of als ze funderend zijn voor zijn / hun bestaan. Religieuze ervaringen *bewijzen niet* het bestaan van God, omdat het geloof of de veronderstelling dat God bestaat de ervaring als religieuze ervaring pas mogelijk maakt.

‘Geloven als religieuze activiteit is de menselijke reactie op de religieuze werkelijkheid, die daarin zich onderscheidt dat in die reactie die werkelijkheid geschapen wordt. Het is een performatieve act. (...) De religieuze ervaring wordt mogelijk door de instemming van de gelovige. Gelovend wordt een werkelijkheid geschapen -en tot uitdrukking gebracht in concepten, taal en handelingen- die beantwoordt aan wat geloofd wordt en aldoende gelovig wordt beaamd. (...) Er is geen natuurlijke, onmiddellijke religieuze ervaring, maar een religieuze werkelijkheid die alleen, als een symbolische werkelijkheid, beaamd kan worden en present kan worden gesteld in de taal.’ (a.w. 30-35)⁸

1.6.1 Religieuze ervaring als dynamisch proces

De godsdienstpsychologie maakt bij de beschrijving van de religieuze ervaring als proces onderscheid tussen pragmatische, cognitieve en dynamische oriëntaties. Pragmatisch georiënteerde wetenschappers leggen de nadruk op leren, gedrag en praktische oefening. De cognitief georiënteerde denkers benadrukken de wijze waarop men aan gebeurtenissen betekenis geeft en in de dynamische oriëntatie accentueert men motivatie en ontwikkeling. (Nauta, 42) De dynamische oriëntatie sluit aan bij het gedachtengoed van Freud, bij het verschijnsel overdracht en bij de nieuwere relationele psychodynamische opvattingen van de moderne psychoanalyse, die ervan uit gaan dat religieuze ervaring wordt bepaald door de relatie met zelfobjecten. (a.w. 42, 48-52)

‘Zelfobjecten zijn die mensen in onze omgeving, die er voor zorgen dat wij cohesie, vitaliteit, harmonie en humor in onszelf ervaren. Onze relaties met hen zorgen voor een krachtig zelfbesef. Zulke relaties maken ons tot wie we zijn. (...) Als ook religie bestaat in relaties, dan zijn dat relaties waarin God functioneert als zelfobject. (...) Zo’n relationele opvatting van religie veronderstelt een wederkerige invloed van zelfbeeld en godsbeeld. (...) Elke verandering in zelfconcept wordt weerspiegeld in nieuwe relaties met vrienden, ouders, minnaars, *zussen* (cursivering MJ), broers en burens, met God, man, vrouw en kinderen. Zoals ook de wisseling in relaties met al deze zelfobjecten gevolgen heeft voor het eigen zelfbeeld, soms zelfs kan leiden tot een transformatie in het zelfbesef.’ (a.w. 51,52)

In de nieuwere opvattingen is religieuze ervaring vooral een relationeel verschijnsel, dat thuishoort in het gebied tussen fantasie en werkelijkheid. Dit gebied treedt aan het licht als de opgroeiende mens wordt geconfronteerd met het dilemma van autonomie en afhankelijkheid, zich losmaakt van de moeder⁹, maar toch niet zonder haar kan. Dit loslaten wordt pas mogelijk ‘als die scheiding geen scheiding is, maar een vorm van verbinding wanneer het kind een beeld van de moeder met zich draagt als nabij en betrouwbaar. Dat beeld van de aanwezigheid van de moeder wordt gesymboliseerd

⁸ Nauta verwijst hier naar Pattyn, 1991, 381-385 en naar Lacan, 1966.

⁹ Zie ook voetnoot 10 op de volgende pagina.

in specifieke objecten die de overgangssfeer, de ruimte tussen binnen en buiten, tussen fantasie en werkelijkheid vullen.’ (a.w. 53)

De ‘transitionele’ objecten, zoals knuffelbeesten of toddels, en handelingen die bijvoorbeeld te herkennen zijn in spel, imitatief gedrag en fantasieën helpen bij het verwerken van angstige, onzekere momenten, bij het vinden van zelfvertrouwen en identiteit en bij het functioneren in onbekende situaties.

Bollas duidt de basale relatie van moeder en kind, het primaire milieu, aan met de term ‘transformational object’. De transformerende relatie met de moeder¹⁰ wordt steeds opnieuw gezocht, - in een ander mens, in de liefde, in de natuur, de stad, in kunst, muziek, een gedicht, een roman, in werk, in een heilsleer of in de wetenschap- niet alleen in crises, maar ook bij de verwerking van nieuwe ervaringen. Het zoeken ernaar wordt niet gedreven vanuit een tekort, maar vanuit een positief verlangen weer te ervaren wat goed is en bevrijdend. Dit verlangen is het fundament voor verandering of transformatie. ‘De verwachting te veranderen, veranderd te worden, scheidt eerbied en afstand’ (Bollas, 1987, 16 ev.) en genereert ervaringen met het heilige. ‘De macht van het heilige is de potentie om opnieuw geboren te doen worden, steeds weer. (...) Wanneer het heilige verbonden wordt met verandering, metamorfose, wordt het tot een fundamentele en funderende categorie van de menselijke ervaring.’ (Nauta, 115)

Godsdienst en religie, haar rituelen en symbolen zijn psychologisch van groot belang voor het creatieve spel van verbeelding in de transitionele sfeer, ongeacht de christelijke waarde die men wil toekennen aan geloof. Godsdienst en religie kunnen de transitionele verbeelding ondersteunen, voeden en stimuleren. In haar beeldende symbolen, ‘illuminerende’ en sacrale handelingen maken ze het onbestaanbare bestaanbaar, bieden ze hoop, leren ze de mens eigen grenzen te accepteren, helpen ze hem om veiligheid en basisvertrouwen te vinden in de transcendente kracht. Ook reiken ze een transitionele werkelijkheid aan van een wereld zonder armoede en honger waar gerechtigheid woont en waar mensen elkaar liefhebben, kortom een wereld waar het ‘anders’ kan. (Timmers-Huigens, 1997, 186 -187)

Met woorden van Jones: Religieuze ervaringen geven toegang tot een transformerende psychologische werkelijkheid, waarin emoties resoneren van vroegere objectrelaties, die zwanger zijn van beloften, van verwachting, van hoop. De kern ervan is minder gebonden aan concrete objecten en gebeurtenissen, dan aan ‘the capacity to enter and reenter the transitional consciousness where the subject-object dualism is transcended.’ (Jones, 1991, 135)

In de moderne psychodynamische benadering van religie veronderstelt men, zoals gezegd, een wederkerige invloed van zelfbeeld en godsbeeld. Beide moeten ten gevolge van de transformaties tijdens de levensloop allerlei veranderingen ondergaan. De ontwikkeling van het logisch-abstracte denken in de puberteit stelt jonge mensen in staat een beeld te vormen van God dat uitstijgt boven de begrensdheid van de eigen ervaring en een cognitieve dimensie toe te voegen aan eerder gevormde God-representaties. Ontwikkelingen tijdens en na de adolescentie maken het mogelijk de godsbeelden en -gestalten ook op hun emotionele betekenis en waarde te toetsen. Sommigen verliezen dan het geloof, anderen houden ‘een anachronistisch en restrictief idee’, terwijl weer anderen ‘hun god weten te transformeren naar hun behoeften. Elke nieuwe crisis in de levensloop herhaalt deze opties. (Rizzuto, 1979, 200, 203 ; Nauta, 111-114)

---

¹⁰ De schrijvers van het *Handboek ontwikkelingspsychologie. Grondslagen en theorieën*, L. Verhofstadt-Denève, P. van Geert en A.Vyt merken terloops op dat, hoewel voortdurend sprake is van de relatie moeder-kind, dit zeker niet wil zeggen dat de vader-kind relatie onbelangrijk wordt geacht voor de ontwikkeling. ‘Steeds meer wordt er in de literatuur op gewezen dat de vader ten onrechte wordt aangezien als de occasionele vervanger van de moeder in de verzorging van het kind vóór drie jaar. (...) Het is wel zo, dat onderzoeksdata suggereren dat de vroege vader-kindverbondenheid kwalitatief verschillend is van de moeder-kind attachment. (...) Alhoewel vaders minder tijd met hun kinderen doorbrengen reageren de meesten wel zeer positief ten opzichte van signalen die kinderen uiten. In de vroegere sociale context (en ook nu nog zeer dikwijls) zijn moeders inderdaad veel meer betrokken in verzorgingssituaties, maar vaders spelen meer met hun kinderen. Op die manier - en niet alleen op die manier - vervullen zij een uiterst belangrijke taak in het socialisatieproces van het kleine kind. Deze kanttekening plaatsten zij in het hoofdstuk over de Sociaal-Leren-Theorie aan het einde van een paragraaf over het sociaal hechtingsgedrag van kinderen, waarin zij zich de vraag stellen welke gevolgen affectievolle, niet bekrachtigende of straffende gedragingen hebben op het verloop van psychologisch sociaal hechtingsgedrag van kinderen. (Verhofstadt-Denève e.a. 1995, pp. 397, 406-407)

1.6.2 Visies op ontwikkeling

Er is niet zoiets als een eigenstandige ontwikkeling van de religiositeit, schrijft Nauta met een verwijzing naar Fuller. (Nauta 117) Visies op geloofsontwikkeling zijn meestal gebaseerd op ontwikkelingspsychologische theorieën, die voortbouwen op het gedachtegoed van Freud, Piaget, op de denkrichting die wordt aangeduid met de term 'behaviorisme' en op werken van Chomsky en Vygotsky. Freud bestudeerde de basis van de psycho-sexuele ontwikkeling in de eerste vijf levensjaren. Piaget bracht de intellectueel-cognitieve ontwikkeling tot ongeveer de leeftijd van twintig jaar in kaart. Het behaviorisme hield zich vooral bezig met conditionering als leervorm en met de leerprincipes van belonen en straffen, toegepast op opvoeding, onderwijs en therapie. Chomsky formuleerde een visie op taalontwikkeling waaruit een moderne theorie van aangeboren kennis voortkwam. Vygotski werd bekend door zijn cultuurhistorische theorie die stelt dat ontwikkeling wordt gestuurd door taal, tekensystemen, het culturele erfgoed en de organisatie van de maatschappij. In de godsdienstpedagogiek wordt veelvuldig verwezen naar het werk van Erikson en Kohlberg. Erikson ontwikkelde, geïnspireerd door Freud, een transactionele benadering van de psycho-analyse. Kohlberg bouwde voort op het werk van Piaget en schreef een cognitieve moraaltheorie. Beide theorieën zijn evenals die van hun voorgangers bekend geworden als fasetheorieën.

Eerder in dit hoofdstuk beweerde ik dat de fasetheorieën achterhaald zijn. Daarmee bedoelde ik te zeggen wat Dorothea Timmers-Huigens veel genuanceerder en goed onderbouwd formuleert, namelijk dat tot nu toe binnen geen enkele van de genoemde theorieën duidelijk is geworden 'waarom de zich ontwikkelende en de 'ontwikkelde' (gekende, aanwezige) menselijke mogelijkheden zoveel differentiaties vertonen in de wijze waarop die mogelijkheden functioneren in verschillende situaties, waarom eenmaal toegenomen ervaring, verdiept inzicht of toegenomen gedragmogelijkheden niet altijd worden gebruikt in daarvoor geëigende situaties.' (Timmers-Huigens 119)¹¹

De term 'gedrag' in de ontwikkelingspsychologie kan zowel de uiterlijke motorische gedragingen als de cognitie en perceptie, het sociale en emotionele omvatten en ook alle niveaus van het bewustzijn die tot uitdrukking komen in bewuste gedragingen en in bewuste of onbewuste processen in hun onderling verband. (Verhofstadt-Denève e.a, 13,14) Sommige 'scholen' leggen vooral de nadruk op functionele aspecten van gedragingen, op processen waardoor gedragsverandering plaatsvindt, andere bestuderen voornamelijk de structurele onderbouw. De ene theorie biedt gezichtspunten die de andere aanvult maar geen van alle stelt de totaliteit en de interrelatie van alle gedragsaspecten - motorisch, emotioneel, cognitief, sociaal - voldoende in het licht (a.w. 14, 16-19, 25)

In de fasetheorieën wordt ontwikkeling gezien als een stapsgewijs discontinu proces met soms ingrijpende kwalitatieve veranderingen in de structuren die het gedrag leiden, waarin nieuwe verschijnselen en kenmerken ontstaan. In bepaalde contexten schijnt dit concept nuttig en gerechtvaardigd te zijn, in andere weer niet. De moderne ontwikkelingspsychologie is niet meer in de eerste plaats gericht op beschrijving van ontwikkelingskenmerken. Eerder probeert ze het ontwikkelingsverloop en de overgangsmechanismen te verklaren. Daarover meer in paragraaf 4, na een bespreking van enkele veelgeciteerde gedachten uit het werk van Erikson.

1.6.3 Erikson en zijn visie op de vorming van de psychosociale identiteit

Het werk van Erikson is belangrijk, omdat hij de Freudiaanse theorie uitbreidde, zowel in tijd als in ruimte en haar toepaste op de gehele levensloop, niet alleen op de kindertijd. Hij benadrukte de rol van de sociale omgeving en toetste bovendien de hypothesen van Freud via cross-cultureel onderzoek op grote groepen. Gelet op de intrapsychische dynamieken tussen Es, Ich en Über-Ich ofwel Id, Ego en Super-Ego schonk hij minder aandacht aan de driften dan aan de evolutie en de taken van het Ego. Daarnaast bestudeerde hij vooral de inter-psychische dynamieken tussen de gezinsleden in hun verhouding tot de socioculturele achtergrond. In vergelijking met Freud had hij een meer optimistische visie op de menselijke ontwikkeling. (Verhofstadt-Denève, 324-325)

Met betrekking tot de geloofsontwikkeling is Erikson van mening dat elke fase belangrijk is en dat ook elke fase zijn eigen geloofservaring kent. (Nauta, 117-124; Timmers-Huigens, 205-206)

---

¹¹ Toch blijft de waarde van de zogenaamde klassieke visies volgens haar onverminderd van kracht, mede dankzij de kritische aanvulling die sommige uitgangspunten en sommige onderzoeksresultaten in de loop der jaren kregen. (Timmers-Huigens, p. 98)

Hij onderscheidt acht fasen in de menselijke levensloop. Achtereenvolgens heet de mens zuigeling, peuter, kleuter, schoolkind, puber en adolescent, jong-volwassen, volwassen en oud. Omdat deze studie een adolescentenroman betreft, laat ik de eerste vier fasen buiten beschouwing. Psychologisch gezien hangen alle levensfasen samen. Ze moeten in de juiste volgorde worden doorlopen, maar zijn nooit voltooid; elke fase werkt door in de volgende, en latere fasen worden al voorbereid in eerdere. Wanneer het kritische moment van verschijnen aanbreekt vindt er een destabilisering plaats, een confrontatie die als crisis wordt beleefd en die dwingt tot een radicale verandering van perspectief. (Nauta,115-116; Capps, 1983, 23)

Belangrijk in de visie van Erikson is dat elke levensfase specifieke taken stelt, nieuwe mogelijkheden biedt, maar ook uitdaagt tot ontplooiing van de persoonlijkheid in het gebruik daarvan. De lichamelijke, psychologische en sociale dynamiek in het mensenleven gaat gepaard met lust, genot en vreugde, maar brengt ook teleurstelling, verwarring, spanning, en conflict met zich mee. Elke crisis versterkt bepaalde capaciteiten of brengt juist zwakke plekken aan het licht. (Nauta,115-116) Freud meende dat conflicten meestal aanleiding geven tot sociale verwerping of een pathologische ontwikkeling. Erikson geloofde dat conflicten en persoonlijke of sociale crises, als ze adequaat worden opgelost, positieve krachten vrijmaken die de persoonlijkheidsontwikkeling ten goede komen.

In de puberteit en adolescentie ontstaat, mede als gevolg van een lichamelijke transformatie, verwarring over de eigen identiteit. Jonge mensen worden zich ervan bewust dat zij vele rollen (moeten) spelen: dochter, zoon, zus, broer, leerling, vriend(-in), geliefde, werknemer enzovoort. Het besef van een heel en samenhangend zelf wordt problematisch. Leefijdsgenoten en identificatiefiguren worden erg belangrijk. 'Identiteit wil zeggen dat het gevoel zelf iemand te zijn, niet afhankelijk is van de context waarin men verkeert, van de situatie waarin men zich bevindt. Identiteit is juist op een of andere manier een kwestie van keuze'. (a.w. 125) Identiteit en zelfbesef stellen de mens in staat trouw te zijn aan zichzelf en aan anderen of tonen de keerzijde daarvan die bestaat uit trots en ijdelheid. Identiteitsontwikkeling gaat gepaard met identificatie en afwijzing en is dubbelzinnig, want terwijl de mens zich een beeld van zichzelf vormt en dit beeld in de omgang met anderen voortdurend moet bijstellen, wil hij tegelijk betrouwbaar zijn, zodat anderen van hem op aan kunnen. Deze dubbelzinnigheid daagt uit op zoek te gaan naar een zingevend systeem, een ideologie, een mens- en wereldbeeld die/ dat bij hem past en hem oriëntatie biedt bij zijn gedrag. (a.w. 126) Bijbelverhalen kunnen identificatiefiguren of -gebeurtenissen aanreiken, God en geloof kunnen relevant zijn bij het zoeken naar een antwoord op de vele levensvragen, maar jongeren willen in deze periode niet weten wie God is, of wat ze moeten doen voor God. (a.w.125; Timmers-Huigens, 205-206)

Jongvolwassenen ervaren spanning tussen intimiteit en isolement, vooral in relatie met een partner en/of als verantwoordelijkheden toenemen en intimiteit onvoldoende wordt gedeeld. Het vermogen een ander lief te hebben en het vermogen tot overgave nemen toe. De keerzijde daarvan is niet te beheersen passie, die leidt tot agressief en asociaal gedrag. (Nauta,132) Uit de ervaring bij iemand te horen en veilig te zijn kan engagement met de geloofsinhoud ontstaan, gevoel voor mystiek en verbondenheid met Gods liefde soms gepaard aan een kritische houding tegenover de geloofsgemeenschap en/of de manier waarop het geloof wordt geëxerciseerd. Tijdens de volwassenheid staat de relatie met de samenleving en de zorg voor de volgende generaties centraal. Die zorg komt tot uitdrukking in generativiteit, het verder willen zien dan eigenbelang en verantwoordelijkheid willen dragen. Volwassen zorg voor anderen vereist ook zelfzorgend vermogen en besef dat men altijd ook van anderen afhankelijk is, in welke vorm dan ook. In de geloofsbeleving kan generativiteit worden herkend als mede-verantwoordelijkheid voor Gods heil. De keerzijde van generativiteit is stagnatie, verlies aan motivatie en enthousiasme, onverschilligheid, verveling en willoosheid. (a.w. 133)

De ouderdom tenslotte stelt de mens voor de taak de spanning te verwerken tussen integriteit, echtheid en heelheid enerzijds, verlies aan lichaamskracht, aan geest- of oordelingsvermogen en wanhoop anderzijds, tussen acceptatie van eindigheid en verlangen tot transcenderen van de laatste grens. Gelovige mensen stellen zich beschikbaar voor de invloed van Gods Heilige Geest die in en door mensen werkzaam is. Ze willen deze op enigerlei wijze ook uitdragen. (Timmers-Huigens, 206) Een goede ouderdom draagt vrucht in wijsheid en mildheid van oordeel. De keerzijde daarvan is wrok en weerzin. (Nauta, 136)

In de visie van Erikson gaat identiteit vooraf aan de fase van de intimiteit, maar tegelijk is het duidelijk dat de vraag naar identiteit zich in de hele volwassenheid laat stellen, zonder dat het antwoord ooit volledig gevonden wordt of bevredigt. 'Identiteit in de adolescentie is een plan, een ontwerp. In de late volwassenheid is zij een verhaal. En in dat verhaal is op een of andere wijze ook een plaats voor het religieuze als acceptatie of afwijzing, als besef van verbondenheid, als praktijk van het zinvolle, als mysterie, als vlucht.' (a.w. 131)

Later dan Erikson hebben ook Fowler en Oser over stadia in de religieuze ontwikkeling geschreven. Fowler onderscheidt zeven fasen en baseert zijn model zowel op de werken van Piaget en Kohlberg als op die van Erikson. Oser spreekt over vier fasen, gerelateerd aan autonomie en heteronomie in opvattingen en gedrag. Nauta is van mening dat hun visies worden bevestigd zolang de ontwikkeling van de cognitieve vermogens nog dominant is, dat wil zeggen tot aan de puberteit. 'Als het gebruik van die vermogens belangrijker wordt, in de volwassenheid, blijkt de sequentie van geloofshoedanigheden een tamelijk willekeurig karakter te krijgen, een vast patroon is dan niet meer te bespeuren.' (a.w. 130)

Daarom, aldus Nauta, ware het wellicht beter te spreken van verschillen in religieuze stijl dan van fasen van religieuze ontwikkeling. 'Verschillende stijlen van religiositeit die zich bijvoorbeeld onderscheiden naar een meer orthodoxe acceptatie van traditionele religieuze opvattingen, een meer kritische en individualistische houding of een accent op het symbolische en paradoxale in het geloof.' (a.w. 130)

1.6.4 Egoproces en identiteitsontwikkeling

De psychologische ontwikkeling wordt volgens Erikson door drie organisatieprocessen gestuurd: het biologisch proces, het sociaal proces en het Ego-proces. De eerste twee geven aanleiding tot discontinuïteit in de ontwikkeling (stadia en bijbehorende crises) terwijl de continuïteit wordt gewaarborgd door de werking van het Ego, een aangeboren streven in de mens dat instaat voor de groei naar eenheid, integriteit en identiteit. De 'volkomen persoonlijkheidsintegratie kan slechts op latere leeftijd worden bereikt, op voorwaarde dat een aantal noodzakelijk doorgemaakte crises een gunstige oplossing kregen in de voorafgaande levensperioden. De opeenvolging van de levensfasen, waarin deze crises zich uiten, voltrekt zich volgens *het epigenetisch principe*.' Met andere woorden: volgens een basisschema met innerlijke wetmatigheid en een vast tempo. (Verhofstadt-Denève 330,332,352) Wanneer een biologisch of psychisch 'orgaan' niet op het daarvoor gunstige tijdstip tot ontwikkeling komt, zal het -in de visie van Erikson- nooit meer een optimale ontplooiing kennen.(a.w. 330)

Verhofstadt-Denève, Van Geert en Vyt merken op dat de psychoanalytische theorieën die Ego en identiteit centraal stellen een belangrijk tegenwicht krijgen vanuit de school van Lacan in Frankrijk, waarin men stelt dat wat door Erikson en anderen 'identiteit' wordt genoemd, niet meer is dan een samenraapsel van identificaties. Volgens Lacan zit de menselijke psyche vervat in een krachterspel van drie orden: de orde van het *symbolische* (dat het talige netwerk vormt waardoor het onbewuste en het psychische apparaat worden gestructureerd), het *imaginaire* (dat de invulling van dit psychische apparaat mogelijk maakt en dat sterk samenhangt met de inhoudelijke kant van het driftleven) en het *reële* (dat het uiterst particuliere knooppunt is van een mythische oerervaring, die het onbewuste bestuurt). Deze drie orden vormen een matrix die de Freudiaanse persoonlijkheidsstructuur dwars doorkruist.' (a.w. 349)

Ook de bovengenoemde schrijvers van het *Handboek Ontwikkelingspsychologie* maken een kritische kanttekening bij het Ego-concept van Erikson. Zijn egopsychologie zou volgens hen te vaag geformuleerd zijn. Bovendien geeft Erikson nergens precieze aanduidingen over de vraag hoe het Ego in de verschillende ontwikkelingsfasen zijn integrerende functie vervult en tenslotte ontbreken de criteria met behulp waarvan men kan nagaan of de structuur van het Ego in relatie tot Id en Super-ego tijdens de levensloop evolueert of groeit. (a.w. 352)

Zij voegen hieraan toe dat de positieve accentuering van de crisiservaring aansluit bij de visie van talrijke ontwikkelingspsychologische onderzoekers die het belang van conflictervaringen voor de diverse aspecten van de persoonsontwikkeling verdedigen. Maar het feit dat (in Eriksons theorie) alle fasen noodzakelijk een conflict inhouden staat volgens hen allesbehalve vast, net zo min als de gestalte, de volgorde, de voorgestelde noodzakelijke oplossing van de crises en de 'onherroepelijke'

negatieve invloed van ‘foute oplossingen’ op latere levensfasen. (a.w. 352-353) Daarnaast onderschrijft Verhofstadt-Denève de kritiek van de dialectische ontwikkelingspsychologie die opmerkt ‘dat specifieke crises niet enkel in de door Erikson geschetste levensfasen moeten opduiken, maar gedurende de gehele levensloop in diverse vormen en kracht voorkomen en aldus constructief (of destructief) de persoonsontwikkeling kunnen beïnvloeden.’ (a.w. 353)

Hoewel ze de beschrijvingen van Erikson enerzijds positief waardeert betwijfelt ze anderzijds het nut van zijn strak normatief stadium-concept, zeker vanaf de adolescentiefase. Ontwikkelingstrajecten die normatief dreigen te worden en een predestinatiegedachte oproepen laten weinig ruimte voor individuele scheppingsdrang; de creativiteit wordt al te zeer in een welbepaald kader van menselijke uitdrukkingvormen gesitueerd, aldus Verhofstadt-Denève, Goudena, Geulen en Van Geert. (a.w. 353)

1.7 Identiteit en fragment

Welke betekenis of waarde heeft het Niet-heel-zijn, het Onvolledig-blijven, het Afgebrokene, kortweg het fragment? vraagt Henning Luther zich af in het artikel *Identiteit en fragment. Praktisch-theologische overwegingen met betrekking tot de onafsluitbaarheid van vormingsprocessen*. (Luther, 1985, 318) Hij formuleerde kritiek op het concept ‘(Ego-) identiteit van Erikson (en ook Mead)¹² vanuit een godsdienstpedagogische invalshoek.

In de populaire versie wordt identiteit bij Mead gekenmerkt door volledigheid en heelheid, bij Erikson door duurzame eenheid en continuïteit. Luther is van mening dat deze begrippen het dynamische aspect van de identiteitsontwikkeling dreigen te beknotten. Dit gebeurt wanneer identiteit enkel en alleen als voorbereiding tot en inleiding van het als bereikbare en bereikt gedachte doel van de voluit ontvouwde identiteit wordt gezien. ‘Für Erikson ist dieses Ziel lebensgeschichtlich relativ eindeutig fixierbar: mit Abschluss der Adoleszenz muss auch die Identitätsentwicklung zu ihrem Ziel gelangt sein. Identität wird nun verstanden als Vollendung der persönlichkeitsreife, als Festigung der Ich-Stärke.’ (a.w. 321)

Het ideaal van de rijpe persoonlijkheid en Ik-sterkte getuigt van een harmonistisch en idealiserend wereldbeeld en de voorstelling van afsluitbare vormingsprocessen zou weleens niet overeen kunnen komen met de structuur van de vorming zelf. Dit ideaal en deze voorstelling hebben reducties van het begrip Ik-identiteit tot gevolg en deze worden vooral zichtbaar in religieus en theologisch perspectief. Wanneer echter het geloof wordt gezien als mogelijkheidsgrond of als laatste afrondende afsluiting van de Ik-identiteit, dan worden de religieuze en theologische perspectieven weer versluierd, aldus Luther. (a.w. 322)

Om de bedoeling van zijn kritiek te verduidelijken stelt hij voor het begrip ‘fragment’ in de discussie over het identiteitsconcept in te voeren.

Het begrip fragment is afkomstig uit de esthetica. De processen van socialisatie en personalisatie worden impliciet wel begrepen als een kunstzinnig proces van vormgeving. Het resultaat daarvan wordt evenals kunstwerken beoordeeld volgens bepaalde criteria die aangeven of het al dan niet als gelukt of geslaagd kan worden beschouwd.

In de heersende, klassieke kunstopvatting werd het begrip fragment gebruikt ter aanduiding van niet gelukte, onvolledig gebleven delen of resten van verwoeste en vergane werken, zoals de ruïne of de torso, die Luther ‘fragmenten uit verleden’ noemt. De niet gelukte en onvolledige werken noemt hij ‘fragmenten uit toekomst’. Beide wijzen over zichzelf heen. ‘Sie leben und wirken in Spannung zu jener Ganzheit, die sie nicht sind und nicht darstellen, auf die hin aber der Betrachter sie ergänzen trachtet.’ Met andere woorden: fragmenten laten heelheid zoeken, die ze zelf niet kunnen bieden noch laten vinden. (a.w. 323)

Toegepast op de problematiek van de ik-ontwikkeling: daar waar men het menselijk leven in totaal wil beschrijven, zowel in zijn tijdelijke uitgestrektheid als in zijn inhoudelijke breedte, acht Luther enkel en alleen het begrip fragment passend. (a.w. 323) Een dergelijke omvattende kijk op het menselijk leven is metafysisch van aard. Erikson en Mead kunnen daar in het categoriale kader van

---

¹² In een voetnoot merkt hij hierbij op dat zijn kritiek vooral betrekking heeft op de populaire receptie van de gedachten van Mead en Erikson, niet op hun gedachten zelf, hoewel die volgens hem ook aanknopingspunten daarvoor bieden. Een gedifferentieerd oordeel over deze kwestie zou, naar zijn mening, onderwerp van een onafhankelijk onderzoek moeten zijn. (Luther, p. 321, noot 11)

hun theorie geen rekening mee houden. (a.w. 324) De dood, die niet te voorzien en niet te plannen is - tenzij men haar vrij kiest en ingaat - maakt van elk leven een brokstuk. (a.w. 324) Het ontwikkelingspsychologische perspectief kan ertoe verleiden ik-ontwikkeling als een groeiproces / rijping te begrijpen en daarbij de geschiedenis van verlies te 'verduisteren'. Wij mensen zijn als het ware altijd als ruïnen van het verleden, fragmenten van uiteengespatte hoop, weggezakte levenswensen, verworpen mogelijkheden, verdane en verspeelde kansen, en daarmee ook ruïnen op grond van falen en schuld- naast objectief vervlogen mogelijkheden, dus verliezen die wij leden of die ons overkwamen. Anderzijds is iedere 'trede' van onze ik-ontwikkeling die wij hebben bereikt altijd slechts een fragment-uit-toekomst, ofwel een fragment wat op toekomst uit is. Het wezen daarvan is verlangen. Er gaat een beweging vanuit die de toestand van fragment probeert te overstijgen. Ik-identiteit als fragment begrepen draagt het constitutieve kenmerk van 'zelf-transcendentie', dat volgens Pannenberg wezenlijk is voor zelfbewustzijn. (a.w. 325)

'Het fragmentarische van een telkens opnieuw bereikte ik-identiteit komt enerzijds - in tijdelijk biografisch perspectief - voort uit de openheid van de toekomst, anderzijds uit de omstandigheid, dat de volheid van mogelijke ontmoetingen met anderen, verschillend van het ik dat in de interactie met anderen telkens opnieuw wordt bepaald, principieel onuitputtelijk is. Eriksons model van de geïntegreerde, ontwikkelde ik-identiteit, die met de afsluiting van de adolescentie zou zijn bereikt, zou de eerste stap kunnen zijn op weg naar een ont-waarding van de interactie, althans voor zover de ontmoeting met (de) ander(en) niet meer leidt tot vragen of een nieuwe bestemming van het eigen zelf.' De als bereikbaar gedachte ik-identiteit is slechts mogelijk ten koste van drie beperkingen: afzien van verdriet, droefheid en rouw, afzien van hoop en afzien van empathische liefde. (a.w. 327)

Bij een theologische benadering van de identiteitsproblematiek moeten volgens Luther vooraf twee gedachtengangen worden uitgesloten: de identiteitsvraag als zodanig is niet onchristelijk en kan alles bij elkaar genomen daarom niet verworpen worden; de ik-identiteit wordt inhoudelijk niet door het christelijk geloof gekwalificeerd en daarom is het geloof ook geen mogelijkheden grond of laatste afronding van een geslaagde ik-identiteit. (a.w. 328-329)

Luther veronderstelt dat het eigene van een christelijke benadering hierin bestaat: te voorkomen dat de principiële fragmentariteit wordt ontkennd of verdrongen. (a.w. 329) Hij verklaart en motiveert deze veronderstelling met enkele thema's die in de theologie een centrale plaats innemen: het begrip zonde, de rechtvaardigingsleer, kruis en opstanding (christologie), de boodschap van Jezus en de eschatologie.

1.8 Identiteit gedacht als volume: een feministische benadering

In het dagelijks leven wordt het begrip identiteit wel in verband gebracht met behulp van de metafoor van de spiegel en het spiegelbeeld. In zijn theorievorming omtrent het tot stand komen van identiteit en subjectiviteit gebruikte de psychoanalyticus en filosoof Lacan (1901-1981) deze beelden ook. (vgl. zelfobject par. 1.6.1) De identificatie of vereenzelviging met een (spiegel)beeld met behulp waarvan het 'ik' tot stand komt vindt plaats vanaf jonge leeftijd en gaat volgens hem het hele leven door. Maar het spiegelbeeld is een ideaalbeeld of een voorstelling, geen werkelijkheid. Bovendien is de weergave van een beeld door de spiegel vast en statisch en het denken met behulp van deze metafoor 'stelt de relatie van het gespiegelde en het spiegelbeeld voor als een relatie van het ene tot hetzelfde, waardoor er geen ruimte, afstand of verschil is of lijkt te zijn tussen gespiegelde en (het tweedimensionale) spiegelbeeld.' (Mulder, 1996, 36)¹³

Als Feuerbach¹⁴ stelt dat God een spiegel is voor de mens, dan heeft dat ingrijpende consequenties voor het denken over de vraag wie God (voor de mens) is. Ik ga in het volgende hoofdstuk hier verder op in.

Luce Irigaray¹⁵ denkt en verbeeldt (persoonlijke) identiteit met behulp van het begrip 'volume' dat zowel inhoud als hoeveelheid omvat, driedimensionaal en materieel is en daarmee de mogelijkheid

¹³ Deze gehele paragraaf is een samenvatting van het artikel van Anne-Claire Mulder

¹⁴ Ludwig Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*.

¹⁵ Luce Irigaray (1930 -) is een Franse feministische filosofe, psycho-analytica en linguïste.

biedt 'om 'mij' als lichamelijk te verbeelden: als een geheel van voor- en achterkant, van buiten- en binnenkant'... en ook ...'de mogelijkheid om het plastische, het 'kneedbare' van het lichaam en van identiteit te benadrukken, omdat het begrip volume geen vaste vorm veronderstelt.' (a.w. 36)

Zij stelt zich het lichaam voor als verlangend en zintuiglijk. Dit is belangrijk omdat deze voorstelling connotaties oproept met 'verlangens en driften die in relatie met en door bemiddeling van anderen - door hun / haar aanrakingen en spreken - gekanaliseerd en gebonden worden aan een 'lust'-orgaan of 'lust'-organen die genot (kunnen) schenken wanneer ze geprikkeld worden. (a.w. 37) Wanneer ze schrijft over het zintuiglijk lichaam, dan roept ze een lichaam(sbeeld) te voorschijn van voelende en gevoelige materie die in beweging wordt gebracht door aanrakingen, door hetgeen het vlees voelt, het oor hoort, het oog ziet, de neus ruikt ...Het begrip volume nu zou kunnen verhelderen dat de materie van het lichaam - het vlees - steeds de kneedbare onderlaag of voedingsbodem vormt van deze verschillende voorstellingen van het lichaam, die ieder een geheel ander lichaam lijken te construeren en daarmee een ander 'ik'. Bovendien zou het 'plastische' van een volume het ook mogelijk kunnen maken om de ervaring van continuïteit en breuk in 'mijn' identiteit te verhelderen. (...) Tenslotte roept dit beeld de mogelijkheid op om identiteit te verbinden met ruimte: met de ruimte die iemand inneemt, mag innemen of toegewezen krijgt, die persoonlijke identiteit (mede) vormt en uitdrukt. (...)

Identiteit gedacht als volume of als volumineus kan dus benadrukken dat identiteit wortelt in het lichaam, in de verlangende, sensibele materie van het lichaam, en laten zien dat het 'ik' zowel een wordingsgeschiedenis heeft als steeds in wording is.' (a.w. 37, 45)

Het schept ook ruimte voor het denken en werkzaam maken van het verschil en de verschillen, want een volume kan van vorm veranderen, afhankelijk van zijn verhouding tot de omringende wereld, andere vrouwen en mannen, God en het goddelijke, of richtinggevende verhalen en voorstellingen, kortom andere 'volumes'.

Identiteit gedacht als volume maakt duidelijk dat er vele verhalen en beelden nodig zijn om 'wie ik ben' of 'wie wij zijn' te vertegenwoordigen, want 'ik' en 'wij' kunnen niet door één vaststaand beeld worden gerepresenteerd en er bestaat evemin een representatie of begrip die/dat alle verschillende volumes kan oproepen of voorstellen. (a.w. 45)

Denkend aan religieuze socialisatie vanuit genderperspectief is het daarom van groot belang 'dat er verhalen en beelden komen die representeren welke kwaliteiten, eigenschappen en verhoudingen vrouwen benoemen of aanmerken als goddelijk. Want het goddelijke vertegenwoordigt immers datgene wat een groep of cultuur voor het belangrijkste of meest waardevolle houdt' aldus Irigaray. (a.w. 47)

1.9 De betekenis van verhalende literatuur¹⁶ voor de religieuze socialisatie

De verhalende literatuur telt veel werken zoals *De Jacobs ladder* van Maarten 't Hart of *Knielen op een bed violen* van Jan Siebelink, die een waargebeurde geloofsgeschiedenis beschrijven. Zij telt ook talloze werken die de wereld van religie, van zinragen, geloof, angst en hoop of het hoe en waarom van het menselijk handelen indirect ter sprake brengen via fictieve personages, mogelijke of waarschijnlijke gebeurtenissen. De auteurs lokken met deze verhalen hun lezers als het ware binnen in een denkplaatje - met woorden van Anne Provoost-, in een moreel laboratorium of een werkplaats voor gedachtenexperimenten - met woorden van Frank Hakemulder en Paul Ricoeur. Terwijl ze genieten van de 'acrobatiek' van de auteur of deelnemen aan zijn 'onderzoek' kunnen ze hun eigen kennis over die wereld verruimen. Al lezend verplaatsen zij zich in de positie van een of meer personages, waardoor zij op een intensieve manier ervaren hoe mensen zich in bepaalde situaties kunnen voelen, wat zij denken en wat voor verlangens zij kunnen hebben. (Hakemulder 1998, 231) Via de ervaringen en emoties van de gefantaseerde personages leren lezers zichzelf beter begrijpen, niet alleen cognitief, ook emotioneel. Als zij wakker en opmerkzaam het verhaal binnengaan, meeleven met de gebeurtenissen, zich erop bezinnen, ze corrigeren of aanvullen, worden ze 'zelfbewuste' personen en mede-auteur.

---

¹⁶ Ik beperk me tot fictief proza, in de vorm van romans en korte verhalen. Andere vormen van literatuur laat ik buiten beschouwing.

De omgang met fictieve anderen kan lezers helpen zich open te stellen voor bepaalde overtuigingen en zich deze eigen te maken; ze bevordert de ontwikkeling van een kritisch en geïnformeerd bewustzijn van morele en religieuze levensthema's in het individuele en collectieve bereik en stelt hen in staat tot zelfverheldering en uitdrukking van eigen belevingen en ervaringen. (Roebben 2004, 217-218) Ze leidt bovendien tot het ontstaan van een nieuwe, gedeelde vocabulaire / grammatica.

2 Geloofscommunicatie

Communicatie

Het woord ligt vandaag de dag velen in de mond bestorven en wordt naar mijn idee te pas en te onpas gebruikt, dikwijls om moeilijkheden waar men kop noch staart aan kan vinden, te lijf te gaan of om iets waarnaar men wel verlangt maar moeilijk vat op kan krijgen, toch aan te pakken.

Communicatie wordt meestal geassocieerd met positieve en emotionele voorstellingen, zoals een open en kwetsbare houding, bijvoorbeeld in vergaderingen of tijdens conflicten, of technieken waarvan men verwacht dat ze als toverwoorden impasses kunnen openbreken. Aanvankelijk dacht ik dat het woord was afgeleid van het latijnse *communis*, samengesteld uit 'com' en 'unus' en betekende: 'één taal spreken' of zodanig spreken dat je het uiteindelijk met elkaar eens bent. Later las ik in dagblad Trouw in de rubriek 'Dierbare woorden' een column van Cornelis Verhoeven die verklaarde dat het tweede deel van de samenstelling etymologisch gezien niet afkomstig is van 'unus': een gezamenlijke eenheid of eenwording, maar van 'munis': een gezamenlijke taak of eventueel een verschansing (*moenia*) die onze gezamenlijke woonplaats beschermt. In de lijn van deze etymologie verwijzen communiceren en communicatie naar de bereidheid of de verplichting deel te nemen aan iets wat voor de gemeenschap van belang is. Daarbij is meer in het geding dan alleen openheid, kwetsbaarheid en technieken, zeker als het gaat om geloof in wat je dierbaar of heilig is.

2.1 Crisis in de geloofstaal

Lange tijd stond de geloofscommunicatie vrijwel uitsluitend in dienst van de religieuze socialisatie. Toen de maatschappelijke ontwikkelingen kort na 1960 in een stroomversnelling kwamen en ook de wereldproblematiek via krant en televisie dichterbij kwam, bleek op socialisatie gerichte geloofscommunicatie niet meer te voldoen. (Timmers-Huigens 1997, 14-15) De christelijke boodschap was tot dogmatiek vervormd, maatschappelijk irrelevant geworden en kwam daardoor aan het einde van haar latijn. (Willems, 1995, 32) De geloofstaal en de verkondiging waren besmet geraakt met de moderne nadruk op de rationaliteit die 'vooral de vorm heeft van uitspraken en redeneringen, is-zinnen en dus-zinnen met bijna altijd een algemeen karakter; standen-van-zaken en meningen die algemene geldigheid pretenderen.' (Noorda 1990, 116) Postmoderne mensen kunnen daarmee nauwelijks of niet meer uit de voeten. De theologische reflectie en verantwoording van het geloof met behulp van definities en logische argumentatie klinkt leeg en abstract en sluit niet herkenbaar aan bij de eigentijdse werkelijkheid en ervaringen.

Het godsbeeld kwam ter discussie te staan, evenals bijvoorbeeld het begrip 'hemel'. De anglicaanse bisschop John Robinson, auteur van *Honest to God* (1963) tekende een doodsverklaring onder de traditioneel gangbare westerse voorstelling van een almachtige vader en bracht naar voren dat de oriëntatie op het hiernamaals en bijhorende beloften het grootste obstakel was voor een volwassen geloof van mondige mensen die zich verantwoordelijk weten voor de wereld. Zij wensen God niet als gatenvuller te benaderen.

Er ontstonden nieuwe denkrichtingen: de God-is-dood theologie, de politieke theologie, een theologie van de hoop, van de arbeid, van de seksualiteit en een feministische theologie, allemaal pogingen om mensen die tot dan toe buiten het blikveld van de geschiedenis waren gebleven een stem te geven en het lijden wat mensen elkaar aandoen serieus te nemen.

Het nieuwe denken cirkelt rond de klemmende vraag: Wie en waar is God als wij haar/hem niet voor ons karretje spannen?

In *L'exile de la parole. Du silence biblique au silence d'Auschwitz* (1970) schrijft de joodse theoloog André Neher dat na Auschwitz een stilte in de theologie geboden is, omdat elk spreken over Gods aanwezigheid en betrokkenheid door deze verschrikking ongeloofwaardig is geworden. Enkele decennia later weten we dat er meer, soortgelijke verschrikkingen volgden, weliswaar op kleinere schaal en misschien minder technisch uitgevoerd, maar daardoor niet minder verbijsterend.

Het geloof in de vooruitgang, in een kwalitatieve verbetering van de menselijke bestaansvoorwaarden dankzij de technologie en het geloof in de 'grote' verhalen van het christendom

dat leerde je naaste lief te hebben, van het humanisme, van de Verlichting die de mens redelijk, vrij en verantwoordelijk zou maken, en van het socialisme dat gelijkheid en solidariteit zo hoog in het vaandel droeg, is door zijn innerlijke tegenspraak uitgehold.

In de mens- en cultuurwetenschappen groeit de overtuiging, dat de samenhang in het moderne rationele denken alleen tot stand kon komen ten koste van het vergeten, verdringen of uitsluiten van wat niet in de eigen visie past. De grote verhalen van de vooruitgang waren geloofwaardig omdat ze afzagen van de concrete geschiedenissen en ervaringen van mensen, wat hen ertoe bracht ook zelf hiervan af te zien. Zij werden deel van een anonieme geschiedenis die op een abstracte manier 'vooruit' gaat. Zij kwamen ertoe zich voor deze vooruitgang in te zetten en erop te vertrouwen. (Borgman, 1995, 13, 17, 21 en 22)

Tot op de dag van vandaag zit de westerse wereld in dit mechanisme gevangen. Het grote verhaal van de economie en van de markt beheerst zowel de politiek als het dagelijks leven van velen. Daar tegenin klinken kritische geluiden die stellen dat de uitsluitende manier van denken niet meer werkt, sterker: niet meer mag werken. En dat schept ruimte voor *kleine* (cursivering MJ) verhalen en beelden die de vergeten en verzwegen geschiedenissen en ervaringen in het licht stellen. (a.w. 22)

2.2 Narratieve theologie

De kritische geluiden klinken niet alleen in de theologie, maar ook in de literatuur en de literatuurwetenschap, de psychoanalyse, de pedagogiek, de geschiedschrijving, de filosofie, de ethiek, het recht en zelfs in de economie. Op al die terreinen zijn als tegenwicht de kleine verhalen in de belangstelling komen te staan, zozeer dat we kunnen spreken van een trend: het narrativisme. Frank Ankersmit plaatst hierbij een kanttekening, die volgens hem van het grootste belang is. Het narrativisme houdt geen pleidooi voor een romantisch irrationalisme en evenmin voor een verwerping van de wetenschap. Het wil wel aandacht vragen voor een ander, minder dominant denken en spreken op terreinen waar men met wetenschappelijke rationaliteit en formalisme niet erg ver komt, bijvoorbeeld als zinragen in het geding zijn, als taal en werkelijkheid voor meer dan een uitleg vatbaar zijn of als dat wat om ons heen gebeurt geplaatst moet worden in een context die moeilijk te definiëren is. (Ankersmit, 1990, 9-10)

Narratieve theologie is een aanduiding van uiteenlopende ontwikkelingen op het gebied van geloof en theologie en gaat over kwesties waarmee zowel godsdienstfilosofen en -pedagogen als dogmatici zich bezighouden. Het raakt de geloofsgemeenschappen, maar betreft ook de liturgie, de opvoeding van gelovigen en de geloofsbeleving. Het pleidooi voor meer waardering van verhalen is gemeenschappelijk, maar de motieven daarachter kunnen verschillend zijn: enthousiasme voor de vertelkunst in de bijbel, zorg voor het herstel van de relatie tussen geloof en ervaring, bekommernis om de verhouding tussen de werkelijkheid van het geloof en de historische werkelijkheid, of een combinatie hiervan. (Noorda 107-116)

De narratieve theologie gedijt omdat verhalen herkenning oproepen en omdat het selecteren en vertellen ervan een grote mate van vrijheid met zich meebrengt. Toch is zorgvuldigheid geboden, want niet alles wat werkt is goed. Een vertellende theologie kan niet zonder kritische maatstaf. Het geloof is gebaseerd op vertelde religieuze ervaringen en die oorsprong wil het hervinden en ontsluiten. Maar theologische reflectie valt niet samen met de taal van de gelovige, het analyseren van de religieuze ervaring is niet hetzelfde als het zoeken naar een adequate overdracht ervan en geloofsverantwoording gaat niet zonder meer gelijk op met een overtuigende geloofsexpressie.

Voor de beschrijving van religieuze ervaringen zijn tijdsverloop en het vermogen tot herinnering essentieel. Ter illustratie een voorbeeld: vanuit de eigentijdse ervaring van Gods afwezigheid kan men alleen spreken van God als een zoeken naar God. Vroegere ervaringen, getuigenissen en verwachtingen van Gods (toekomstig) komen kunnen ook nu en in de toekomst op Gods aanwezigheid wijzen. Tijd en herinnering kunnen een vindplaats van God zijn. De combinatie van het eigen levensverhaal met de 'biografie' van bijvoorbeeld Jezus, Paulus, Kierkegaard of Gandhi kan relativering en aanvulling van de eigen leegte bewerken en wellicht het vertrouwen wekken dat God ook in onze tijd en in de toekomst aanwezig is. Een theologie van levensverhalen biedt vele mogelijkheden, vooral als zij de eenzijdigheid van ons gezamenlijk geheugen kritisch verwerkt door

aandacht te schenken aan de niet vertelde verhalen en de vergeten geschiedenis van vergeten mensen. (a.w.118 – 120)¹⁷

Metz merkt op dat de tijdservaring en de herinnering niet vanzelfsprekend behoren te zijn. De gelovige tijdservaring doet beseffen dat de tijd dringt. Met andere woorden: dat het de hoogste tijd wordt dat het onheil tot staan komt en het heil aanbreekt. (Metz, 1977) En de herinnering moet een bewuste activiteit zijn, een ‘gevaarlijke herinnering’, die kritisch bewaart wat verloren dreigt te gaan in vergetelheid of verdoezeld dreigt te worden in een collectieve hersenspoeling. Ervaringen van lijden, onheil en heil vergeten staat gelijk met verraad. Een ‘samenvatting’ in generaliserende begrippen maakt machteloos. Een vertellende theologie zou beducht moeten zijn voor verhalen die met gemeenplaatsen aan de oppervlakte blijven en evenzeer voor ongevaarlijke verhalen die de status quo van de toehoorders en lezers bevestigen. (Noorda, 121)

De narratieve theologie is bekommerd om het herstel van de relatie tussen geloof en ervaring maar evenzeer om de verhouding tussen de werkelijkheid van het geloof en de historische werkelijkheid. Het antwoord op de vraag op welke werkelijkheid geloofsuitspraken betrekking hebben ligt besloten in het onderscheid tussen realistische en historische verhalen. Beide genres presenteren een geschiedenis, een reeks gebeurtenissen in onderlinge samenhang. Realistische verhalen vertellen een mogelijke geschiedenis, een voorstelbare gang van zaken. Historische verhalen vertellen over gebeurtenissen die ooit en ergens hebben plaatsgevonden. Historische verhalen zijn gebaseerd op realisme en documentatie. Realistische verhalen kunnen historisch zijn, maar dat is niet noodzakelijk. Vaak zijn ze fictief. Het christelijk geloof en de theologie in onze cultuur stuiten op een dubbel conflict: aan de ene kant vanwege de frictie ‘tussen de historische pretenties van de meeste geloofsverhalen en de eisen van de wetenschappelijke geschiedschrijving die documentatie vraagt voordat ze verklaringen van echtheid afgeeft’, aan de andere kant vanwege de spanning tussen de ‘gewone gang van zaken’ die in onze dagelijkse ervaringen bevestigd wordt en de geloofsovertuiging die deze gewone gang van zaken niet als grens van het mogelijke accepteert en op beslissende punten relativiseert.

De narratieve theologie ziet het als haar taak de werkelijkheidspretentie van geloofsverhalen en geloofsuitspraken te kwalificeren. (a.w. 124)

De bijbelse vertellers zijn het conflict tussen verhaal en geschiedenis niet uit de weg gegaan. Ze hebben een poëtische manier van zeggen ingebed in een reële geschiedenis die voor ons op grote afstand nog te identificeren is.

Tenslotte: Het vertellen van verhalen staat niet per definitie in dienst van het recht, de waarheid en de liefde. Met verhalen kun je even goed als met argumenten en redeneringen liegen en manipuleren. Subtieler is het misbruik wanneer de verteller zich een bestaand verhaal toeëigent in strijd met de traditie waaruit het afkomstig is, of vanuit een andere positie dan die waarin de oorspronkelijke verteller of toehoorder zich bevond. Dit gebeurt regelmatig bijvoorbeeld wanneer christenen fragmenten uit de joodse Midrasj louter als illustratie benutten. Ware vertellers eerbiedigen de historische context; ze realiseren zich welke plaats zijzelf en hun toehoorders in de geschiedenis innemen, houden rekening daarmee en voorkomen dat ze zich door hun eigen woorden en verbeelding laten meeslepen. Ze houden ook de bedoeling van het verhaal nauwlettend voor ogen:

‘The work of healing the world as a response to and inspired by our religious visions requires and features a specific understanding of how religious language and religious texts accomplish this task. It requires a hermeneutic of vision or, as I would like to say, a hermeneutic of fiction that relates the human alienation to salvation and healing in all dimensions.’ (Streib 1998, 317-318)

2.3 De bijbel

De bijbel staat vol met verhalen, vol met meesterstukjes van vertelkunst. In hoeverre zijn Nederlanders met de bijbel vertrouwd? Is het bezit van een bijbel bijvoorbeeld even gewoon als het bezit van een engels woordenboek?

---

¹⁷ Deze alinea is een samenvatting van Noorda die zich baseert op het theologisch ontwerp van de Amerikaanse theoloog John Dunne (1967,1975) en gedachten van Stephen Crites.

Onder de kerkgangers is het bijbelbezit ruim verbreid en de laatste decennia ook nog duidelijk toegenomen. De gereformeerden en hervormden hebben bijna allemaal een bijbel in huis, van de katholieken ongeveer driekwart. Maar weinigen van hen lezen daar ook regelmatig in, slechts 3% en meer dan de helft nooit. Bij katholieken is het zelf lezen van de bijbel van oudsher minder gebruikelijk dan bij hervormden en gereformeerden van wie respectievelijk 36% en 49% regelmatig in de bijbel leest. (Dekker 1997, 60) De meeste kerkgangers horen de bijbelse verhalen dus voornamelijk via de prediking. In welke mate buitenkerkelijken over een bijbel beschikken en daarin regelmatig lezen is, voor zover ik weet, niet onderzocht. Het lijkt mij niet ondenkbaar dat sommige hoger opgeleiden de bijbel kopen en er ook regelmatig in lezen.

Voor streng orthodoxe protestanten is de bijbel het enige woord van God, de enige bron van het geloof en het hoogste gezag. De meeste protestanten hebben dezelfde opvatting over het gezag van de bijbel maar 23% van de gereformeerden en 38% van de hervormden beschouwen het boek toch niet als het woord van God. Katholieken zijn van mening dat 'de heilige schrift' niet volledig en begrijpelijk is zonder de traditie en de uitleg in de kerkelijke leer. Ongeveer een derde van hen ziet de bijbel als Gods woord.

Sommigen protestanten en katholieken vinden dat het laatste gezag over geloof en leven aan de mens zelf is. De subjectivistische opvatting kan een rationele vorm aannemen, maar ook een meer mystieke of spirituele vorm. Evangelisch-reformatorische christenen verbinden het gezag van de bijbel met de inspiratie, de werking van de heilige Geest. De Schrift en de heilige Geest samen vertolken Gods openbaring volledig. Kerkleer en theologie zijn volgens hen (niet meer dan) menselijke systemen, die vaak het begrijpen van de bijbel in de weg staan. Fundamentalistische standpunten worden in Nederland door de meeste christenen afgewezen. De moderne exegetische heeft hen voorzichtig en zorgvuldiger gemaakt. Ze gebruiken de bijbel minder om een ideologie te verdedigen.

Voor alle geloofsgroepen geldt dat het toekennen van goddelijk gezag aan de bijbel samengaat met een grotere regelmaat van lezen. (a.w. 1997, 61)

Theologen, dominees, pastores en gelovigen houden niet altijd rekening met het verschil tussen een realistisch zakelijke manier van spreken en de poëtische, literaire inkleding van de bijbelse en klassiek christelijke geloofsvoorstellingen. Als zij naar de bijbel als bron en gids verwijzen, lijken ze vaak onvoldoende het onderscheid tussen de historische werkelijkheid en de mythische werkelijkheid te kunnen verduidelijken. De narratieve theologie probeert exegeten en predikanten ervan te overtuigen dat ze 'de oogkleppen van een hoofdzakelijk historisch of voornamelijk dogmatisch geïnteresseerde lectuur' beter kunnen afleggen, want als men voorbijziet aan de literaire middelen waarvan de bijbelse vertellers gebruik maken, dan ontzegt men zich niet alleen veel genoeg, maar mist men ook veel toegangen tot hetgeen zij hebben willen zeggen. De bijbelse boodschap heeft niet alleen betrekking op de religieuze en morele waarden in een specifiek verhaal. Ze wil misschien wel in de eerste plaats luisteraars en lezers uitdagen hun plaats in dat verhaal in te nemen, zich af te vragen waarom het oorspronkelijk werd verteld en door wie het werd doorgegeven. Ze kunnen dan medespelers worden en ervaringen opdoen die vergelijkbaar zijn met die van de opgevoerde personages. (Noorda 1990, 112-116)

Helaas blijven de bijbelverhalen voor veel mensen moeilijk toegankelijk, omdat zij onvoldoende geschoold of 'geletterd' zijn om de narratieve en literaire kwaliteit naar waarde te kunnen schatten. Anne Provoost heeft met haar bewerking de oorspronkelijke tekst van het zondvloedverhaal aanzienlijk dichterbij de huidige leef- en ervaringswereld gebracht, maar ook de nieuwe tekst is complex en vergt zelfs van geoefende lezers inspanning om de rijkdom ervan te ontdekken. Daarover meer in hoofdstuk 4 en volgende.

2.4 Spreken over God

Het woordje 'god' is eigenlijk een soortnaam ter aanduiding van een kracht of levensgeest, een hogere macht, een transcendente en beslissende werkelijkheid, 'een bovenmenselijk, machtig en aanbeddelijk wezen'. (van Dale) Christenen gebruiken het woord als een naam en schrijven het daarom ook met een hoofdletter. Zij denken en eerbiedigen God van oudsher als 'persoon'. Ze belijden dat de mens om zichzelf en zijn omgeving te begrijpen, niet genoeg heeft aan zichzelf en dat God hem inspireert, in beweging houdt en het leven zin geeft. (Roebben 2001, 15) De mens op zijn beurt mag geloven dat hij

geschapen is naar Gods beeld en gelijkenis. Volgens Knippenberg is het geloof in God als Schepper het fundament van het christelijk zingevingskader.

Spreken over deze God is een heikele zaak. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat jonge mensen erop afknappen. Maar dezelfde jongeren nemen het wel in gebruik als zij omschrijven tot wie zij bidden. Jansen en Prins veronderstellen dat ze in hun eigen taal het woord opnieuw uitvinden om er een centraal element van hun gebed mee te benoemen, dat ze niet op een andere manier kunnen definiëren. (a.w. 18) Een tweede voorbeeld komt ook uit het boek van Kuitert: *Voor een tijd een plaats van God. Een karakteristiek van de mens*. Alleen al in de titel wordt de lezer op een wankelend been gezet. Maar ook uit het hiernavolgende fragment blijkt dat God een netelig onderwerp is. Kuitert geeft ter nuancering in één zin drie maal een toevoeging tussen haakjes. Ik citeer: 'We reiken met 'god' (reikhalzen, bijna) onbewust (soms bewust) naar transcendentie (ik zeg niet raken aan). Het woord bewaart misschien niet als een schrijn maar dan toch als een soort code het besef, dat er meer is tussen hemel en aarde dan wij in huis hebben. Wij meten alles, maar waar we vandaan komen, waar we heen gaan, en wat ons beweegt, gaat onze maat te boven.' (Kuitert 2002, 123)

Het woordje 'god' duidt op transcendentie, in de katholieke theologie van Karl Rahner een sleutelwoord, maar evenals Kuitert definieert Rahner transcendentie vanuit de mens. Transcendentie, zo stelt hij, is 'niet een afzonderlijke dimensie, maar een wezenlijk facet van alles wat de mens in zich ervaart: van zijn inzicht, zijn vrijheid, zijn onderlinge communicatie, zijn gerichtheid op de toekomst, op de dood enz....' (Rahner 1968,27-28; Van den Berk 53) Culturen in het algemeen en individuen in het bijzonder, al of niet behorend tot een kerk, al of niet gelovig, zijn volgens hem van nature reeds gericht op God, of zij zich daar nu van bewust zijn of niet.

Rahner waarschuwt de theologie dat zij dit mysterie niet kan verhelleren, want 'waar een mens al geen greep heeft op zijn eigen transcendentie, is het uitgesloten dat hij wel de transcendente God zelf zou kunnen 'vatten'. Het doel van de theologie is volgens hem 'de mens te dwingen om uit de overzichtelijke helderheid van zijn bestaan te stappen en zich te begeven in het geheim van God, waar hij niet meer begrijpt, maar gegrepen wordt, waar hij niet meer redeneert maar aanbidt, waar hij niet meer beheerst maar beheerst wordt.'

De kerk 'mag God niet voorstellen als iets wat "van buiten af" op de mens af komt, dat existentieel niet te verifiëren is' (...) en 'heilsbemiddeling zal enkel mogelijk zijn indien deze bemiddeling (...) zó gebeurt dat onmiddellijk blijkt dat die bemiddeling zelf niets is of zijn wil *dan een verwijzing naar hetgeen gebeurt in de mens zelf*.' Want nogmaals: heilsbemiddeling is de andere mens helpen 'een bewustwordingsproces te ontwikkelen ten aanzien van het reeds in hem aanwezige heil. De hedendaagse theologie moet onbevangen bij de mens beginnen, bij zijn zelfervaring, bij zijn existentie, en goed beschouwd, moet ze ook bij hem eindigen...' (Rahner, 32; Van den Berk, 54 en 55)

De nadruk die Rahner legt op 'alles wat de mens in zich ervaart' en 'hetgeen gebeurt in de mens zelf' doet mij spontaan eerder denken aan het begrip 'immanentie' dan aan het begrip 'transcendentie'. Ik vraag me af hoe theologen die nadruk leggen op immanentie over God spreken.¹⁸

Sharon Welch vertaalt het woord 'God' met 'de helende kracht van de eindigheid zelf'. In haar theologie verwijst de term goddelijk (evenals de termen heilig en genadig) naar een *kwaliteit van zijn* in het web van het leven zelf, een proces van helende relationaliteit; ze is aanduiding van datgene wat eer, respect, liefde en bevestiging waard is. (Welch 1990, 178)

Maaïke de Haardt voegt daar aan toe dat deze termen ook 'verplichtend (zijn) ten aanzien van diegene en datgene wiens identiteit en integriteit (eer, respect, liefde en bevestiging) ontkend wordt.' (De Haardt, 1994, 167)

De geschetste benadering vereist volgens haar een omkering in het denken die met behulp van de traditioneel filosofische en theologische termen niet probleemloos en verstaanbaar kan worden geformuleerd. Ze stelt daarom voor de term 'incarnatie' te herijken. (a.w. 167) Daarmee verlegt zij de

---

¹⁸ Onder hen hebben vooral de feministische theologes naam gemaakt, bijvoorbeeld Judith Plaskow, Carol Christ, Sharon Welch en in ons land onder andere Maaïke de Haardt. Zij proberen de dualistische denkschema's te verlaten en de klassieke godstaal om te buigen tot een hernieuwd en constructief spreken over God. Ondanks de diversiteit aan methoden, doelstellingen, thema's en theologische of filosofische posities die onder de vlag van de feministische theologie worden bijeengebracht, is juist de veelvuldig opgemerkte nadruk die feministisch theologes leggen op de immanentie van God, een fundamenteel gemeenschappelijk element. (De Haardt, p. 163)

aandacht van een spreken en denken over de essentie van God - de vraag wie en wat Gods is - naar een spreken en denken over de *aanwezigheid* van God, van het goddelijke, in verbondenheid met de lichamelijkheid en materialiteit van het leven; een poging tot verwoording van hetgeen God of de goddelijke aanwezigheid bewerkt en betekent in de complexiteit, ambiguïteit, kwetsbaarheid en relationaliteit van het leven. De inzet van deze wijze van theologiseren karakteriseert zij als de opgave om de paradox van het leven *als paradox* te affirmeren in plaats van deze te willen oplossen. (a.w. 167)

De feministische theologie verankert haar spreken en denken in het concrete leven, in plaats van aan de premissen van de westerse academische theologie. Het basismodel van de westerse godsleer, de christologie en de antropologie is gefundeerd op de samenhang tussen de godsopvatting en het denken over zonde en verlossing en daarvan afgeleide dualistische schema's zoals de zwaarte van de (erf)zonde tegenover de verlossing door Christus, de eindigheid, nietigheid en zondigheid van de mens tegenover de oneindigheid, almacht en goedheid van God. Deze schema's zijn / worden sinds enige tijd ook door vrijwel alle andere theologen afgewezen. God wordt 'meer en intensiever betrokken op dit aardse, zondige en contingente bestaan. Daarnaast worden ook de klassieke opvatting van zondigheid en de daarmee samenhangende devaluatie van het aardse bestaan gerelativeerd vanuit een positieve aandacht voor de schepping. Zonde wordt steeds minder een louter individuele aangelegenheid en wordt meer en meer benoemd vanuit sociale structuren en in termen van onrecht.' (De Haardt 166). Desondanks blijft in veel hedendaagse theologie op een belangrijk punt een dualistisch voorbehoud doorklinken, namelijk waar het gaat om de eindigheid van het leven. De dood wordt als een absurditeit beschouwd: 'ze zou niet moeten zijn.' Deze manier van denken heeft tot gevolg dat 'in het licht van de menselijke eindigheid de begrippen oneindigheid en transcendentie aan elkaar gelijk worden. Ze vormen daardoor bovendien ten aanzien van eindigheid en immanentie een uitsluitend begrippenpaar.' (a.w. 165-166)¹⁹

2.4.1 God, maar dan anders

De feministische theologen zijn niet de enigen die afscheid namen van een almachtige God hoog in de hemel, een interventiegod. Ook de Kampense hoogleraar ethiek, Frits de Lange, kan daar niet meer in geloven. Dat godsbeeld achterlaten betekent voor hem onherroepelijk ook afscheid nemen van een geloofspraktijk. Hij is van mening dat in plaats daarvan een nieuwe, andere manier van geloven nodig is, gebaseerd op de voorstelling, dat alles in God is, desgewenst aangeduid met de term 'pantheïsme': 'Het universum, het leven, de geschiedenis, wijzelf – wij hebben deel aan de werkelijkheid van God. God is geen afzonderlijk wezen, maar alomvattende Geest. Leven is: deel hebben aan die immanentie van God. Geloven is: dat ook willens en weten doen. (de Lange 2005, 2) 'Deze nieuwe manier van geloven vraagt creatieve denkwerk, reconstructie en een spirituele praxis van aandachtige en bezielde toewijding' aldus de Lange.

De katholieke theoloog Schillebeeckx is met zijn Kampense collega van mening dat God in de wereld woont. Al in 1959 schreef hij een artikel 'God op de helling' waarin hij stelt dat de godsidee in de revisie zou moeten. Onlangs werd hem ter ere van zijn terugtreden een bundeling van studies aangeboden waarin hij samen met andere theologen opnieuw de gedaanteveranderingen van God en geloof ter sprake brengt. De titel van de bundel, 'Ons raketings nabij', spreekt voor zichzelf.

---

¹⁹ Een andere bekende vertegenwoordigster van de 'theologie van de relatie' die de klassieke verhouding tussen transcendentie en immanentie op het spel zet is Carter Heyward. 'In plaats van de controlerende macht van een transcendente Vader-God introduceert Heyward het bijbelse begrip *dunamis*, een spontane, helende kracht die het procesmatige van deze kracht in rechtvaardige relaties weergeeft. (...) De poging gerechtigheid in menselijke relaties te leven, vraagt volgens haar de bereidheid tot medelijden (compassion), de solidariteit met de lijdenden en de gezamenlijke strijd tegen het onrecht dat hun is aangedaan. In deze zin is het lijden de plek, waar zich verlossing openbaart, wat niet wil zeggen dat het lijden zelf als verlossend wordt gezien. (...)

Omdat het oneindige verschil tussen God en mens bij Heyward niet meer bestaat, is er ook geen God-mens meer nodig die dit verschil moet overbruggen. Onder incarnatie verstaat zij dan ook niet langer een eenmalig en afgesloten openbaring van God in de persoon van Jezus van Nazareth, maar een voortdurend dynamisch proces in de menselijke geschiedenis.' (Kalsky, 1998, pp. 93-94)

2.4.2 Vrouwelijke beelden van God

Een tweede aandachtspunt naast de verschuiving van het begrip transcendentie naar immanentie is het bezwaar tegen eenzijdige mannelijke godsbeelden. Luce Irigaray die eerder al ter sprake kwam²⁰ wijst in dit verband opnieuw naar de werking van de metafoor van de spiegel en het spiegelbeeld en naar Ludwig Feuerbach die in zijn boek *Das Wesen des Christentums* (1841) de stelling poneerde dat God een spiegel is van de mens en daarmee, net als Kuitert, bedoelde te zeggen dat al het spreken over God eigenlijk een spreken over de mens is. (Mulder, 42) Luce Irigaray leest de godsvoorstellingen van de Europese, christelijke cultuur als zelf-representatie, oftewel zelf-weerspiegeling van (de waarden van) het mannelijk subject en zijn verlangen, en van zijn verhouding tot vrouwen en het vrouwelijke. De dominante Godsvoorstelling in onze cultuur is die van de mannelijke drie-enige God en een maagdmoeder, die ze beschrijft als een vrouw, die goddelijk wordt als moeder van een goddelijke zoon. Haar relatie met de vader van die zoon blijft vaag. Zij is alleen, zonder andere (vrouwelijke) verwanten en wijdt zich aan het bijstaan van haar goddelijke zoon, zonder te proberen zelf een soeverein ander ideaal te verwezenlijken. (a.w. 42)

(Bijbel-)verhalen waarin deze godsvoorstelling domineert weerspiegelen niet alleen de waarden en verlangens van het mannelijk subject. Zij hebben de status van ‘openbaring van God’. Ze vertellen wie God is en op welke wijze God zich vertoont of zichtbaar wordt. Tegelijkertijd ‘spiegelen zij de gelovige (man en) vrouw een bepaalde identiteit voor, een voorstelling van wie de mens is en zou moeten zijn. Zij vormen een voor-beeld voor de ideale verhouding tot elkaar en tot God’ aldus Anne-Claire Mulder. (a.w. 43)²¹

In 2001 stapten vier vrouwen uit het vertaalproject van het Nederlands Bijbelgenootschap, uit protest tegen de beslissing de godsnaam uit de Hebreeuwse bijbel met ‘de Heer’ te vertalen. Hun protest ging dieper dan alleen het mannelijk godsbeeld. Het betrof eigenlijk het uitgangspunt dat van god geen gesneden beeld gemaakt mag worden. De openbaring van de godsnaam in het boek Exodus ‘Ik ben die er zijn zal’, ‘Ik zal er zijn’ (Ex.3.14) of de omschrijving ‘God van ...’, gevolgd door de namen van mensen uit het voorgeslacht²² biedt veel meer ruimte.

2.4.3 Verschuiving van een persoonlijk naar een onpersoonlijk godsbeeld

Een derde gedaanteverandering van God komt tot uitdrukking in de verschuiving van een persoonlijk naar een abstract godsbeeld, wat kan variëren van god als kracht, een energie, de natuur, tot grond of bron van het bestaan zoals Annemiek Schrijver zegt: ‘Bron van Zijn, die ik ontmoet, Ik geef je een naam opdat ik je een plaats kan geven in mijn leven’ (Schrijver 2006), een zin die Tjitze Baarda in een reactie op Annemiek Schrijver verbindt met ‘O Gij, de Ene uit wie Adem het Zijn binnendringt in alle vormen van licht...’

Onpersoonlijker en ook vager is de aanduiding ‘iets’. Hierover is de laatste jaren heel wat te doen, althans in de media en vooral na de publicatie van het boek *Ietsisme, Een basis voor Christelijke Spiritualiteit?* (voorjaar 2005) van Gijs Dingemans, emeritus hoogleraar praktische theologie.

Vijf jaar eerder verscheen *De Stem van de Roepende* (2000), eveneens van Dingemans, waarin de transcendente, immanente, persoonlijke en onpersoonlijke god bij elkaar horen. Ik citeer uit *Een God voor Niemandlanders*, een bespreking door Frits de Lange: ‘Over God laat zich niet in objectieve termen van Zijn spreken, maar in dynamische termen van Wording, Beweging en Relatie. God moet je niet zien als de ontologische garant van het bestaan, maar eerder als een drijvende, stuwende heilskracht in de geschiedenis. God is geen transcendente werkelijkheid, maar een transcendente Mogelijkheid...God is niet boven ons en achter ons, God is vóór ons uit en roept ons van daaruit. Hij is ons telkens één stapje voor. God is de Roepende, die een appel op mensen doet. Hij is de kracht die

²⁰ Zie hoofdstuk 1 paragraaf 1.8.

²¹ Er zijn ook tal van bijbelteksten met vrouwelijke godsbeelden, bijvoorbeeld Jesaja 66, vers 12 en 13: ‘Zie, Ik doe Jeruzalem de vrede toestromen als een rivier, en de heerlijkheid der volken als een overvolle beek. Dan zult gij zuigen, gij zult op de heup gedragen en op de knieën gekoesterd worden. Zoals iemands moeder hem troost, zo zal ik u troosten’; Hosea 13,8: ‘Ik val hen aan als een van jongen beroofde berin. Ik rijt hun borstkas open, en verslind ze dan als een leeuw’; Numeri 11,12: ‘Ben ik het die zwanger was van heel dit volk, of ben ik het die ze gebaar heeft?’; Deuteronomium 32,18: ‘De rots die jullie gebaar heeft, hebben jullie veronachtzaamd, jullie hebben vergeten de God die jullie met weëen heeft gebaar.’ Job 38,8: ‘Wie heeft de zee met deuren afgesloten toen zij bruisend uit de moederschoot kwam?’

²² Meestal wordt gezegd: de God van Abraham, Isaak en Jacob, weer drie mannen! Maar deze namen zijn gemakkelijk te vervangen door andere.

mensen uitdaagt om de kwaliteit van hun leven en samenleven te optimaliseren. God laat zich niet zien. Hij blijft de transcendente Verborgene. Maar via het horen van zijn lokkende Stem laat hij zijn invloed in de wereld gelden. God is een ander woord voor de heilzame, transcendente trekkracht, actief in de geschiedenis, in de natuur, in mensen.' (De Lange 2001,2-3)

2.4.4 'God is een verhaal'

Onder deze titel verscheen in het najaar van 2006 het rapport van de godsdienstsocioloog Hijme Stoffels, die in opdracht van de IKON en de Vrije Universiteit een onderzoek naar godsbeelden uitvoerde onder 3232 predikanten van verschillende kerkgenootschappen; 860 van hen vulden de vragenlijst in. Uit de antwoorden komt onder meer naar voren dat een op de zes voorgangers het bestaan van God betwijfelt. De twijfelaars behoren overwegend bij de meer vrijzinnige kerkgenootschappen. Een derde van de pastores - ongeveer 1000 - herkent zich niet in de persoonlijke God. Vooral veertigers en vijftigers hebben moeite met het klassieke godsbeeld. Moderne godsbeelden zoals Geheim en Onnoembare zijn vooral populair onder vijftigers en zestigers. De jongeren voelen er weinig voor. Bij hen staat het geloof in een persoonlijke God juist overeind.

De aanduiding 'Iets' scoorde lager dan verwacht. De populairste gods aanduiding is 'Licht'. Het traditionele 'Vader' eindigt op nummer twee. God als Onnoembare blijkt een echte vrouwenterm te zijn. Bijna driekwart van de vrouwen voelt hiervoor, tegen nog niet de helft van de mannen, die God liever 'Verlosser' noemen. In het totaaloverzicht zijn de scores als volgt: Licht 90%, Vader 74%, Kracht 72%, Geheim 70%, Vriend 67%, Verlosser 61%, Onnoembare 57%, Koning 47%, Moeder 45%, Almachtige 40%, Zijn 33%, Energie 23%, Natuur 10% en Iets 4%. (Stoffels, 2006; Dros, 2006)

Terugblik op hoofdstuk 1 en 2

Religieuze socialisatie zie ik - in een vrije parafrase van de definitie van Dekker en Stoffels die op hun beurt naar anderen verwijzen (Dekker en Stoffels, 2001, 45) - als een voortdurend proces, waarbij zowel opgroeiende als volwassen mensen zich in de omgang met elkaar ontwikkelen tot 'zelfbewuste' personen, die zich open stellen voor bepaalde religieuze overtuigingen of handelingen, zich deze eigen maken en hun belevingen en ervaringen leren uitdrukken in een gedeeld vocabularium en in rituelen. De samenleving verschaft hen via ouders, andere familieleden, de (religieuze) gemeenschap, het onderwijs en de media een wereld-, mens- en godsbeeld, inclusief normen, waarden en overtuigingen, en een handelingsrepertoire dat hen in principe in staat stelt om te gaan met de tragiek van het bestaan of de problemen die zij op hun weg door het leven tegenkomen en ook uitdrukking te geven aan dankbaarheid en verwondering. Al doende construeren en reconstrueren zij de (religieuze) gemeenschap, en bekrachtigen of vervangen zij daarin bestaande identiteiten, want individu en groep bepalen elkaar in elk denkbaar opzicht, het religieuze niet uitgezonderd.

Op grond van het voorafgaande lijkt het me niet alleen verantwoord en wenselijk, maar zelfs noodzakelijk, dat we bij het denken over religieuze socialisatie, geloofsontwikkeling en geloofscommunicatie radicaal uitgaan van pluraliteit als menselijke conditie²³ en weerspreken dat het opkomen voor individualiteit en eigenheid in strijd zou zijn met betrokkenheid op en zorg voor elkaar. Lange tijd was men van mening dat bij opvoeding en vorming vooral aanleg en erfelijkheid, of omgevingsfactoren en stimulering bepalend waren. Daarna ging men meer en meer rekening houden met de wisselwerking, de interactie tussen deze factoren.

De klinische psychologie, de levensloopspsychologie en de recente dynamische systeemtheorie richten de aandacht op de karakteristieken van de persoon die de omgeving ervaart. Hij/zij neemt deze selectief waar, verleent er betekenis aan, beïnvloedt haar door zijn/haar handelen en creëert daardoor voortdurend nieuwe situaties die in grote mate onvoorspelbaar zijn, verdere verandering vereisen en op hun beurt opnieuw invloed uitoefenen op het verdere verloop van de ontwikkeling, de opvoeding en/of de vorming. (Verhofstadt-Denève, 53-59)

---

²³ Vgl. Timmers-Huigens Interactieve geloofscommunicatie, hoofdstuk 1.4 pp. 44-52.

De eigen creatieve ‘sturing’ van de mens ‘die ontvangt wat hij is en wordt wat hij ontvangt’ werd door Erikson aangeduid met de term Ego-proces. Albert Bandura, een bekende vertegenwoordiger van de ontwikkelingstheorie van Sociaal-Leren die zich door de Ego-psychologie liet inspireren, spreekt van het Zelf-Systeemproces of zelfregulatie en zelfbekrachtiging. Hij onderscheidt daarbij zelfobservatie, zelfbeoordeling en zelfrespons. In de dynamische systeemtheorie gebruikt men het woord ‘zelforganisatie’. (a.w. 332, 413-415, 121-122)

Zelfregulatie of zelforganisatie houden niet in dat de verantwoordelijkheid en ‘de controle’ over opvoeding en vorming zich verplaatst van de volwassene naar het kind, van de oudere naar de jongere, van de leraar naar de leerling of van ‘de zender’ naar ‘de ontvanger’. Want de belangrijkste factoren in de ontwikkeling van kinderen en andere mensen zijn relationele factoren. Om dit te benadrukken introduceerde de Amerikaanse ontwikkelingspsycholoog Alan Fogel de zogenaamde co-regulatietheorie, die niet alleen betrekking heeft op de moeder-kind relatie of de relatie tussen significante volwassenen en kinderen of jongeren, maar op elk communicatief proces, vanaf de conceptie tot de dood, ook in alle non-verbale communicatieve processen, waar de participanten elkaar wederzijds beïnvloeden. Het concept co-regulatie ‘verwijst naar het dynamische, voortdurend naar evenwicht zoekende handelen, waardoor een subtiele sociale prestatie te voorschijn komt vanuit de voortdurende wederzijdse aanpassing van alle activiteiten tussen (handelings)partners. Co-regulatie zorgt ervoor dat de informatie uit communicatie in medemenselijke relaties verandert naarmate de interactie zich voltrekt.’ (Timmers-Huigens, 107-110; Verhofstadt-Denève, 118, 133, 398)

De term co-regulatie in de context van het voorafgaande kan, denk ik, het sleutelwoord zijn in het antwoord op de eerste vraag van deze studie: Wat leren ontwikkelingspsychologie en godsdienstpsychologie over religieuze socialisatie en geloofscommunicatie als wederzijdse processen? Voor het antwoord op de tweede vraag: Welke aanknopingspunten en geloofsperspectieven biedt *De arkvaarders* aan jongeren én ouderen als het gaat om religieuze socialisatie en intergeneratieve geloofscommunicatie? verwijst ik naar de hoofdstukken 4 tot en met 7 en het besluit. Maar eerst volgt nu hoofdstuk 3 over de persoon en het werk van de auteur, Anne Provoost.

3 Persoon en werk van Anne Provoost

Anne Provoost (1964) is afkomstig uit Poperinge in België en woont momenteel met haar man Manu Claeys en kinderen Cornelius, Martha en Basil in Antwerpen.²⁴

Haar schrijverschap begon al in haar jeugd toen ze schriften vol schreef met fantasieverhalen en ook een dagboek bijhield. In het laatste jaar van de studie Germaanse filologie in Kortrijk en Leuven won ze de eerste prijs in een wedstrijd met een verhaal over ratten die in de Middeleeuwen de pest over de stad brachten. Ze ontdekte daardoor dat schrijven gewaardeerd werd en geen kinderspel was, zoals ze eerst had gedacht. (Van Lierop-Debrauwer 1998, 296)

Na enige tijd pedagogiek gestudeerd te hebben vertrok ze met haar man naar Minneapolis in de Verenigde Staten, omdat hij daar zijn Master of Arts in de Amerikaanse literatuur wilde behalen. Ze werkte daar in een kinderdagverblijf en schreef voor Amerikaanse en Vlaamse kindertijdschriften. Terug in België werkte ze parttime voor een uitwisselingsprogramma van middelbare scholieren. Vanaf 1995 is Anne Provoost fulltime schrijfster.

3.1 Literair werk en andere activiteiten

Zij debuteerde met *Mijn tante is een grindewal* (1990), een boek over het verwerkingsproces van een meisje dat door haar vader is misbruikt. Het werd bekroond met de Boekenleeuw²⁵ en de Interprovinciale Prijs voor de Jeugdliteratuur en in zes talen vertaald. In haar tweede jeugdboek *Vallen* (1994) raakt de zestienjarige hoofdpersoon in de ban van een man met extreem-rechtse ideeën. Voor dit werk kreeg Anne Provoost de Woutertje Pieterse Prijs, de Boekenleeuw, een Zilveren Griffel en de eerste Gouden Uil voor jeugdliteratuur.²⁶ In 2000 werd het verhaal verfilmd in het Engels door Hans Herbots. Het boek is in tien talen vertaald, bij velen bekend en schijnt onder andere ook in Duitsland een groot succes te zijn. *De roos en het zwijn* (1997), het derde boek, met vijf vertalingen, is een bewerking van het klassieke sprookje van 'De schone en het beest'. Hoofdthema is het seksueel actief worden van een jonge vrouw. (Provoost, 1997) Ook dit verhaal werd bekroond met een Boekenleeuw en bovendien met een Gouden Zoen.²⁷

De arkvaarders is de vierde jeugdroman van Anne Provoost. Ze won er drie prijzen mee: de Gouden Zoen (2002), de Boekenwelp (2002) en de Prijs Letterkunde Jeugd- en kinderboek van de Provincie West-Vlaanderen (2005). In 2002 staat het boek op de longlist van de Gouden Uil, in 2003 krijgt het een vermelding in 'Fallt aus den Rahmen', in 2004 prijkt de Engelse titel op de Children's Book Sense Picks USA, een maandelijkse selectie uit honderden aanbevelingen van onafhankelijke boekverkopers in de verschillende landen van de Verenigde Staten en 24 november 2005 vermeldt de Internetagenda van Anne Provoost dat de Engelse vertaling op voordracht van de deelnemende Nederlandse bibliotheken en bibliotheekorganisaties is opgenomen in de longlist van 132 romans uit 43 landen voor de editie van 2006 van de International Impac Dublin Literary Award, samen met *The Sundial* van Maarten 't Hart en *The Story of My Baldness* van Marek van der Jagt. Verderop volgen meer gegevens.

---

²⁴ De biografische en bibliografische gegevens heb ik onder andere ontleend aan de websites www.leesplein.nl; www.queridokind.nl; www.anneprovoost.com; home.wanadoo.nl/richard.thiel/auteurs/aprovoost.htm Waar ik andere bronnen gebruik vermeld ik deze in de tekst.

²⁵ Met de Boekenleeuwen en de Boekenwelpen worden (sinds 1986) de beste Nederlandstalige kinder- en jeugdboeken van Vlaamse auteurs bekroond. Het gaat om eerste uitgaven ongeacht genre of leeftijdscategorie.

²⁶ De Woutertje Pieterse prijs wordt jaarlijks, begin maart, toegekend aan het beste, oorspronkelijk Nederlandstalige, literaire jeugdboek; de Zilveren Griffel wordt jaarlijks tijdens de Nederlandse Kinderboekenweek uitgereikt door de CPNB; De Gouden Uil Literatuurprijs is bestemd zowel voor oorspronkelijk Nederlandstalige boeken voor volwassenen als voor kinder- en jeugdboeken. Deze prijs heeft een sterke uitstraling in het culturele, literaire milieu.

²⁷ De Gouden Zoen (in 1997 afgesplitst van de Gouden Griffel) wordt jaarlijks, eind april, door het CPNB toegekend aan het beste oorspronkelijk Nederlandstalige jeugdboek voor kinderen vanaf 13 jaar.

Anne Provoost schrijft behalve romans ook toneelstukken, korte verhalen en essays, ze houdt lezingen en voordrachten, niet alleen in België en Nederland maar ook in het verre buitenland²⁸, ze bezocht de townshipschool Atang in Zuid Afrika, neemt deel aan besprekingen en panelgesprekken bijvoorbeeld in het kader van het schrijversfestival Pen World Voices in New York met het thema 'Geloof en rede' over het werken met mythen (27 april 2006), schrijven over 'thuis' / 'naar huis gaan' en hoe gender het literaire landschap van schrijvers beïnvloedt (28 april 2006) of over de vraag welke lectuur geschikt is voor kinderen (30 april 2006); ze participeerde in een project leesvaardigheid van het Sint-Geertruid-Instituut te Gent en in een festival van kunstenaars tegen onverdraagzaamheid werkte ze samen met messensmid Antoine van Loocke aan de letter i in het Antwerpse project 'Stad van Letters'. In 2004 werd zij 'ambassadeur van de bossen' ter ondersteuning van de campagne 'Boeken op bosvriendelijk papier' die op 1 oktober 2004 door Greenpeace werd gelanceerd; in het Hans Christian Andersenjaar 2005 was zij HCAmbassadeur voor België en vertegenwoordigde zij haar land in de openingsperformance te Kopenhagen. En bij dit alles is ze ook nog lid van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. 'Een duizendpoot' ga ik denken.

Anne Provoost is zeer betrokken op maatschappelijke vraagstukken zoals milieu en duurzaamheid - uitdagingen en mogelijkheden inzake mobiliteit, verlangen naar groen, globalisering, biologische voeding -, kansarmoede, vrije migratie als grondvoorwaarde om tot een werkelijke liberale democratie te komen, en hoofddoeken voor moslima's, allemaal ter sprak gebracht in korte essays. Ze besteedt veel tijd aan research.

3.2 Esthetiek en ethiek in literatuur en literatuurwetenschap

Een kunstvorm die gebruik maakt van het woord om zich te manifesteren, kan niet vrijblijvend zijn, zegt Anne Provoost: 'Woorden hebben de eigenschap dat ze in de meeste gevallen betekenisdragers zijn. Anders dan bijvoorbeeld een muziekstuk of schilderij is een rij woorden zelden mooi op zich. De schoonheid en het artistieke worden veroorzaakt door de betekenis van die woorden, de mededeling.' (Provoost 2005, 2) Met deze uitspraak neemt zij stelling tegenover auteurs en critici die alleen interesse hebben voor de esthetische kwaliteiten van literaire werken. Ze levert daarmee een belangrijke bijdrage aan het debat over de emancipatie van de jeugdliteratuur. Ik kom daar later op terug. Eerst wil ik kort stilstaan bij het gegeven dat de ontwikkelingen in het denken over de verhouding tussen esthetiek en ethiek bij de literatuur voor volwassenen en de jeugdliteratuur niet gelijktijdig verliepen.

Literatuur als kunstvorm was van oudsher een zaak waarvan men verwachtte dat zij het aangename met het nuttige wist te verenigen. In het klassieke ideaal vormde het schone een ondeelbare eenheid met het goede en het ware. (Heumakers, 1999, 22, 23,25) Maar terwijl in de literatuur zelf morele conflicten altijd een belangrijke rol speelden, wist de literatuurwetenschap moeilijk raad met de ethische aspecten. In de discussie over en de omgang met literatuur voor volwassenen golden tot ongeveer 1980 esthetische overwegingen als belangrijkste maatstaf. Bij de bespreking en beoordeling van werken uit de jeugdliteratuur daarentegen werden voornamelijk pedagogische of ethische argumenten gehanteerd. Vanaf 1980 krijgt de esthetische benadering ook in de jeugdliteratuur de overhand, terwijl op dat moment in de volwassenenliteratuur juist sprake was van een 'ethische Wende'. (Ibsch, 1999)

Tussen 1970 en 1980 wordt de literatuurwetenschap sterk beïnvloed door de zogenaamde receptie-esthetica. Dit heeft onder meer tot gevolg dat men behalve teksten ook leesgedrag, leesprocessen en verwerking van lectuur door lezers van verschillende achtergronden met betrekking tot leefwereld en ervaring met literatuur gaat onderzoeken. De resultaten van verschillende onderzoeken tonen aan 'dat overtuigingen (waaronder ethische posities) een vast onderdeel van het literaire leesproces zijn'. Ook bij de beoordeling van romanpersonages zijn ethische aspecten prominent aanwezig. (a.w. 123-

---

²⁸ in Orlando Florida (27 juni 2004), New York (29 juni 2004), Washington (29 juni 2004), Tilburg (2004), Leeuwarden (2004), Hasselt (2004), Wilrijk (2004); Zuid Afrika midden oktober 2005; Londen (maart 2006), New York (27-30 april 2006), Utrecht (9 mei), Houthulst (14 mei), Saarbrücken (17-20 mei), Oldenburg (5-10 juni), Brussel (18 juni) en Warschau (26-28 oktober), allemaal in 2006.

124). De confrontatie met de lezers, de doorwerking van politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen en de discussie over het postmodernisme in samenhang met de representatie van de Holocaust gaven eind jaren '80 aanleiding tot een ethische heroriëntering in de kritiek op en het onderzoek van de volwassenenliteratuur. In diezelfde periode schenken auteurs binnen de jeugdliteratuur steeds meer aandacht aan de esthetische aspecten in hun werk. Ze doorbreken de traditionele beperkingen en passen nieuwe literaire vormen toe: moderne romancomposities, perspectiefwisselingen, psychologische beschrijvingen, dialoogtechnieken en experimenten met betrekking tot de verhouding tussen fictie en non-fictie. De spraakmakende critici gaan zich steeds meer richten op het jeugdboek als 'autonoom' kunstwerk; ze kiezen voor een esthetische, ergocentrische benadering. Anne de Vries maakt daartegen bezwaar. De critici beperken zich volgens hem tot hun eigen volwassen lezing. Ze lijken te lijden aan een soort van 'moraalvrees' die maakt dat ze de tekst niet volledig waarnemen. Ze vergeten of weigeren aandacht te schenken aan morele vragen en de observatie van de in het boek geschetste wereld vanuit het standpunt van de beoogde lezer. (De Vries 1999, 145,153-152). Tijdens het symposium *Morele verbeelding. Normen en waarden in de jeugdliteratuur* (1999) houdt hij een pleidooi voor een ethische wending binnen de jeugdliteratuur, hoewel hij vreest dat een dergelijke ontwikkeling op dat moment (nog) weinig kans van slagen heeft. (a.w. 146)

Anne Provoost is blij dat de jeugdliteratuur eindelijk autonoom is geworden, maar tegelijkertijd verzet ze zich tegen auteurs en andere kunstenaars die zeggen dat ze met hun werk alleen vragen stellen, geen nut nastreven, geen boodschap of bedoeling hebben. Aan de ene kant gelooft zij dat kunst de wereld niet kan veranderen, anderzijds wil zij geloven dat kunst de wereld wel degelijk beter maakt, 'niet vanwege een direct effect bij de ontvanger, maar dankzij een traag doorsijpelend, niet meetbaar rendement op een termijn die niemand kent.' (Provoost 2005, 5) Daarom wil zij niet al te behoedzaam zijn en zich inspannen om de termen 'effect', 'nut', 'bedoeling' en 'boodschap' terug te vorderen.

Evenals de Vries en ook Hakemulder is Anne Provoost van mening dat een ethische benadering van jeugdliteratuur niet op onwankelbare waarheden en moralisme in negatieve zin hoeft uit te lopen, omdat goede literatuur te maken heeft met aftasten, ondermijnen, suggereren, experimenteren, doorbreken, bezweren. Ze biedt herkenning, maar ze leert ook afstand nemen, in twijfel trekken; ze is vervreemdend en bevrijdend tegelijk. Daarom verdienen in de discussie over en omgang met literatuur naast esthetische ook ethische overwegingen een plaats. (Hakemulder 1999, 231)

3.3 Visie op de relatie tussen kindbeeld²⁹ en literatuur: 'Het kind als antagonist.'

Opmerkingen vooraf:

De woorden 'kind' en 'jeugd' werden in de achttiende eeuw en onder invloed van de Verlichting en de Romantiek synoniem met (nog) niet volwassen. Het idee en het verschijnsel 'adolescentie' ontstond in de tweede helft van de negentiende eeuw, mede als gevolg van sociaal-economische ontwikkelingen. Het kreeg de betekenis van uitgestelde volwassenheid. (Van Lierop-Debrauwer 2005,22) Jeugdliteratuur als afzonderlijk verschijnsel is een rechtstreeks gevolg van de nieuwe ideeën over opvoeding en jeugd en kwam voort uit de wens tegemoet te komen aan de eigenheid van jonge mensen.

Die behoefte bestaat nog steeds, maar Anne Provoost tekent daarbij aan dat wij zelden stilstaan bij de vraag of dat wat wij voor kinderen noodzakelijk achten overeenkomt met dat waar zijzelf nood aan hebben. Als zorgzame pedagogen denken wij dat kinderen onschuldig, onervaren, klein en machteloos zijn en daarom behoefte hebben aan bescherming, geruststelling, ontspanning, voorlichting, en duidelijkheid. Wij schotelen hen een veilige selectie voor van wat er in het leven te koop is en belichten daarbij vooral de hoop, de troost en het geloof in de groei en de vooruitgang. 'Vertwijfeling daarentegen, verbijstering, verwarring, verwardheid, uitzichtloosheid en troosteloosheid bleven vakkundig onderbelicht.' (Provoost, 2004 (a) 4,6-7) Met de beste bedoelingen worden kinderen hoe langer hoe meer 'kinderachtig' gemaakt, 'geïnfantiliseerd' schreef ook Lea Dasberg in 1975. Zij

---

²⁹ Het woord 'kindbeeld' klinkt mij onbeholpen in de oren, maar ik heb geen alternatief. Het eerste deel van de samenstelling: 'kind' heeft betrekking op alle jongeren, inclusief pubers en adolescenten.

veronderstelde dat ‘de constructie van ‘jeugdland’ een proces op gang heeft gebracht waarbij kinderen en jeugdigen niet meer volwassen *hoefden* te zijn, het vervolgens niet meer *mochten* zijn en het tegenwoordig niet meer *willen* en niet meer *kunnen* zijn - èn worden. (Dasberg, 1975,16)

Anne Provoost is van mening dat ‘onderbelichting van twijfel, onzekerheid en troosteloosheid, gecombineerd met materiële overdaad, leidt tot een wereldbeeld van de toverstok: het geloof dat je met wilskracht de factoren die tegenzitten kunt bezweren, en dat je met strategisch inzicht en doorzettingsvermogen zo goed als alles kunt bereiken.’ Ze stelt vast dat ‘onze kinderen massaal gedisneyficeerd zijn. Ze geloven in de maakbaarheid van het leven en zijn ervan overtuigd dat mislukking zwakte is. Goede intenties volstaan al, (...) Het maakt hen al op jonge leeftijd afvallig aan ‘losers’. (...) Ze hebben geen begrip voor wie geen greep op zijn leven krijgt (...) en raken in hun leven soms zo teleurgesteld over hun eigen momenten van zwakte dat ze zichzelf waardeloos vinden.’ (Provoost 2004 (a),7-8)

Schrijven voor kinderen *en jong volwassenen* (cursivering MJ) betekent voor Anne Provoost rekening houden met de blik van de ‘mens’ in de jonge lezer, zijn nieuwsgierigheid honoreren, hem alles laten zien, ook de zoekende en weifelende manier waarop overtuigingen tot stand komen. Verhalen die de zoektocht laten zien bieden hoop. Alleen al in het nemen van de moeite van het vertellen getuigen ze van het geloof dat je naar waarheid op zoek kunt gaan, ook als er niet één waarheid blijkt te zijn, maar vele, vaak behoorlijk met elkaar in tegenspraak; zelfs als die waarheden voortdurend in de maak blijken te zijn, en als alles wat een beetje op waarheid lijkt een vervaldatum heeft. Schrijvers van zulke verhalen leggen waarheid in de toekomst. Zelfs als ze noch door henzelf noch door hun lezers ooit gevonden wordt, dan nog ‘lonen’ de inspanningen, zowel die van het schrijven als die van het lezen en interpreteren.

3.4 Ruimte voor onverbloemde waarheid en een ‘andere’ moraal

De laatste alinea van de vorige paragraaf zou de indruk kunnen wekken dat Anne Provoost, na vrij baan gegeven te hebben aan pessimisme, fatalisme en troosteloosheid, uiteindelijk toch de troostende pleister van de hoop het laatste woord wil geven. Toch is dat niet het geval want in het essay *Uitzichtloosheid en troost, opgroeien tegen wil en dank* schrijft zij: ‘Als moeder, als kunstenaar ...(...) voel ik een noodzaak om nu en dan, in een paar kinderboeken in die grote hoop die er te krijgen zijn, dat parapluutje van de troost dicht te klappen en het kind bloot te stellen aan de volle waarheid, de onverbloemde, en die is: heel dikwijls is het leven goed, heel dikwijls is er troost, maar er bestaat ook zoiets als zinloosheid en pech. Er bestaat zoiets als volstrelte, pikzwarte kwaadaardigheid, er zijn leugens, er is hypocrisie, een duistere kant aan wat mensen doen. Er is oorlog, ook vandaag, op dit eigenste moment. Het kan best betekenen dat kinderen opstandig worden, subversief, en zich tegen ons keren, maar dat is de prijs die ik wil betalen.’ (Provoost 2003, 4)

Gewoonlijk is en schrijft Anne Provoost hoopvol en opbouwend. Desondanks kent haar levensgevoel momenten van zinverlies. Zij vindt dat zij zou liegen als zij dat aan kinderen niet zou toegeven. Troosten onder alle omstandigheden staat niet ver af van betuttelen. Troost in bepaalde gevallen achterwege laten zal pijn doen. Kinderen die zien hoeveel fout loopt en al vroeg reageren zijn nog sterke aanhangers van het geloof dat verandering altijd verbetering is. Dat geloof zijn wij als volwassenen al lang kwijt: ‘wij moraliseren verandering, voor ons kan het vooruitgang zijn, maar net zo goed verlies, verval of ontaarding’. Misschien is het wel uit zelfbescherming, ‘uit angst voor het laatste dat we blijven troosten, ook diegenen onder ons die bij momenten denken dat er geen troost is’ aldus Anne Provoost. (a.w. 3-5)

Ons vrij maken van de geruststellende toon dient niet alleen de waarheid maar ook de emancipatie van de jeugdliteratuur. Als zij de vergelijking met literatuur voor volwassenen wil doorstaan en voor de groei van het kind wil blijven kiezen, dan zal zij en ook de maatschappij ruimte moeten maken voor de schrijver met die ‘andere’ moraal, voor een Nix- generatie van jeugdauteurs en toestemming moeten geven voor het eerste kinderboek met een nihilistische boodschap. (a.w. 5) ‘Want we moeten ons niet vergissen’ zo besluit Anne Provoost dit essay. ‘Of we het nu hebben over oorlog, over overstromingen of over dood: de troost zit niet in wat er wordt verteld, maar in het hoe. Het is de manier waarop het is verteld, het esthetische, de kunstvorm, die troost biedt. Zij is de heler van het verhaal.’ (a.w. 6)

3.5 Identificatie

Identificatie tijdens het lezen is belangrijk, maar niet het enige wat telt. Kennisverwerving, ontdekking van nieuwe mogelijkheden, fantasie en plezier in de taal en het plot van een verhaal zijn eveneens belangrijke aspecten.

Identificatie is geen eenvoudig begrip. Het heeft te maken met betrokkenheid bij en inleving in de geschiedenis van het verhaal en het vermogen van de lezer zich te verplaatsen in de gevoelens of de gedachtegang van de personages, vooral het hoofdpersoon, de personages wiens visie op de gebeurtenissen een belangrijke rol spelen en personages die initiatieven nemen. Identificatie stelt de lezer in staat emoties zoals verlangen, verwachting, machteloosheid, voldoening, opluchting, vreugde, angst, schuld, of woede te ervaren en kennis op te doen van situaties en motieven die het menselijk gedrag bepalen.

Identificatie kan ook moreel van aard zijn of leiden tot ethische overwegingen, bijvoorbeeld daar waar de romanfiguren voor een dilemma staan of een morele keuze moeten maken. Ook de herkenning en beleving van immorele keuzes of immoreel gedrag kunnen leerzaam zijn en de lezer moreel inzicht verschaffen, want op het moment, dat hij de ernstige gevolgen van dergelijke keuzes of gedrag afwijst, kan hij zijn identificatie opgeven en zich als het ware uit de voeten maken.

Anne Provoost biedt graag boeken met verhalen die weerbarstig zijn, ook al moeten de lezers dan 'even op de tenen staan'. Ze gaat uit van gevormde lezers met veel leeservaring. Dat betekent dat haar romans niet worden gekenmerkt door 'een hoog identificatiegehalte en een hoge mate van expliciet-zijn.' (Van Lierop-Debrauwer 1999, 5) Zij vindt een boek pas interessant als binnen de mogelijkheid tot identificatie ook heel veel wrijving zit. Er zijn momenten van vervreemding nodig. Als die er niet zijn dan werkt literatuur niet voor haar. 'Herkenbaarheid zonder wrijving resulteert in pulp. Het verhaal mag niet al te zeer klaar zijn voor gebruik, het mag niet te gemakkelijk zijn om in een personage te stappen.' (Provoost 2001 (a), 2) Een schrijver moet volgens haar voortdurend aan de herkenbaarheid morrelen en het boek mag eigenlijk gerust een soort muizenval zijn. 'Je wordt erin gelokt door een taalgebruik dat heldere beelden oproept, door een goed gedefinieerde probleemstelling - want esthetische normen blijven het belangrijkste - en dan merk je, dat zelfs als je eruit wil, je niet terug kan. Dan wil je als lezer wel geloven: zo ben ik niet, hiermee wil ik me niet identificeren, maar de problematiek laat je al niet meer los.' (a.w. 2)

Jongere lezers zullen door een gebrek aan leesvaardigheid, maar wellicht ook door het gemis van herkenning zeker inspanningen moeten leveren willen ze haar boeken kunnen verwerken. Daar staat tegenover dat de inhoud zoveel te denken geeft dat ze ook voor volwassen lezers tot op het laatste hoofdstuk boeiend zijn.

Dat Anne Provoost adolescenten graag tot hoofdpersonen maakt heeft van doen met verhaaltechnische overwegingen. Als schrijver kan zij zichzelf daardoor dramatisch interessante wijzigingen toestaan en 'zwenken' zoals jongeren dat soms ook doen. Hun karakter kan nog verschillende kanten uit gaan. (a.w. 1) Een ongunstige afloop van het verhaal is voor de hoofdpersoon niet hetzelfde als de boodschap 'einde verhaal' want jonge mensen hebben meer dan ouderen de mogelijkheid zich te hernemen en opnieuw op weg te gaan.

3.6 *De arkvaarders*..... 'een indringend verhaal voor adolescenten en volwassenen.'

(Juryrapport Prijs Letterkunde van de Provincie West-Vlaanderen 26 november 2005)

De arkvaarders verscheen in België en Nederland in 2001 als een jeugdroman. Het boek werd, zoals gezegd, meermaals bekroond en vertaald, achtereenvolgens in het Zweeds, Duits, Deens en Engels, met een aparte Britse en Zuid-Afrikaanse, Amerikaanse en Canadese, Australische en Nieuw-Zeelandse versie. De Australische uitgever Hodder Headline liet *In the Shadow of the Ark* verschijnen in een fonds van literatuur voor volwassenen. In de Verenigde Staten verschuift de titel enkele weken na de uitgave in het jeugdfonds eveneens naar het fonds voor volwassenen.

De uitgever bepaalt niet alleen in welk fonds een nieuwe uitgave verschijnt, maar is ook verantwoordelijk voor de toekenning van de driecijferige NUGI- of NUR-code³⁰, waaraan

³⁰ NUGI is de oude term en betekent Nederlandse Uniforme Genre Indeling. Sinds 1 april 2002 spreekt men van NUR-code. NUR betekent Nederlandstalige Uniforme Rubrieksindeling.

boekhandelaren en bibliotheken het genre en/of het onderwerp kunnen aflezen. Deze code wordt evenals het Internationaal Standaard Boeknummer afgedrukt in het colofon.

Querido gaf aan *De arkvaarders* twee NUGI-nummers mee: 222 en 300, het eerste duidt fictie voor kinderen boven de twaalf aan, het tweede staat voor Nederlandse literaire romans. Meer dan twee codes per titel zijn niet toegestaan. De hiermee overeenstemmende NUR-codes zouden 284 of 285 zijn, fictie voor 13+ respectievelijk 15+, en 301 voor literaire romans.

Bibliotheken plaatsen boeken met deze codes meestal in de C-kasten bij de jeugdliteratuur, soms in de kasten met romans voor volwassenen, soms op beide afdelingen.

De indelingskwestie is belangrijk, omdat boeken die als jeugdboek verschijnen en gecodeerd zijn, daarmee vrijwel onmiddellijk een volwassen publiek missen. Daar komt nog bij dat jeugdliteratuur, algemeen gesproken, in literair opzicht (nog) niet (altijd en overal) als volwaardig wordt beschouwd en ten gevolge daarvan een marginale positie inneemt ten opzichte van de 'Literatuur'. Weinig literatuurcritici schenken aandacht aan zogenaamde jeugdauteurs. Degenen die wel de moeite nemen hun werken te bespreken, meten deze niet met dezelfde maten als die welke zij bij de beoordeling van literatuur voor volwassenen hanteren. (Van Toorn 1998, 36) Bij het literatuuronderwijs in de scholen van het voortgezet onderwijs komen jeugdromans wel aan bod in de eerste drie leerjaren, maar in de zogenaamde tweede fase heeft men er nauwelijks belangstelling voor, waarschijnlijk omdat het literatuuronderwijs dan volgens de meeste docenten 'nu eenmaal om boeken voor volwassenen moet gaan' hoewel die eis in het examenprogramma nergens terug te vinden is. (Van Lierop-Debrauwer 2005, 19, 57-58)

In de ondertitel van deze studie gebruik ik in plaats van het woord jeugdroman de term adolescentenroman. Deze term komt in de bovengenoemde rubrieksindelingen niet voor. Zij is de aanduiding voor een nieuw genre boeken, waaruit blijkt dat de bestaande grenzen tussen jeugdliteratuur en literatuur voor volwassenen aanvechtbaar zijn.³¹

De arkvaarders kreeg bij verschijnen veel publiciteit zowel in de vorm van uitgebreide interviews waarin de auteur vertelt over de ontstaansgeschiedenis van het verhaal en de keuzen die zij tussentijds maakte als via een naar mijn idee ongewoon groot aantal recensies, die positief tot zeer lovend oordeelden.³²

3.6.1 Over de voorgeschiedenis

In radioprogramma 'Schepper en Co' dat ik in de inleiding van deze studie noemde, vraagt Iko van der Goot aan Anne Provoost wat haar tot het schrijven van *De arkvaarders* heeft geïnspireerd. Eric Rinckhout brengt dit onderwerp eveneens ter sprake. Haar antwoord is een reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van het verhaal: 'Dat ik dit verhaal heb gekozen komt voort uit een cursus theaterschrijven voor kinderen. De opdracht was een scène te bedenken waarin familieleden aan tafel zitten. Er moest iets dramatisch gebeuren, waardoor een niet te herstellen breuk ontstond...zo kwam ik uit bij de Arkvaarders: ze ontdekken dat ze (tijdens een heerlijk maal) de duifjes hebben opgegeten (die ze nodig hadden voor de olijftakjes en om te weten wanneer er land in zicht is.)' (Rinckhout 2001, 2) Een tweede moment was jaren geleden toen ze het verhaal in verzen schreef: 'een poëtische, intuïtieve beschrijving van hoe een meisje zich als verstekeling op de ark voelt. Dat verhaal begon net voor de inscheping. Driekwart van het boek dat nu klaar is, speelt zich voor de inscheping af.' (a.w. 7) Ook het eerste hoofdstuk van *A History of the World in ten and a half chapters* van Julian Barnes heeft een belangrijke rol gespeeld. Barnes levert daarin een hervertelling van het bijbelverhaal vanuit het standpunt van een van de dieren en dat vindt Anne Provoost een ongelooflijke vondst. Een tweede bron van inspiratie was een prentenboek zonder tekst, waarin twee giraffenkopjes en twee hoofdjes van een olifant zijn afgebeeld die vanuit de ark naar buiten kijken, terwijl er rondom de ark in het stijgende water een heleboel andere olifantjes, giraffen en andere dieren zitten. Even verderop in het boek zie je alleen nog de kopjes van de giraffen boven water en de puntjes van de slurfen van de olifantjes. Ze staan op het punt te verdrinken. De andere dieren zijn verdwenen. Bij het zien van deze

---

België kent naast de NUR het Universele Decimale Classificatiesysteem (UDC)

³¹ In de volwassenenliteratuur is de aanduiding niet nieuw.

³² Behalve Gundel Mattenklot in de Frankfurter Allgemeine Zeitung van 2 augustus 2003 (Nr. 177, s. 32). Zij beweert onder meer dat het boek antisemitische beschrijvingen bevat. In hoofdstuk 3 weerspreek ik deze bewering.

afbeeldingen vroeg ze zich af wat het betekent achterblijver, outcast, dus niet uitverkoren te zijn. (Peeters, 2001) Zij ging toen terug in haar herinnering om opnieuw te ontdekken hoe ze zelf als kind het verhaal ervaren had.

3.6.2 Recensies en interviews

Sommige recensenten brengen direct of indirect het onderscheid tussen jeugdliteratuur en literatuur voor volwassenen ter sprake: 'De arkvaarders is een ongewoon rijk boek' schrijft Marjoleine de Vos op 5 oktober 2001 in het NRC Handelsblad. 'Het snijdt zoveel aan, het is zo elegant geschreven, en het is zo adembenemend verteld dat het niet makkelijk is onberoerd te blijven. Het is uitgebracht als jeugdroman en het is te hopen dat veel 'jeugd' dit boek zal lezen. Maar het zou geen kwaad kunnen als het lezerspubliek niet tot de jeugd beperkt bleef.'

Harm de Jonge drukt zich sterker uit: '... een indrukwekkend boek voor de ervaren lezer. Dat Querido het een jeugdboek noemt, moeten we met een korrel zout nemen. Volwassenen kunnen het in ieder geval beter voor zichzelf kopen. (de Jonge, 2002) Teunis Bunt zegt: 'In sommige boekwinkels zal het bij de jeugdboeken liggen, maar het onderscheid tussen jeugd- en volwassenliteratuur is hier niet zo belangrijk...De arkvaarders is in de eerste plaats literatuur, een boek dat volwassenen niet als een kinderboek terzijde moeten leggen. Het is een indrukwekkende roman...' (Bunt, 2002)

Rinckhout die aan Anne Provoost vraagt welk standpunt zijzelf in deze kwestie inneemt, krijgt als antwoord: 'Hoe men mijn boeken in de bibliotheek zet, hoe men mij benoemt: ik kan en wil daar niets aan doen. Mij hoor je niet zeggen: 'Beste mensen, mijn boeken moeten ook in de volwassenenrekken staan. Daar laat ik anderen over oordelen. (...) We hebben lang gepraat over objectieve criteria om het onderscheid tussen literatuur voor adolescenten en volwassenen te definiëren. Ik kom er niet uit, de uitgeverij ook niet.' (Rinckhout, 2001)

Op een dag heeft zij gewoon de knoop doorgehakt en zichzelf de vraag gesteld of zij het verhaal had willen lezen toen ze zeventien was. Het antwoord was ja. Bovendien had ze het gevoel dat het evenwicht tussen herkenning en vervreemding lezers van die leeftijd wel kon aanspreken. Herkenning, omdat de vrouwelijke hoofdpersoon jong is, vervreemding vanwege het enorme tijdsverschil tussen nu en de tijd waarin het verhaal speelt, meer dan duizend jaar voor onze jaartelling. Daarom kreeg Querido het fiat voor de uitgave in het fonds voor 15+. (Loix, 2002)

Volgens Anne Provoost is de jeugdliteratuur vooral in het buitenland niet erg geëmancipeerd. Toen zij in Australië was en vertelde dat zij interviews had met grote kranten in Vlaanderen, bleek zoiets daar ondenkbaar te zijn. Een jeugdboekenschrijver krijgt in Australië geen podium, zelfs geen recensie in een grote krant. (Rinckhout, 2001)

Tijdens een interview in 1998 vraagt Helma van Lierop-Debrauwer haar waarom ze heeft gekozen voor jeugdliteratuur. Daarop antwoordde Anne Provoost, dat er eigenlijk nog geen sprake van een keuze is, omdat ze nog zo weinig heeft gepubliceerd. Ze vond het op dat moment niet nodig om de richting van de volwassenenliteratuur in te gaan. Het is niet haar ambitie om waar dan ook toe te behoren. Ze voegt daar aan toe: 'Als ik erin slaag om het feit dat mensen mij als jeugdauteur bestempelen, niet als minderwaardig te ervaren, dan zal ik het ook niet als een afwijzing aanvoelen als ik op een dag probeer voor volwassenen te schrijven en dat lukt niet.' (Van Lierop-Debrauwer 1998, 298) Afgezien van het gegeven dat de jeugdliteratuur op een keerpunt staat - zij emancipeert zich en wordt langzaam maar zeker voor volwaardig aangezien - is het volgens haar voor iedere schrijver belangrijk om eigenwaarde te hebben.

Emancipatie komt tot uitdrukking in aanzien, erkenning, waardering en status. Ook in Nederland geniet de jeugdliteratuur, algemeen gesproken, in vergelijking met de literatuur voor volwassenen een geringere status. Hetzelfde geldt voor de auteurs en recensenten. Het verschil in waardering komt tot uitdrukking in de ruimte die kranten, tijdschriften, radio en televisie voor jeugdliteratuur beschikbaar stellen, in het gewicht dat wordt toegekend aan de smaak van de lezer als het gaat om de toekenning van publieksprijzen en literaire prijzen (Linders, 1992, 74-78; Van Toorn, 1992), in het gebrek aan vakkennis aangaande jeugdliteratuur binnen het onderwijs en het gebrek aan interesse voor jeugdliteratuur vanuit de universiteit. Een verkennend onderzoek onder docenten Nederlands bij het voortgezet onderwijs laat zien dat slechts iets meer dan de helft (55,7%) zich op de hoogte houdt van wat er verschijnt. De percentages met betrekking tot de bekendheid met tijdschriften en handboeken over jeugdliteratuur liggen op een uitzondering na, nog lager. (Van Lierop-Debrauwer 2005, 56) En

wetenschappelijk onderzoek naar de recente ontwikkelingen in de jeugdliteratuur is pas halverwege de jaren negentig op gang gekomen. (Van Lierop- Debrauwer 1999, 5)

3.7 Nogmaals jeugdliteratuur in historische context

De onderwaardering van de jeugdliteratuur heeft verschillende oorzaken die op elkaar inwerken. De belangrijkste daarvan hangt samen met het gegeven dat de jeugdliteratuur vanaf haar ontstaan³³ ‘het actieterrain is van maatschappijhervormers, pedagogen (en theologen) die weten wat goed is voor de opgroeiende generatie: literatuur als middel bij de (gewenste) opvoeding en inculturatie.’ (Van den Hoven 1994, 25) Bij een eenzijdig pedagogisch-ethische benadering van teksten let men eerst en vooral op het handelen van de personages, het verschil tussen goed en kwaad, de beïnvloeding van normen en waarden van de lezer en de functies en effecten van het geschrevene. (Schram 1999, 12) Dit leidt vaak tot verwaarlozing van ‘wat je zou kunnen noemen (de) literaire moraal’ (Heumakers 1999, 26) die tot uitdrukking komt in woordkeus, stijl, compositie, gelaagdheid, karaktertekening en de schoonheid van poëzie en proza.

Sinds ongeveer 1970 hebben binnen de jeugdliteratuur belangrijke ontwikkelingen plaatsgevonden. Anne de Vries (1998) heeft deze samengevat in een artikel met de titel *Emancipatie in zeven richtingen*. Hij stelt voorop dat emancipatie geen eenduidig begrip is en aanvankelijk zowel betrekking had op de bevrijding van de hegemonie van de moraal en de inhoudelijke vernieuwing van de literatuur voor de jeugd, als op een versterking van het politiek-maatschappelijk engagement en de introductie van thema's die eerder taboe waren geweest. ‘Op dit moment’ zo vervolgt hij, ‘wordt het in de eerste plaats geassocieerd met een gelijkstelling met de volwassenenliteratuur.’³⁴ Ook daar zitten twee kanten aan, die wel in elkaars verlengde liggen, maar die niet hoeven samen te gaan: een gelijke waardering ‘en de doorbreking van de traditionele beperkingen (...) door de vernieuwing van literaire vormen.’ (De Vries 1998, 264, 269). Met het laatste bedoelt hij de toepassing van ‘moderne romancomposities en -technieken, van experimenten onder andere met perspectiefwisselingen, collageopbouw en montagestructuur, dagboek- en reportagevormen, psychologische of meer documentaire beschrijvingen, mono- en dialogotechnieken, allerlei stilistische varianten, of meer in het algemeen de verhouding tussen fictie en non-fictie.’ (Van den Hoven 1994, 51 -57; 1995, 76-83)

De verkenning van nieuwe literaire vormen in de jaren '80 heeft volgens de Vries een aantal interessante jeugdboeken opgeleverd, die ook graag gelezen worden door volwassenen. Ze vertonen een toenemende variatie en complexiteit en kunnen op meer dan één niveau worden gelezen, waardoor ze de lezer een interpretatie ontlokken. In 1990 houdt hij een lezing met als titel *Het verdwijnende kinderboek*, waarin hij stelt dat naar zijn mening literaire argumenten bij de beoordeling van het jeugdboek op zich legitiem zijn, maar niet tot (hoogste) norm mogen worden verheven. Na deze lezing komt er een soms hevige discussie op gang, waarin de grenzen tussen jeugdliteratuur en literatuur voor volwassenen worden aangevochten.³⁵ Boeken voor jongeren tussen jeugd en adolescentie treden daarin op de voorgrond. Ze krijgen de meeste aandacht.

3.7.1 De hedendaagse adolescentenroman als literair genre

De latijnse woorden *adulescens*, *adulescentula* en *adulescentulus* komen al voor in de Romeinse oudheid als benaming voor respectievelijk een jonge man of vrouw van 17-30 jaar, een jong meisje en een jonge man van 14-20 jaar. In de menselijke ontwikkeling onderscheidde men toentertijd vijf

---

³³ Het verschijnsel jeugdliteratuur is volgens Lea Dasberg en ook Rita Ghesquiere ontstaan onder invloed van de Verlichting en de Romantiek. Als gevolg van nieuwe ideeën over kinderen en opvoeding werden de woorden ‘kind’ en ‘jeugd’ synoniem met ‘(nog) niet volwassen’. Het gedachtegoed van Rousseau en zijn geestverwanten heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat er voor kinderen en jongeren een groot aantal aangepaste teksten en boeken werden geschreven, die niet alleen informatie boden, maar ook bedoeld waren als ontspanningslectuur. Didactische en pedagogische opvattingen kregen daarin vaak de overhand. Literaire maatstaven werden daaraan ondergeschikt gemaakt.

³⁴ gelijkstelling, bijvoorbeeld als het gaat om geschiedschrijving of de samenstelling van een literaire canon.

³⁵ Het grensverkeerdebat duurt inmiddels al meer dan vijftien jaar en is nog steeds gaande. Het is veelzeggend dat het zich voornamelijk afspeelt op het jeugdliteraire veld en binnen het domein van de volwassenenliteratuur nauwelijks gehoor vindt. Een samenvatting is te lezen in: Helma van Lierop-Debrauwer en Neel Bastiaansen-Harks, *Over grenzen. De adolescentenroman in het literatuuronderwijs*, 2005, Inleiding pp. 11 t/m 20.

perioden van ieder ongeveer vijftien jaar. Op het einde van de negentiende eeuw wordt het woord adolescentie als benaming voor een specifieke levensfase als het ware opnieuw uitgevonden, door de ontwikkelingspsychologie, mede als gevolg van sociaal-economische ontwikkelingen zoals industrialisatie, waardoor jongeren langer naar school gingen en later dan voorheen aan het maatschappelijk leven gingen deelnemen. (Van Lierop-Debrauwer 2005, 19 -20)

De literatuur kent een groot aantal boeken waarin de innerlijke en geleidelijke groei naar de volwassenheid een belangrijk, zo niet het belangrijkste thema is. De literatuurwetenschap onderscheidt daarin verschillende modellen en genres: de ontwikkelingsroman, Bildungsroman, Desillusionsroman, initiatieroman, meisjesroman, bakvisroman, het probleemboek, de jeugd- of jongerenroman en, sinds ongeveer 1990, de adolescentenroman. De eerstgenoemde benamingen horen bij boeken die men beschouwt als literatuur voor volwassenen, de laatstgenoemde hebben betrekking op verhalen binnen de jeugdliteratuur.

De adolescentenroman maakt deel uit van beide literatuursystemen.

Een beschrijving van de verschillen en overeenkomsten tussen de modellen en genres valt buiten het bestek van deze studie.³⁶ Ik beperk me tot een beknopte weergave van de belangrijkste kenmerken van het genre sinds de jaren tachtig.

Hedendaagse adolescentenromans gaan over onderwerpen die zowel voor jongens als voor meisjes interessant zijn. Ze zijn in hoge mate complex en literair en hebben een ambigue status, omdat ze zowel door jongeren als door volwassenen worden gewaardeerd, hoewel ze door beide groepen anders worden gelezen. (Ghesquiere 2000, 24) Op het inhoudelijke vlak is er veel aandacht voor zinfragen, zingeving en voor het levensperspectief van jongeren, zonder dat de ouderen daarbij uit het zicht verdwijnen. De personages krijgen te maken met conflictrijke situaties, doen ervaringen op die belangrijke inzichten voortbrengen en nemen beslissingen die grote invloed hebben op hun verdere levensweg. Met de woorden van Helma van Lierop: 'Veel hedendaagse jongerenromans zijn een literaire verkenning van verschillende visies op de werkelijkheid, een talige reflectie op fundamentele levensvragen. Niet meer en niet minder dan veel volwassenenromans.' Op het gebied van vorm en structuur vertonen ze de eerdergenoemde kenmerken van vernieuwing. 'Een groeiend aantal boeken onttrekt zich aan de leeftijdsgrenzen en beantwoordt aan de literaire conventies van deze tijd. Er is sprake van een boeiend samenspel van vorm en inhoud. De pasklare antwoorden van veel jongerenromans uit de jaren zeventig hebben plaats gemaakt voor keuzemogelijkheden. (Van Lierop-Debrauwer 2005, 52)

De arkvaarders biedt evenals de andere jeugdromans van Anne Provoost een treffend voorbeeld van het genre, zoals zal blijken uit het volgende hoofdstuk.

3.7.2 Adolescentenromans in de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs.

Tijdens het symposium *Van Nijntje tot Nabokov. Stadia in geletterdheid* (1997) merkt Marita de Sterck op dat het leesgedrag van haar studenten een stevig breukvlak vertoont. De meesten van hen zijn in de periode tussen ongeveer hun vijftiende en achttiende levensjaar opgehouden met lezen omdat ze er nauwelijks of geen plezier meer aan beleefden. De overstap van jeugdliteratuur naar literatuur voor volwassenen in de hogere klassen van havo en vwo wordt door veel jongeren als te rigoreus ervaren. Ze bijten hun tanden stuk op al te zwaar geschut of moeten genoegen nemen met toegankelijke maar bloedeloze tweederangsromans voor volwassenen. (de Sterck 1997, 80 - 81)

Ook Helma van Lierop verwijst naar onderzoek waarin is vastgesteld dat het leesplezier in de loop der jaren afneemt. Zij deelt de zorg van Marita de Sterck om het ontbreken van een doorgaande lijn in het fictie- en literatuuronderwijs. Beiden verwachten dat de hedendaagse adolescentenromans de motivatie om te lezen zullen aanwakkeren, omdat ze aansluiten bij de belevingswereld van de jongeren. (Van Lierop-Debrauwer 2005, 12, 52) Beiden houden daarom een warm pleidooi voor erkenning van dit genre als waardevolle bijdrage aan de ontwikkeling van de literaire competentie van leerlingen in de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs. In eigen omgeving merk ik dat ook leerlingen van het middelbaar beroepsonderwijs en het hoger onderwijs de hedendaagse adolescentenromans graag lezen.

---

³⁶ Zie hiervoor *Over grenzen* (vgl. noot 3) hoofdstuk 2 en 3.

3.8 *De arkvaarders*: een nieuwe versie van het zondvloedverhaal

Het zondvloedverhaal, door Ellen van Wolde vloedverhaal genoemd, is zoals eerder gezegd een deel van het bijbelse boek Genesis. Het heeft twee delen: hoofdstuk 6-9 en hoofdstuk 9-11. Het verhaal brengt gebeurtenissen uit de oertijd onder woorden. Het is een mythe.

Een mythe is 'geen primitieve verklaring, evenmin een realistische beschrijving, en nog minder een verhaal dat wil vertellen wat er echt gebeurd is. In de mythe is onder woorden gebracht waar de gemeenschap (waartoe de verteller behoort) aan toe is, hoe ze zichzelf beleeft in relatie tot de natuur, de hemel, de aarde, de medemensen...De mythe weerspiegelt de wereld zoals zij wordt beleefd en zoals zij beleefd wordt, zo zit zij in elkaar.' (Kuitert, 51)

De tekst van de vijf eerste boeken van het Oude Testament, de zogenaamde Pentateuch, zoals deze volgens de geldende canon is vastgesteld, is een compositie van verschillende mondelinge en schriftelijke overleveringen, bijeengebracht, geordend en bewerkt, telkens vanuit een eigentijdse zingeving en godsdienstigheid. Het vloedverhaal in het boek Genesis functioneert binnen de context van eerder bestaande vloedverhalen in spijkerschrift, die in het nabije oosten circuleren, waarvan er twee met name bekend zijn: het Oud-Babylonische Atrachis epos ook wel Atra-mythe genoemd en een bewerking daarvan waarin de hoofdpersoon de naam Gilgamesh draagt. Op bepaalde punten vertonen de hoofdstukken 6-9 sterke overeenkomsten met deze twee voorlopers of bronverhalen. Maar de schrijvers en redacteurs van Genesis brachten ook wijzigingen en eigen accenten in de overleveringen aan, bijvoorbeeld met betrekking tot het godsbeeld en de voorstelling van het heil.

3.8.1 Exegetische inzichten aangaande het boek Genesis

Sinds de wetenschappelijke exegese van de negentiende eeuw gaat een meerderheid van de onderzoekers uit van de hypothese dat aan het boek Genesis vier redactionele lagen ten grondslag liggen, die elkaar aanvullen, gedeeltelijk overlappen en soms tegenspreken, ook in het vloedverhaal. De oudste, zogenaamde J-redactie hanteert een antropomorfe voorstelling van God, bijna altijd aangeduid met de letters JHWH, de kant van God die in de actualiteit tot bestaan komt. De anonieme schrijvers van de E-redactie noemen God Elohim en leggen de nadruk op zijn transcendentie. De Elohisten benadrukken de kant van God die de schepping, de stabiliteit en de noodzakelijke voortzetting representeert. Deze representaties worden onder meer tot uitdrukking gebracht in de geslachtslijsten en ook in de volkenlijst van Genesis 10. (Van Wolde, 113) Het contact tussen God en mens komt op indirecte wijze tot stand door een openbaring in dromen of de tussenkomst van een gezant of profeet. Heil en vrede verbinden ze met 'toebehoren aan God' en met het volk Israël. Andere volken worden daarbij niet betrokken. Het idee van de universaliteit van het heil ontbreekt.

Na de verovering van het Noordrijk Israël door de Assyriërs, werden de J en E redactie samengevoegd, naar men aanneemt door een groep vluchtelingen die een belangrijke rol speelde in een hervormingsbeweging. Deze heeft vooral gestalte gekregen in het boek Deuteronomium, het boek van de tweede wet. De D-redactie (620) is van de hand van één anonieme auteur.³⁷ Hij paste oude voorschriften aan veranderde omstandigheden aan en schonk veel aandacht aan de vernieuwing van het verbond tussen Jahweh en de mens, dat exclusieve trouw vereist. Bovendien versterkte D de nationalistische en particularistische tendensen in de E-tekst; ze zag Israël als een uitzonderlijk, uitverkoren volk, afgezonderd van andere volken. Ze predikte uitdrukkelijk dat de verovering en het bezit van het beloofde land heilsgeschiedenis was en instrueerde het volk met het oog op de toekomst in het land Kanaän.

Ze schreef een groot aantal wetten en voorschriften met betrekking tot het godsdienstige en maatschappelijke leven, o.a met betrekking tot het eten van reine dieren. Opmerkelijk is bovendien dat D de volkomen vernietiging van volken aan Gods wil toeschrijft en de betekenis van zegen en (ban)vloek benadrukt.

De zogenaamde Babylonische ballingschap (vanaf 587) bracht de religieuze overtuigingen en ook het godsbeeld aan het wankelen. Men vroeg zich af of Jahwe zwakker was dan de goden van de overwinnaars en de vele andere verborgen machten. Vanuit de religieuze en nationale leiders, priesters en profeten die waren weggevoerd en die niet meer konden offeren, omdat de tempel van Jeruzalem

---

³⁷ Nota bene: Het gesprek tussen de bouwheer en de vader van Re Jana in *De arkvaarders*, pp. 174 - 175.

was verwoest, ontstond een groep anonieme auteurs die het vertrouwen in de god van de vaders, de stamgod, wilden herstellen. Hun werk wordt aangeduid met de letter P die staat voor Priesterschrift. De P-redactie heeft zich vooral toegelegd op de literaire vormgeving van de mondelinge en schriftelijke overlevering uit eigen kring en kreeg veel invloed. Tussen 550 en 450 v. Chr. komt dit letterkundige werk tot afronding. In dezelfde tijd werd ook de basis gelegd voor de samenvoeging van de vier besproken stromingen of tradities tot narratieve eenheid, door de joden Pentateuch genoemd. (a.w. 15 - 16)³⁸

Vanaf het midden van de zeventiger jaren in de twintigste eeuw ging men in de exegese steeds meer oog krijgen voor die eenheid achter de verscheidenheid. Ellen van Wolde veronderstelt, in navolging van meest recente onderzoeken, dat onderdelen van de compositie van hoofdstuk 1-11 in het boek Genesis teruggaan op mondelinge tradities uit het tweede millennium v.Chr., maar pas tussen 1000 en 500 v. Chr. zijn opgeschreven. Het tijdstip van de eindredactie is onzeker, maar men heeft goede gronden om aan te nemen dat tijdens of vlak na de Babylonische ballingschap, die duurde van 587 tot 538 v. Chr., de huidige versie van Gen 1-11 als gezaghebbende of normatieve tekst was geaccepteerd.

Als we de 'geschiedenis' in de eerste tien hoofdstukken van het boek Genesis vanuit dit standpunt overzien, kunnen we concluderen dat het een verhaal is over de kosmos, over de aarde en haar voortbestaan, en over de mensen op die aarde die de opdracht krijgen zich te vermenigvuldigen, de aarde te vullen en te bewerken. De relatie tussen mens en aarde is mede afhankelijk van een netwerk van relaties, die tussen de man en zijn broer, tussen de mensen en zijn (zwakke) medemens, en wordt vol door de relatie tussen de mens en JHWH, die een oproep tot *wederkerigheid* impliceert, aldus prof. Van Wolde.

3.8.2 De tekst van het bijbelse zondvloedverhaal

De tekst van het vloedverhaal is niet zomaar als eenheid ontstaan, maar door de joodse gemeenschap opzettelijk tot een eenheid gemaakt. 'Ze is te lezen (want bedoeld) als de herontdekking van Israëls identiteit, de herijking van wat het geloof van de vaders was, en het geloof van de kinderen moet worden: Israël is het uitverkoren volk van JHWH.' ...Het vloedverhaal is een onderdeel van 'een lange reeks gebeurtenissen die zich aan elkaar rijgen, en buiten twijfel stellen dat het uitverkoren volk zijn oorsprong vindt in de schepper, die geen ander is dan Israëls God. Daarmee is het bestaan van Israël verankerd, in, laten we zeggen, de eeuwigheid zelve.' (Kuitert, 65) Het is een verhaal-met-ontknoping dat als geschiedenis is opgezet, als narratieve eenheid, een slukwoord voor religieuze mythe. (a.w. 66)

Het vloedverhaal in het zesde hoofdstuk van het boek Genesis wordt ingeleid door vier verzen die gaan over het probleem van de tijd van de mensen op aarde en hun (on)sterfelijkheid of '(im)mortaliteit'.

In Hoofdstuk 6, vers 5 begint het vloedverhaal zelf. Het loopt door tot hoofdstuk 9. Het richt zich op de plaats van de mensen op aarde en hun onethisch gedrag ofwel immoraliteit: 'moord, bloedvergieten ofwel de aarde doordrenken met bloed in plaats van vullen met nieuw leven'. Het tekortschieten van de mens in relatie tot zijn medeschepselen wordt in Gen 4 en Gen 6 geconcretiseerd als het niet erkennen van het levensbeginsel in de andere schepselen, in de man en zijn broer. Deze slechtheid wekt afschuw bij God en vormt de oorzaak van zijn besluit om een grote watervloed over de aarde te brengen. Door een nieuw gebod dat deel uitmaakt van de zegen toont God, dat zegen niet alleen heil voor jezelf inhoudt, maar ook respect voor de anderen die hetzelfde leven in het bloed hebben.

Hoofdstuk 9, vers 1-8 begint met de zin: 'Toen zegende God Noach met zijn zonen'. Deze zegen wordt gevolgd door een drievoudige opdracht: 'vruchtbaar zijn en de aarde vullen', 'ontzag oproepen' en 'ontzag hebben voor de bewoners van die aarde'. Deze opdracht geeft aan wat de elementaire voorwaarden zijn van de nieuwe schepping.' (Van Wolde 180, 125-139) In de verzen 8-18 biedt God een compleet en totaal nieuw verbond aan: 'Ik zet mijn boog in de wolken; die zal het teken zijn van het verbond tussen Mij en de aarde.' (vers 13) Vaak is het vloedverhaal voornamelijk gelezen en verklaard vanuit het eerste gedeelte van hoofdstuk 9. 'De hele vernietiging door de vloed wordt dan slechts opgevat als aanleiding tot de geboden van God en bovenal als aanbeveling aan de mensen om zich aan de geboden te houden. Deze voorschriften en de verbondsluiting functioneren echter binnen

---

³⁸ Zie ook drs. J.H.Negenman, *De bakermat van de bijbel-* Geschiedenis, cultuur en godsdienst van de wereld waarin Bijbelse teksten zijn ontstaan, gegroeid en voltooid, 1968, pp. 37-41, 71-75, 84 -90, 97 -105

een verhaal waarin de erkenning van het levensbeginsel, het behoud van de aarde en het respect voor de levende wezens op die aarde centraal staan.’ (a.w. 145) In de verzen 18-29 plant Noach een wijngaard. Hij wordt dronken van de wijn. Cham ziet de naaktheid van zijn vader en vertelt dat aan zijn broers. Deze halen een mantel om hem te bedekken. Als Noach uit zijn roes ontwaakt en te weten komt wat Cham deed, vervloekt hij diens zoon Kanaän: een dienaar der dienaren, de laagste knecht van zijn broers zal hij zijn. (vers 25) In vers 26 en 27 verbindt Noach de tegenstelling tussen Cham en zijn broers met de tegenstelling tussen Kanaän en JHWH-God / God-elohim. De manier waarop het fragment van de naakte Noach wordt verteld maakt duidelijk dat niet Noach centraal staat, maar de verhouding tussen de vader en de (klein)zonen en de relatie tussen de zonen en kleinzonen onderling in het licht van de godsdienstige tegenstellingen tussen de nakomelingen. (a.w. 155)

Hoofdstuk 10 tenslotte bevat de geslachtslijst van de zonen van Noach, ofwel het verhaal van de verspreiding van de volkeren over de aarde. De verdeling van de volken in de volkenlijst van hoofdstuk 10 is gebaseerd op een genealogische voorstelling maar gaat uit van toenmalige historische en geografische betrekkingen, waarin ook bestaande verschillen en ongelijkwaardigheid een rol spelen. In de loop van de geschiedenis is dit verhaalfragment gelezen, aangevuld, ingevuld en aangepast aan de eigen tijd, schrijft Ellen van Wolde. (159) ‘Vanaf het ontstaan van het christendom beginnen de christenen zich gelijk te stellen met de afstammelingen van Jafet. Vanaf de vroege middeleeuwen hebben we schriftelijke getuigenissen³⁹ waarin de afstammelingen van Sjem, Cham en Jafet worden verbonden met de toenmalig bekende bevolkingsgroepen op de drie continenten: de inwoners van Europa stammen af van Jafet, de bewoners van Afrika gaan terug op Cham en de mensen in het Midden Oosten zijn afstammelingen van Sem. De Europese christenen ontleen aan de zegen van Jafet in Genesis 9, 27 de zekerheid dat Jafet een speciale positie inneemt in de wereld. Daarom moeten de Jafetieten, lees het christelijk Europa, beschaving en christendom brengen aan de andere bevolkingsgroepen. ..(...)

‘Wat eerst als een interpretatie van een verhaal was begonnen ter rechtvaardiging van de eigen positie in de wereld, kreeg verstrekkende gevolgen’: de stigmatisering van de negers, van de Sjemieten / Semieten, dat wil zeggen de Arabieren en de joden, de legitimatie van de slavenhandel en - na de afschaffing - in het verlengde daarvan, het kolonialisme in de negentiende eeuw. De rechtvaardiging van de economische en politieke dominantie werd sindsdien, behalve door het bijbelverhaal, ook ondersteund door de evolutieleer van Darwin. (a.w. 160 - 161)

3.8.3 Overeenkomsten en verschillen tussen het zondvloedverhaal en *De arkvaarders*

Anne Provoost heeft in haar werk alle personen van het Genesisverhaal opgenomen en ook bijna alle kernwoorden: Noach, die bouwheer wordt genoemd, zijn zonen Sem, Cham⁴⁰ en Jafeth, zijn naamloze vrouw en de naamloze vrouwen van zijn zonen, de hoge leeftijd van de bouwheer, de teleurstelling van zijn god over het gedrag van de mensen, zijn plan de mensheid door een watervloed te vernietigen, maar de familie van de bouwheer te sparen omdat zij rechtschapen zou zijn, respectievelijk door hem uitverkoren is, de opdracht volgens precieze instructies een reusachtige ark van pijnhout te bouwen met drie verdiepingen voor alle levende wezens: een mannelijk en een vrouwelijk exemplaar, van alle reine dieren zeven paar, de belofte van een verbond, de lange duur van de regen en het zakken van het water, het terecht komen op de berg Ararat, het dankoffer, de regenboog, de dronkenschap, de vervloeking van Kanaän, de zoon van Cham en de namen van de zonen uit het nageslacht van de zonen.

Zelfs de lijst van de nakomelingen van Adam (Genesis 5) die aan het zondvloedverhaal voorafgaat heeft op geraffineerde wijze een plaats gekregen. Dit gegeven heeft een centrale betekenis in deze studie. Ik zal er meer dan eens op terugkomen.⁴¹

³⁹ Historia Brittonum en de geschriften van Isidorus van Sevilla uit de zevende eeuw na Chr.

⁴⁰ In *De arkvaarders* is Cham de jongste zoon, in Genesis de tweede. Ik ben benieuwd waarom Anne Provoost dit gedaan heeft, want het zal zeker geen vergissing zijn. Zelf kan ik geen aannemelijke verklaring bedenken.

⁴¹ Genesis 5 plaatst het verhaal van Noach binnen de narratieve eenheid en context van het boek Genesis als geheel, dat wil zeggen als schakel tussen Adam en Eva en Abraham, Sara, Jakob, Lea, Rachel, Dina, Juda, Tamar tot en met Jozef in Egypte. ‘Door de combinatie van verhalen en geslachtslijsten ontstaat er een subtiële spanning in Genesis tussen de geordendheid en het determinisme van de lijsten en de ambigüiteit in de verhalen. De verhalen geven betekenis aan de wegen van het actuele leven, de problemen en onzekerheden. Zij zijn een soort oefeningen in de vormgeving van de veelduidigheid. De genealogieën geven de stabiliteit weer die onder deze ambigüiteit ligt... De geslachtslijsten in Genesis zijn de meest

De duif is wel aanwezig in het verhaal : 'Opzij stond een kooi van riet met daarin een morsige duif..' (113 en 261), maar hij wordt geofferd om de goden van Taneses, de vrouw van Jafeth, gunstig te stemmen zodat zij de honger wegnemen: 'We doden voor hen de kostbaarste vogel van dit schip' (268) ... 'Bij het weggaan pakte ik de morsige duif uit de kooi en klemde hem onder mijn kleed. 'Is het al zover? Moet hij op zoek naar een olijftak?' vroeg de bouwheer toen hij zag wat ik deed. Ik schoof zo snel ik kon naar de deur. 'Dit beestje is onze laatste hoop', zei ik, en ik liep naar de hut van Taneses terug... (...) Ik doodde het duifje, verwijderde zijn pluimen en legde het voor de albasten beelden terwijl Taneses toekeek.' (269)

Het belangrijkste verschil tussen het zondvloedverhaal en het verhaal in *De arkvaarders* wordt veroorzaakt door de verteller. In Genesis staat deze buiten het verhaal. In het boek van Anne Provoost maakt de verteller deel uit van het verhaal. Zij is de vrouwelijke hoofdpersoon. Haar naam is Re Jana. Het verhaal wordt vanuit haar perspectief verteld, niet vanuit het perspectief van Noach, de bouwheer, of van God, de Onnoembare. Dit levert een verschuiving van betekenis op en een totaal ander verhaal. Een tweede belangrijk verschil is gelegen in de aandacht voor de vrouwen. Zij hebben namen en nemen initiatieven. Hun doen en laten heeft het hele boek door grote invloed. Het is een wens, een besluit van de verlamde moeder van Re Jana dat het verhaal in gang zet en dat ook in het verdere verloop een grote rol speelt.⁴² 'Waarom houdt je vader haar in leven?' vraagt Cham aan Re Jana. 'Waarom een vrouw meesjouwen die niet beweegt als je haar beveelt?' (39)

De vrouwen in Re Jana's familie krijgen geen bevelen van hun mannen. Integendeel: de vader van Re Jana wordt evenals zijn vrouw en dochter getekend als een sterke persoonlijkheid, maar liefde en zorgzaamheid zijn de eerste motieven voor zijn handelen. Hij is een bekwaam vakman en een leidersfiguur, maar dat belet hem niet naar vrouwen te luisteren, hen te volgen of andere mannen dienstbaar te zijn. De tweede en derde 'daad' in het verhaal bestaan uit actief gehoor geven aan en de diensten van een ander honoreren.

Andere belangrijke verschillen: De mensheid wordt vertegenwoordigd door twee families in plaats van één. De Onnoembare en de bouwheer krijgen weerwoord van krachtige tegenspelers. De bouwheer lijdt aan een ziekte die zweren op zijn buik en in zijn liezen veroorzaakt en die hem meer dan eens lange tijd verzwakt. In de eerste helft van het verhaal treedt zijn zoon Cham meer voor het voetlicht dan hijzelf. In het Genesisverhaal zwijgt Noach tot het moment waarop hij Kanaän vervloekt. (9, 25) Anne Provoost laat naarmate het verhaal vordert de bouwheer wel spreken, allereerst met God, dan met de vader van Re Jana om hem te vertellen dat de Onnoembare geen toestemming heeft gegeven om dieren te eten en dat degene die het toch doet zal worden gestraft. (67-68) Anders dan Noach vraagt de bouwheer ook advies en wel aan de dwerg, het personage dat hem voortdurend vergezelt. De bouwheer ziet in hem een boodschapper. Na een ongeval bij de bouw van de ark dwingt Cham zijn vader te spreken tot alle bewoners van de nederzetting die eigenlijk alleen maar als werkvolk worden beschouwd. Hij vindt dat hij hen moet waarschuwen. De bouwheer zegt tegen de mensen die na het blazen van de ramshoorn zijn toegestroomd, dat God de wereld onder water zal laten lopen. Hij vertelt niet de volle waarheid, namelijk dat geen van hen een plaats op het schip zal krijgen. Er zijn in dit verband andere belangrijke passages, maar die komen verderop ter sprake.

Nog meer verschillen: De relatie tussen Cham en zijn broers krijgt meer aandacht dan in de bijbel. God heet, zoals gezegd, de Onnoembare. De bouwheer en zijn zonen zeggen namens hem te spreken. Hij spreekt nergens zelf, zoals in Genesis. Re Jana kent andere goden en de zonen van de bouwheer raadplegen de priesteres van het orakel. Cham zegt over de god van zijn vader: 'Hij die ons goedgezind is ... (...)... Deze kijkt naar ons om. De andere doen dat niet; ...vergeet alle andere..' (46) In het vervolg komt de Onnoembare alleen als een verre, regelgevende, straffende en wrekende god in beeld.

Het verbond in *De arkvaarders* is niet een verbond van godswege met de mensen, maar een verbond dat Cham aangaat met Re Jana en een verbond tussen Cham en zijn vader. (229) Het teken van het verbond, de regenboog, wordt niet meer dan terloops vermeld.⁴³

---

overtuigende weerspiegeling van de continuïteit in het leven en sterven. Zo getuigen zij van een zeker determinisme: zij zetten het verleden om in een onontkoombare orde.' (Van Wolde, 113)

⁴² In het hoofdstuk 'Mijn moeder' vertelt Re Jana dat haar moeder een afstammeling is van 'stammoeder Kan'. De eerste alinea is een parafrase en parallel van de eedergenoemde lijst van de nakomelingen van Adam.

⁴³ Pagina 281 onder: 'Aan de drassige einder stond een regenboog waar alleen de bouwheer aandacht voor had.' Pagina 286: 'De verschijning van een regenboog nu en dan kon dat (ze bang waren) niet veranderen.'

In het bronverhaal wordt niets gezegd over de besnijdenis. In *De arkvaarders* wel. Het gebruik is geen teken van toewijding aan het verbond met god maar wordt eerst als een hygiënische maatregel gepresenteerd: 'Dat heeft de dwerg indertijd gedaan...Hij zei dat dan de zweer niet zou terugkeren.' (169) Later als 'de prijs om een van hen te worden.' (287-288)

Anne Provoost keert de bijbelse relatie tussen de zoon Kanaän en het land Kanaän om. Re Jana en Cham leiden de naam van hun zoon af van de naam van het land waar Re Jana vandaan komt. In de bijbel is het land naar de zoon vernoemd. Tenslotte staat in het hoofdstuk over het land Kanaän ook een korte verwijzing naar het verhaal van de toren in Babel, dat in het boek Genesis niet bij het vloedverhaal hoort en pas begint in hoofdstuk 11.

Het effect van de wijzigingen die Anne Provoost heeft aangebracht is sterk, juist omdat zij het bronverhaal op de eerdergenoemde punten zo precies volgt. Het zondvloedverhaal krijgt daardoor een heel andere strekking. Het verhaal van de arkvaarders is in hoge mate kritisch en lijkt soms een tegenovergestelde boodschap te verkondigen. Toch denk ik dat er goede redenen zijn om te stellen dat het precies daarom ruimte schept voor een interpretatie die volledig recht doet aan de bijbelse traditie, deze nieuw leven inblaast en jong en oud anno 2007 kan inspireren.

3.8.4 De personages in *De arkvaarders*

De hoofdpersoon Re Jana is een bijna volwassen meisje. Ze leeft in het Midden-Oosten, ongeveer vierduizend jaar geleden. Vanuit haar woonplaats Kanaän in de moeraslanden aan zee trekt ze samen met haar ouders naar het oosten. Haar vader is een botenbouwer die daar op een werf in een rotsige steenwoestijn werk hoopt te vinden.

Cham, de jongste zoon van de eigenaar van de werf die bouwheer wordt genoemd, neemt de man in dienst. Re Jana krijgt belangstelling voor hem. De interesse blijkt wederzijds.

Het schip wordt gebouwd om aan een dreigende vloed te ontkomen. Aan boord zal alleen plaats zijn voor de familie van de bouwheer en een groot aantal dieren. Als het vaartuig klaar is, begint het te regenen. De gevreesde vloed komt opzetten. Cham smokkelt Re Jana aan boord. Na veertig etmalen stuurloos drijven op de watervlakte stopt het met regenen, maar het water trekt niet weg. De opvarenden verliezen de hoop op een snelle aankomst, ze vergeten de vloed, honger put hen uit, het reisdoel lijkt uit het oog te raken (254) en niemand telt de weken nog. (267) Eindelijk lopen ze vast en krijgen ze grond onder de voeten: drab en met algen overgroeide stenen. (279) Re Jana baart een zoon. Zij heeft de vloed overleefd, maar de toekomst die voor haar ligt, is leeg en verre van rooskleurig.

Overige verhaalpersonages

De moeder van Re Jana: Ze was ooit visser en genoot groot respect. Door een ongeluk raakte zij verlamd. Ze kan niet spreken en maakt met oogknippen duidelijk wat zij wil. Zij heeft geen naam.

Alem, een spoorzoeker en gids uit het volk van de bouwheer. Zijn zoontje Put.

De voormoeders van Re Jana, onder wie Enah, Manilada, Elokane en Kan.

Sem en Jafeth, de broers van Cham. Zedebab en Taneses, de vrouwen van Sem en Jafeth.

Neelata, de vrouw die aan Cham uitgethuwelijk is.

Zaza, de vrouw van de bouwheer en de moeder van zijn zonen.

De dwerg, die altijd en overal de bouwheer vergezelt.

Gentan, een ondergeschikte van Jafeth, en een van de voormannen op de werf.

Zijn vrouw.

Het gestorven broertje van Re Jana.

De moeder en de oom van Neelata.

Het meisje Camia en haar blinde moeder.

De naamloze neven en kinderen in de moeraslanden.

Een aantal naamloze stamgenoten, bedienden, kameniers, voormannen en krijgers.

4 Lezen en interpreteren

Op de achterkaft van *De arkvaarders* staat de volgende tekst afgedrukt:

Re Jana trekt met haar vader en haar lamme moeder weg van de moerassen in Kanaän: het water blijft stijgen en de vangsten rotten. Er wordt verteld dat in de rotswoestijn diep landinwaarts een reusachtig vaartuig wordt gebouwd, en dat de bouwheer werkvolk zoekt.

Vorbij de heuvelruggen, op een plek waar je leegte verwacht, ligt een werf die zich uitstrekt als een vijver. In het midden staat waar aan de moerassen om wordt gelachen: het schip in de woestijn. De arkbouwers, die maar in één god geloven, verwachten een groot onheil.

Gaandeweg achterhaalt Re Jana de aard van de rampspoed: alle land zal worden overspoeld. De plaatsen op de ark zijn voorbehouden aan de bouwheer en de zijnen.

Cham, de jongste zoon⁴⁴ van de bouwheer, belooft Re Jana een plek op het schip. Maar dan komt de ranke Neelata aan op de werf, het meisje, dat is voorbestemd om Chams vrouw te worden...

Deze kافتekst houdt enkele aanwijzingen in voor de lezer, om te beginnen dat de hoofdpersoon van het verhaal een meisje of vrouw is en dat zij met haar ouders op reis gaat. Uit de laatste zin kan hij afleiden, dat Re Jana en Cham jong en ongehuwd zijn. Hij wordt nieuwsgierig gemaakt naar de verwickelingen die voortvloeien uit de komst van Neelata. Het is helemaal niet zeker dat de namen Kanaän en Cham en de woorden ‘ark’ en ‘god’ hem vertellen dat hij een bijbels verhaal in handen heeft. Als dit wel het geval is, dan bestaat er een grote kans dat hij niet of nauwelijks op de hoogte is van de inhoud en strekking van het zondvloedverhaal of dit alleen maar in verband brengt met veel dieren, een duif en een olijftak. Misschien weet hij of heeft hij gehoord, dat het verhaal waaraan hij begint over mensen gaat met een andere cultuur, die leven in een voor hem vreemde moeras- of woestijnstreek.

In dit hoofdstuk sta ik stil bij verschillende soorten lezers en verschillende benaderingen van het verhaal. Jonge lezers die het boek toevallig in handen krijgen of ter hand nemen omdat ze van een eerder boek van Anne Provoost genoten hebben, zullen er andere ervaringen mee opdoen dan lezers die het boek kozen in het kader van literatuurlessen op school, of op aanraden van docenten, ouders en belangstellenden, al dan niet met min of meer uitgebreide voorkennis van de bijbel.

De eerste paragraaf gaat over de stijl- en structuurkenmerken die opvallen bij een hoofdzakelijk esthetische benadering. Daarna besteed ik aandacht aan de kwesties die bij een ethische benadering aan de orde komen. Voorop staat de vraag naar de betekenis van rechtschapenheid en de vraag naar de rechtvaardigheid in het besluit van De Onnoembare om iedereen behalve de bouwheer en zijn familie in de vloed te laten omkomen. Verder zal ik uitgebreid ingaan op een verhandeling van Goedele de Cock die stelt - naar mijn idee ten onrechte - dat racisme een van de thema's is in *De arkvaarders*.

4.1 Een esthetische benadering

‘Provoost heeft duidelijk getracht de bijbelse toonzetting en de epische verbeelding, de twee sleutelkenmerken van het originele bijbelverhaal, in haar roman te laten doorstromen. Dit komt sterk tot uiting in het stijl- en taalpalet, waar evocatieve vertelkracht, beeldend vermogen, plechtstatige en zelfs archaïsche verwoording met elkaar worden vermengd’, vooral ‘in de eerste helft van het boek, waarin de diverse verhaalcoördinaten, decor, personages en entourage narratief sterk, beeldrijk en op een herkenbare en inleefbare manier worden uitgezet’ schrijft Luc Lannoy (2001). Ik deel zijn mening.

Taalliefhebbers kunnen tijdens het lezen van *De arkvaarders* hun hart ophalen aan mooie symboliek, niet alledaagse woorden of zegswijzen en aan beeldrijke beschrijvingen die alle zintuigen aanspreken, verwachtingen wekken of nieuwsgierig maken. Ik citeer ter illustratie enkele losse zinnen en drie langere fragmenten.

---

⁴⁴ In Genesis is Cham de middelste zoon en Jafeth de jongste.

- 'De zee wordt verondersteld te slikken, maar een paar keer per seizoen sluit ze haar huid. Ze stuurt ons haar zilte oprisping die vissen naar lucht doet happen en planten verkleurt. 'De zee heeft haar bloeding,' wordt er gezegd, en dan trekken wij meisjes het land in.' (34) 'Mijn gedachten raasden als vlammen in hooi'. (37) 'Mijn bloed werd zand, mijn adem water.' (74) 'Ik ... maakte de sappen uit zijn lijf los', (74) 'deze grot vol holen en dalen...dit monsterachtige binnenoer', (88) 'mijn weigering...spleet haast de planken waar we op stonden.' (91)

- 'Kurkdroog en met rotsblokken bezaaid was de plek...Het eerste wat je tegemoet kwam was de geur van pek. Vervolgens de geluiden...geklop en geschaaf, het ratelen en trillen van boren...en dan...kreeg je plotseling het uitzicht op iets als een stad in aanbouw...zoveel stapels hout...De wind trok de schaafrullende in spiralen omhoog alsof het stof was. Op alle mogelijke plaatsen stonden tenten, rotsstenen huizen en barakken...met als meest opvallende de tent...De opening was op het dal gericht, ze gaapte naar het hart van de werf, naar de plek die onze mond poederdroog maakte.' (9)

- '(...) voelde ik in die verstrengeling van spieren en pezen een ingehouden kracht, het uithoudingsvermogen van een lastdier. Zijn gestel deed me denken aan struikgewas, aan buigzame twijgen, aan riet in moerassen...Hij was gevoelig, ik merkte het aan hoe zijn huid zich voor het water opende... Ik zou zaden voor hem persen. Ik zou de groeven in zijn nek in de olie zetten tot ik het vuil eruit kon pellen. Ik zou zijn nest donkere haren kammen tot ze weer glad werden en glanzend. Ik zou hem leren hoe moerasmensen zich schoonhielden en van geuren doordrongen. Ik zou zijn nagels rein maken tot ze glommen als de bek van een eend. Ik zou hem anijs geven voor zijn adem. Olie en weldaad zouden zijn deel worden.' (45)

- 'Kijk wat ze heeft meegebracht,' zei Cham. Hij pakte de pit op en gooide hem van de ene hand in de andere. Er weerklonk een klotsend geluid. Hij nam een scherpe steen en sloeg er de bast mee stuk. Er spatte sap op. De binnenkant was van een kleur die ik nooit eerder had gezien. Daar in de tent leek het nog wit, maar ...toen ...Cham ...nog een exemplaar opensloeg besepte ik dat het wit van een zuiverheid was die ik nooit meer zou zien. Het was witter dan melk, witter dan de eerste tanden van een zuigeling, witter dan de schelpen in de netten van mijn moeder langgeleden. Cham ...vroeg (ons) een slok te nemen, Put als eerste. De kleine jongen proefde en slaakte een zucht. 'Wat is het?' vroegen we.. 'Eten en drinken,' zei Cham. 'Noten die eeuwig goed blijven. We bewaren ze voor als er moeilijke tijden komen.' Over de inhoud van de kruiken sprak hij met geen woord.' (79)

Bij het laatste voorbeeld kan de lezer meteen raden dat het over kokosnoten gaat maar door dit woord niet te noemen vormt de hele alinea een opmaat voor een tweede verrassing die nog niet wordt onthuld: de kruiken die waarschijnlijk een inhoud bevatten die nog kostbaarder is.

In het eerste voorbeeld vormt poederdroge mond aan het eind een eenheid met de kurkdroge grond aan het begin. De droogte buiten en binnen contrasteert met de bedrijvigheid van mens en wind.

Anne Provoost speelt in dit boek met herhalingen en omkeringen, met parallellen en paradoxen. Het effect van haar woordkeus, bijzondere zegswijzen, talloze vergelijkingen en beeldspraak is niet alleen verfraaiing. Geleidelijk en bijna ongemerkt weven zij een tweede en derde 'zin' onder de eerste 'letterlijke' of 'oppervlakkige' betekenis.

De stijl van dit boek heeft een vertragend effect op het lezen, maakt opmerkzaam en houdt de aandacht scherp.⁴⁵ De kooi met de zijderupsen die speciaal voor de reis was ontworpen en de moerbeistruik(en) (8, 16, 126, 152 (2x), 166-167, 191-192) krijgen bijvoorbeeld bijna een symbolische betekenis. Dit geldt ook voor de stern. Ik noem kort de betreffende passages.

De kooi en de vuurpot zijn de enige bezittingen die de vader van Re Jana bij zich draagt. 'Moerbeistruiken, goddank!' (16) is het eerste wat hij zegt als de familie aankomt bij de werf. Alsof zijn leven en welslagen van de reis daarvan afhangt. Je wordt nieuwsgierig en vraagt je af wat dat te betekenen heeft. Meteen daarna wast hij zijn verlamde vrouw. Hij wrijft haar in met olie, kamt haar haar, behangt haar met schelpensieraden en spreekt haar met diepe stem toe: 'Ze zullen naar je kijken, hier. Iemand die zo mooi is hebben ze vast niet eerder gezien.' Re Jana luisterde naar deze woorden als naar een lied. De kweekhut van de rupsen wordt de plek van ontmoeting met Cham nadat Re Jana Neelata heeft gered en Cham haar vader 'een karwei (vraagt te doen) waar hij trots op kan zijn en dat hem het leven kan redden.' (152 en 150) Verderop wordt duidelijk dat hij van de klosjes zijde een wikkeldoek wil laten weven 'die voor altijd een oplossing zou bieden voor de ligwonden en de pijn,

⁴⁵ Het gebruik van 'baalt' (120) en 'die koek aansnijden' (95) stoorde me, omdat dat woordgebruik en die zegswijze meer bij onze tijd horen dan bij de tijd waarin het verhaal speelt.

een einde zou maken aan het lijden' van Re Jana's moeder (167). Na de dood van haar moeder gaat Re Jana onder de kooi van de rupsen zitten om te rouwen, de pijn van haar moeders dood te verwerken. Neelata en Cham komen haar daar troosten. (192)

Cham maakt die dag ook een gedenksteen waarin hij een stern beitel, de geluksvogel van haar moeder. (193) Voor haar verlamming was zij net als haar moeder en grootmoeder een visser. Haar boot was genoemd naar de stern. (22) De nis die de vader van Re Jana in samenspraak met Cham bouwde om zijn gezin te redden ligt achter de kooi waar de sterns hadden gezeten. Hij was ongebruikt, ruim en goed afgrendelbaar. Re Jana vindt het een waardige plek voor de (af-)godsbeelden van Taneses. (280) Nadat ze daar opgeborgen zijn, neemt Taneses opnieuw haar plaats als vrouw van Jafeth en toekomstig moeder van hun kinderen in.

Stern en zijderupsen roepen een complex van betekenissen op, die liefde, onmacht en pijn relateren aan kwetsbaarheid, vergankelijkheid, zorg voor kinderen en nageslacht, maar ook aan de zorg voor de schepping en het bewaren van de kennis (over kruiden, kleuren, metalen, insecten, technieken zoals tabak maken en pottenbakken, weersvoorspellingen, tijdsindelingen). (153)⁴⁶

4.1.1 Intertekstualiteit

Het verhaal van de arkvaarders bevat behalve de verwijzingen naar de schepping (68) ook verwijzingen naar het paradijsverhaal, het verhaal van de zondeval, het offer van Abel en dat van Isaac door Abraham (68, 95, 111, 203, 206, 209, 214, 262, 279, 284, 290) en bovendien verwijzingen naar elementen uit het zogenaamde Nieuwe Testament: de combinatie water en wijn, al dan niet in verband met huwelijk (98 en 116); een kameelharen zak (148, 155, 278); Velen voelen zich geroepen, slechts enkelen zijn uitverkoren (170); alleen een steen om zijn hoofd op te leggen (196); drie broden en vissen (225); Ik knielde voor hem en bood hem mijn haren aan. (270) Op deze bijbelse verwijzingen ga ik hier niet verder in.

4.1.2 Hoofdstukindeling en verhaallijnen

Woordkeus, zegswijze, stijl en symboliek zetten de lezer op een spoor dat wijst naar verborgen 'informatie'. Het verschil in omvang van de hoofdstukken en het patroon van verhaallijnen heeft voor mij een soortgelijk effect.

De arkvaarders telt 296 bladzijden en begint met een Inleiding. Ik kan geen reden bedenken waarom deze niet gewoon als eerste hoofdstuk geldt, maar laat deze kwestie verder rusten. Afgezien van de Inleiding en het Naschrift tel ik zeventig hoofdstukken met eigen titels. De meeste hebben een omvang van bijna 3 tot 4, à 5 pagina's. Het derde hoofdstuk 'Goed water (1)' en het vierde 'Mijn moeder' zijn veel korter. Het twaalfde hoofdstuk 'De rechtschapene' beslaat iets minder dan een halve bladzijde en wordt gevolgd door 'Een spoor in de tijd' met anderhalve bladzijde. Dat kan niet toevallig zijn. Hier geeft Anne Provoost in sobere bewoordingen een kernachtige samenvatting van haar 'boodschap'. De vraag of rechtschapenheid bestaat, laat zij in het midden. Het streven naar rechtschapenheid, dat is sommige mensen aan te zien. Inzet voor de vervulling van een droom motiveert hun handelen.

Vier hoofdstukken zijn opvallend lang en tellen 8 pagina's. Drie daarvan staan kort na elkaar tussen bladzijde 84 en 124, voor het derde en middelste deel, dat ik beschouw als het hart van het verhaal. Waarom hoop ik duidelijk te maken in hoofdstuk 5, waar ik spreek over verhaallijnen die hier nog niet aan de orde komen.

De titels 'Goed water', 'Neelata', 'Zaza', 'De nis', 'Het bad' en 'De papyrusboot' komen meer dan een keer voor; ze zijn genummerd.⁴⁷ Deze herhalingen maakten mij attent op zowel een versterking als een verknoping van betekenis. Maar dat gebeurde pas bij de derde lezing.

Eerder werd ik verrast door de cirkelbeweging die het verhaal had gemaakt: de reis van Re Jana eindigt in het laatste hoofdstuk met een terugtocht naar het beginpunt: het land Kanaän. Re Jana is van meisje tot moeder geworden, Cham heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het levensproject van zijn vader en is bovendien stamvader van de eerste generatie nieuwe mensen. De angstige kleine Put

---

⁴⁶ De moerbeistruiken, zijderupsen, hun kooi, de stern, - later ook het bad en het zicht op de papyrusboot - zijn te vergelijken met 'transitionele objecten'. Zie hoofdstuk 1.6.1

⁴⁷ Waarom het nummer de ene keer ontbreekt en de andere keer wel wordt vermeld is mij niet duidelijk. Ik houd het op een omissie van de corrector, hoewel ik ook twijfel, bijvoorbeeld omdat de nauwlettende lezer het ontbreken van Neelata (1) toch moeilijk over het hoofd kan zien.

onttrekt zich aan de bemoedering door Re Jana en Neelata. Hij die geen oog had voor de grond, de horizon en het landschap (6), loopt als een spoorzoeker vooruit, net als zijn vader toen de reis begon. Re Jana, Cham en Put zijn ieder op eigen wijze de grensovergang naar de volwassenheid gepasseerd en ingewijd in het volle leven.

De ontwikkeling van deze verhaallijnen maakt *De arkvaarders* tot een echte initiatieroman.⁴⁸ Maar zou dit alles zijn wat Anne Provoost wil vertellen?

4.1.3 Paradoxen

Wat zullen Re Jana en haar reisgenoten aantreffen in het thuisland Kanaän? Zullen daar nog mensen leven? En hoe kunnen ze zonder enig bezit een bestaan opbouwen?

Anne Provoost goochelt met Kanaän. Ze maakt er een paradox van. Aanvankelijk is het niet meer dan om het even welke woonplaats. De naam wordt pas genoemd op bladzijde 12, heel terloops door Alem. De lezer is geboeid door de tegenstelling tussen moerasland waar kinderen verdrinken, oogsten en vangsten rotten en de kurkdroge plek in de rotswoestijn. De titel boven het hoofdstuk van de geboorte van het kind noemt niet zijn naam Kanaän. Die naam staat wel uitdrukkelijk boven het laatste hoofdstuk, kort daarna, maar dan met betrekking tot het land. De lezer 'bevindt zich' nog in het afstotende en onherbergzame landschap van drab en met algen overgroeide stenen, vol wratten, uitstulpingen en scherpe richels (279) dat kort daarvoor beschreven is. Vervolgens ziet hij Sem op een kleine akker die met schaarse zaden de voren vult en Jafeth die kleine, slappe wijnstokken plant. Een halve bladzijde verder, in de vier laatste regels merkt hij opeens aan de woorden 'spoorzoeker' en 'westwaarts' dat hij met Re Jana op de terugweg is naar het moerasland Kanaän waar de reis begon. Een reis zonder het vooruitzicht van een belofte, hooguit de hoop op een kans. De belofte aan Noach en Cham lijkt vervuld, want de familie heeft de vloed overleefd en de eersteling van een nieuw volk is geboren. (289) Maar iemand die met de bijbel is opgegroeid voelt zich nu heel ongemakkelijk, want zo iemand herinnert zich na deze speldeprikken waarschijnlijk, dat Kanaän stond voor 'het beloofde land' van melk en honing dat het volk onder leiding van Jozua binnentrok na de uittocht uit Egypte. De begrippen 'rechtschapene' en 'uitverkiezing' waren al op losse schroeven gezet, en nu valt er ook een schaduw met vloek op 'Kanaän' het beloofde land.

Andere opvallende paradoxen vinden we in het water, de ark, de papyrusboot en in de zelfgekozen dood van de moeder van Re Jana en van Zaza. Het water van de moeraslanden aan zee bracht rotting en bederf, het water van de vloed bracht de dood, maar het water uit de knekelgrot is een kostbaar en zuiver vocht dat de dorst lest en het lichaam reinigt, het brengt leven evenals het water uit de schoot van Re Jana bij de geboorte van Kanaän als de vliezen breken. De ark is tegelijk reddingsvaartuig en drijvende doodskist. De papyrusboot wordt in de moeraslanden gebruikt om de doden te dragen, die brandend de zee op worden gestuurd, maar is ook het vaartuig met behulp waarvan de vader van Re Jana de vloed overleeft. De zelfgekozen dood van Re Jana's moeder is het duidelijkste teken van haar levenskrachtige wil. Zaza is te moe voor het paradijs dat na de zondvloed wacht en kiest net als de moeder van Re Jana een voortijdige dood. Ze wil wel dat haar schoenen achterblijven zodat haar man en zonen weten dat het geen ongeluk was. (257) Misschien onderstreept ze daarmee dat ook haar dienstbaarheid en haar medewerking aan de droom van haar man op vrije wil berustte, maar de lezer kan ook denken dat ze duidelijk wilde maken dat de dromen van sommigen tot de dood van anderen leiden.

Taneses denkt dat ze de Onnoembare tevreden kan stellen door haar andere goden offers te brengen. Ze durft de dieren voor dat offer niet zelf te doden, maar wel te eten.

Al deze paradoxen brengen spanning en dynamiek in het verhaal. Ze verbinden, versterken, doorkruisen en verbreden de afzonderlijke verhaallijnen.

---

⁴⁸ Zie ook hoofdstuk 3.7.1 Het begrip initiatieroman of inwijdingsroman verwijst 'naar verhalen over jongeren die op het breukvlak tussen twee levensfasen staan en de overstap moeten maken van de ene naar de andere levensfase. Anders dan in de Bildungsroman vindt de overgang vaak schoksgewijs plaats en gaat die gepaard met sterk wisselende emoties. Van den Hoven voegt hieraan toe dat deze overgang: 'niet voor niets vaak [wordt] verbeeld door het symbool van een reis, een odyssee, met verschillendsoortige betekenissen – bijv. de innerlijke queeste, een zoektocht naar het eigen ik.' (Van Lierop-Debrauwer 2005, p. 27; Van den Hoven 1994, p. 54)

4.1.4 Herhaling en parallellie, symboliek, omkeringen en contrasten

De moeder van Re Jana genoot groot respect (22) en haar vader had een goede reputatie. (25) Cham is de zoon van een man van aanzien. (41)

De personages die de oudste generatie vertegenwoordigen zijn allemaal sterke karaktervaste persoonlijkheden (58) met eigen overtuigingen; ook Alem, de vader van Put die zich niet met het project van de bouwheer wil inlaten, maar zich wel op de tijger werpt die hem aanvalt en zijn zoon en de vader van Re Jana bedreigt; ook Zaza die handelt naar wat ze zegt: ..'als we eenmaal een taak op ons genomen hebben, als we hebben toegezegd, moeten we dit doen, en goed.' (127) Allen, behalve de bouwheer, zijn bekwaam voor de taak die ze op zich hebben genomen, maar stellen op een of meer momenten van het verhaal zorg en liefde boven alles.

Herhaling en parallellie, omkeringen en contrasten zijn als draden waarmee relaties tussen personen worden 'verknoopt'. Ik noem twee voorbeelden: het herhaalde ritueel van de wasbeurt en de parallellie in de betekenis die Re Jana's moeder, de dwerg, Neelata en Re Jana hebben in relatie tot het welslagen van 'het levensproject' van de bouwheer en het welzijn van Cham, de zoon die hem het meest serieus neemt, zijn belangrijkste voorman is en ook heilig gelooft in de droom van zijn vader.

4.1.4.1 Het ritueel van de wasbeurt

Het ritueel van de wasbeurt komt de eerste keer ter sprake als de vader van Re Jana, voordat hij het schip in aanbouw gaat bekijken, zijn vrouw verzorgt en mooi maakt, 'grondiger dan gewoonlijk.' (16) De tweede keer wast en oliet Re Jana de huid van haar moeder terwijl Cham met aandachtige verbazing haar handelingen volgt. (39) Diezelfde avond, na het ondergaan van de zon, als haar moeder slaapt, wast en masseert Re Jana hem. (44) Het samenzijn wordt verstoord door de dwerg, die hem waarschuwt dat Re Jana niet het meisje is waarop hij wacht. (47) Cham antwoordt: 'Ze is goed, ze is mooi.' Drie nachten achter elkaar wordt het samenzijn herhaald. Re Jana blijft terughoudend en zorgt ervoor niet Chams gezicht of buik aan te raken zoals Alem haar leerde. In haar slaap hoort ze Cham herhalen: 'Ze is mooi. Ze is goed.' (48) Het ritueel van de wasbeurt staat voor een liefdevolle relatie.

In het volgende hoofdstuk maakt Re Jana zich (als wasjongen) verdienstelijk ook voor de broers van Cham. Nu motiveren niet zorg en liefde haar handelen, maar strategische overwegingen. Nadat de familie van Re Jana een eend heeft gegeten, mag Re Jana de zonen van de bouwheer niet meer wassen. (71) Maar Cham wil het samenzijn met haar niet missen. Hij doet alsof hij dood gaat en de dwerg laat 'de wasjongen' halen om hem te helpen:

'Hij vroeg me...Ik wreef hem zoals mijn moeder...vermeed niet langer zijn gezicht...boog me over hem heen en maakte de sappen uit zijn lijf los...(74) De dwerg zegt: 'In het vervolg was je Cham weer elke dag met dat water van je. Het maakt niet uit dat je een vreemde bent die vlees eet. Cham moet snel een vrouw krijgen en wie wil er een schurftige, hoestende jongen met een adem vol slijm?' Re Jana knikt en vertelt tegen de lezer: 'Het was al gebeurd, ik was al zijn vrouw.' (74) Haar vader bouwt 's avonds na zijn werk een bad voor haar want 'Een vrouw die een man kent moet zich kunnen onderdompelen.' (75)

Er is al besloten dat Cham met Neelata zal huwen, maar voordat het zover is, wordt Re Jana weer een meisje en zegt Cham tegen zijn vader: 'Ik wil een tweede vrouw nemen, een dienaar die ons bijstaat. Dit is het meisje van mijn keuze.' (113) Re Jana ziet hierin het bewijs dat hij haar wil redden. (114) Kort daarna ontdekt ze dat Cham en zijn broers via haar wilden achterhalen waar haar goede water vandaan kwam. Ze voelt zich bedrogen en zondert zich samen met haar vader en Put af op een wekje dat achter struikgewas verborgen ligt.

Nog vier keer heeft de lichaamsverzorging met goed water en olie een 'geladen' betekenis:

- Nadat de dwerg op wie de bouwheer erg gesteld is, zich heeft verhangen zegt de vader van Re Jana: Nu is 'er weer plaats in het hart van de bouwheer.' (168) Samen met zijn dochter brengt hij de badkuip die hij voor haar maakte naar de rode tent. Daar begroet hij de bouwheer en zegt dat ze gekomen zijn om hem te wassen. Zaza moedigt hem aan. Terwijl hij de bouwheer afspont, houdt hij een pleidooi voor Re Jana. (171)

- Toen Cham klaar was met zijn werk aan de ark werd hij ziek. Zaza roept Re Jana bij zich. Ze zegt: 'Zorg voor hem, Re Jana, iedere keer dat Neelata het niet doet...'(184) Dan komt ook Neelata binnen. Samen leggen de drie vrouwen hem in het bad van Re Jana's vader. Stilzwijgend sluiten ze een verbond met elkaar: moeder, echtgenote en geliefde (bij)vrouw.

- Omdat de ark klaar is wordt er gefeest. Re Jana, haar vader en moeder zijn ook uitgenodigd. Als Re Jana en haar vader willen gaan slapen biedt Cham aan om voor haar moeder te zorgen. Zij is het feest nog lang niet moe. De volgende ochtend ontdekt Cham dat, terwijl hijzelf sliep, Re Jana's moeder door de krijgers misbruikt werd. Hij wast en kamt haar en wrijft haar huid met de olie die Re Jana bij hem heeft achtergelaten. Omkering en parallellie ineen: Re Jana zorgt voor de vader van Cham, Cham zorgt voor de moeder van Re Jana. Zorg voor eigenbelang en voor de ander schuiven in elkaar.

- Re Jana moet zich onder in de ark verborgen houden. Nadat Cham haar bekende dat haar vader niet zoals ze veronderstelde op de ark verblijft, maar in de vloed is achtergebleven, voelt ze zich ziek van ellende. Dagen na elkaar eet ze niet. Ze ligt zolang in haar uitwerpselen dat ze ophoudt naar water te verlangen. (223) Ze heeft koorts en lijkt Cham niet te herkennen als hij haar op zekere dag komt halen en boven aan dek brengt. Hij wijst haar een plek op het water waar de papyrusboot drijft. Re Jana kreunt: 'Waarom laat je me dit zien? Kwel me niet zo!' Denkend aan het verlies van haar vader is ze niet opgewassen tegen de herinnering aan het verlies van haar moeder. (224) Dan blijkt dat haar vader zich op de papyrusboot bevindt. Re Jana beseft waarom haar moeder bij haar dood niet wilde dat haar lichaam op de papyrusboot gecremeerd werd. Zij heeft deze uit voorzorg gespaard. Cham draagt Re Jana naar het hart van de ark. Daar wast hij haar met het heldere water dat eigenlijk alleen als drinkwater mag worden gebruikt. Hij oliet haar en legt haar in het verwarmde water van de badkuip. (226-227) Opnieuw parallellie en omkering: Re Jana wast Cham als hij ziek is, Cham wast Re Jana als zij ziek is, nu niet uit berekening maar uit liefde.

4.1.4.2 Het personage van de ziener en boodschapper: engel en duivel

Herhaling, contrast en parallellie spelen ook een belangrijke rol in de betekenis die de dwerg, Re Jana's moeder, Neelata en Re Jana zelf hebben in relatie tot de bouwheer en Cham en het project of de droom waarvoor zij zich met hart en ziel inzetten. Ze worden beschouwd of spreken en handelen zelf als een ziener (52), een profeet, een boodschapper, een engel, of duivel al naargelang het perspectief van waaruit de lezer hen beoordeelt. Ze bemiddelen tussen de wereld van de Onnoembare of de goden en de bezielde mensen. Wat de dwerg is voor de bouwheer, is de moeder van Re Jana voor haar man en Re Jana voor Cham: 'Na een tijdje begreep ik dat het alleen maar leek alsof hij me zag. Hij keek naar iets anders, naar een gedachte zo ijl als een god. ...Ik voelde dat hij door zijn blik op mij te laten rusten iets begreep. Ik reikte hem een idee aan, ik gaf zijn gedachten vorm en vleugels' (43) vertelt Re Jana. En de bouwheer zegt over de dwerg (als hij dood is): Hij 'inspireerde ons tot dingen die we niet begrijpen. (...) Hij was een boodschapper en zal dat blijven, al is het in een gedaante die we niet kennen.' (185)

Neelata voelt weliswaar geen genegenheid voor Cham, maar ze zet zich wel in voor het welslagen van het project en gunt hem en Re Jana de liefde. Op cruciale momenten grijpt zij in of ondersteunt ze Re Jana.

De moeder van Re Jana heeft haar man ertoe aangezet te vertrekken uit de moeraslanden, ze inspireert haar man, ze geeft hem 'toestemming' als hij de confrontatie met de bouwheer aangaat (67-69) en ze laat haar dochter weten dat ze Neelata de bron met het heldere water moet wijzen (143) nadat haar vader haar heeft verweten dat ze voor god speelt als ze uit wraak het water wil vergiftigen. (119)

De dwerg⁴⁹ ziet erop toe dat Cham de vrouw trouwt die voor hem is uitgezocht: 'Ik geef je een teken als ze is aangekomen.' (47) Hij vergezelt de bouwheer naar de groeve. Daar ontmoet hij Re Jana's moeder: 'De dwerg...keek ...mijn moeder keek onbeschroomd terug; allebei hadden ze afschuw in hun blik, als twee demonen die elkaar herkennen. (67) Hij stuurt twee jongens om Re Jana te halen als Cham doet alsof hij in zijn slijm stikt. (73) Hij wekt de indruk dat hij zonder voedsel leeft, hoewel iedereen weet dat hij na het eten stiekem zijn kostje bij elkaar scharrelt (81, 83) en kan ruiken dat hij niet van de wijn afblijft. (82) Tijdens een gesprek in de rode tent verschaft hij de bouwheer gevraagd en ongevraagd advies. (94-95) Hij probeert een plaats op de ark te verdienen en beroept zich daarbij op woorden van de Onnoembare. Maar de bouwheer heeft hem door. Hij 'opende zijn ogen. Hij sloeg naar zijn oor als naar een mug. 'Wees niet de duivel,' zei hij lusteloos. 'Breng me niet in de war.' De dwerg geeft ook opdracht schalen te plaatsen om regenwater op te vangen. (140) Nadat hij zich

---

⁴⁹ 'een verschijning uit het niets, zonder lamp en zonder stok, alsof de wetten van de nacht voor hem niet golden' Cham noemt hem een ziener met ingebeelde kennis die met zijn vermogen te zien niet om kan gaan. (52)

verhangen heeft (vgl. de figuur van Judas) zegt de bouwheer: 'Hij heeft zich van zijn aardse lichaam ontdaan. Het verbaast me niets. Hij was een boodschapper.' (165)

Hierna brengt de bouwheer zijn godsvertrouwen in verband met de aanwezigheid van Re Jana: 'De Onnoembare brengt ons waar we zijn moeten... (Vader van Re Jana: 'Waarom zou mijn dochter haar bron vrijgeven?') Bouwheer: 'Omdat ik me aan haar zal toevertrouwen.' (171) Re Jana en haar vader begeleiden de bouwheer en Zaza naar de grot waar de bron ontspringt. Nadat hij zijn handen in het water heeft gestoken horen ze hem zeggen: 'Zie je wel dat hij het heeft opgelost... Zelfs na zijn dood kijkt de dwerg naar ons om.' (173)

Het gesprek tussen de bouwheer en de dwerg in de tent (94-96) contrasteert met een soortgelijk gesprek tussen de bouwheer en Re Jana. (262-264) Terwijl de dwerg probeert zichzelf een plaats op de ark te verwerven en daarmee de bouwheer in de war brengt, probeert Re Jana de verwarring van de bouwheer te kalmeren en hem met een verwijzing naar de Onnoembare te troosten bij zijn verdriet om het verlies van Zaza. Haar levensadem, zegt ze, is niet gedoofd. Die blijft bestaan. Hij verlaat de keel en gaat ergens anders heen. Ik kan het weten, ik heb het zien gebeuren toen mijn moeder in de schuit viel. (262) Als de Onnoembare een goede god is, 'dan moet Hij troosten. Dan moet Hij Zijn volk de zinloosheid besparen en een vooruitzicht bieden.' (263) Na een lange stilte reageert de bouwheer met de volgende woorden: 'Ik weet wie je bent. Je bent de dwerg in een nieuwe gedaante. Ik wist het toen je het water in de grot aanwees. Je verdwijnt en verschijnt, net als hij... Breng me je boodschap. Geef me de voorwaarden van de Onnoembare.' (263) Re Jana vraagt zijn mededogen en zegen voor haar vader en Cham. (264)

Voorlopige samenvatting

De arkvaarders is in esthetisch opzicht een knap verhaal: mooi van taal, doorwrochte structuur. Het geeft een wezenlijke aanvulling op het bronverhaal, omdat het vooral de relaties tussen de mensen vorm geeft en 'aankleedt'. De hoofdpersonen zijn vrije, initiatiefrijke en wilskrachtige vrouwen. De ouderen en jongeren, zowel mannen als vrouwen, dragen zorg voor elkaar.

De esthetische vormgeving van het verhaal maakt meer dan een interpretatie mogelijk.

Eerder heb ik aangegeven dat men het werk zou kunnen beschouwen als een initiatieroman voor jonge mensen, waarin het proces van volwassenwording centraal staat.

De weinig bevredigende afloop zal sommige lezers zeker uitdagen op zoek te gaan naar meer verborgen betekenissen. Daarom ga ik in de volgende paragraaf na wat een ethische benadering oplevert.

4.2 Een ethische benadering

In *De arkvaarders* stelt Anne Provoost een groot aantal ethische kwesties aan de orde. 'De grote vraag in het boek is en blijft die naar de rechtvaardigheid van het besluit van de Onnoembare om een handjevol mensen uit te verkiezen en de rest te laten verdrinken' schrijft Marjoleine de Vos in haar recensie (2001). Deze ene vraag komt in een veelvoud van deelvragen steeds weer terug. Verschillende recensenten besteden er aandacht aan. Ik plaats hun opmerkingen bij elkaar.⁵⁰

4.2.1 Rechtschapenheid

Wat betekent de rechtschapenheid van de uitverkorenen? Ze weten het zelf ook niet. Ben je rechtschapen omdat je trouwt met iemand die rechtschapen is? Ben je niet rechtschapen als je niet bij de uitverkorenen hoort? Hoe onderscheid je rechtschapenheid van angst voor straf? Is rechtschapen zijn hetzelfde als in leven blijven? Wat is de juiste manier van leven? Vastbesloten, precieze, suffe, blinde gehoorzaamheid of doortastend optreden? Mogen sommige mensen geofferd worden ten behoeve van anderen? (Vos 2001, 3) Leiden kritiekloze 'rechtschapenheid' en onvoorwaardelijke

---

⁵⁰ Ik gebruik daarbij geen aanhalingstekens omdat ik niet steeds letterlijk citeer.

trouw aan een onredelijke overtuiging niet tot onrecht en eigenbelang? Genereert uitverkorenheid dan perversie? Wat is het echte heldendom? Moet men blind blijven voor wat dreigt? (Leysen 2001)

Het wordt steeds duidelijker dat de vloed geen verzinsel is. Ondertussen leeft iedereen maar voort, in de wetenschap dat de aarde vernietigd zal worden. 'Is dat wat de ouden generatie na generatie hebben gedaan? Weten dat er oorlog, onheil of droogte komt, alle tekenen aan de wand ontcijferen, erover praten, de doembeelden uitspellen, maar er niet naar handelen? Liever .. (...) over gewone dingen praten dan de situatie onder ogen zien? vraagt Re Jana zich af. (119)

Noach voelt zich superieur, want hij heeft het juiste geloof. Hij staat als enige in contact met de vertoornde God en daarmee heeft hij de macht in handen om naar eigen willekeur iedere onwetende buiten te sluiten. (Boonstra)

Noach was uitverkoren, maar was hij ook rechtvaardiger dan anderen? Ik denk dat hij geluk heeft gehad, net zoals wij dat wij in het rijke westen zijn geboren. (Haarsma)

Waarom vond alleen Noach genade in de ogen van God? Op basis waarvan is zijn uitverkiezing tot stand gekomen? Waarom moesten zoveel anderen een wrede verdrinkingsdood sterven? (Vermeulen)

Hoe kan de Onnoembare zo meedogenloos onschuldigen de dood injagen en niet al te frisse jongens als Sem en Jafeth uitverkiezen? Waarom mag de tweelingzus van Sems vrouw niet mee? Hoe zit het met Jafeths vrouw die haar goden rustig arkdieren en de kamerduif van de bouwheer offert? (Harm de Jonge)

Als je tot de uitverkorenen behoort omdat je rechtschapen bent, hoe komt het dan dat je je plaats op de ark niet aan een ander afstaat, aan een lamme of aan een kind?' (Imschoot)

Het is onmenselijk je stamgenoten onkundig te laten van wat er staat te gebeuren. Had deze God zijn volk niet moeten waarschuwen dat hij teleurgesteld in hen was, had hij hun niet een kans moeten bieden hun gedrag te verbeteren? Wie kan zo lang woedend blijven als dit plan duurt? (Roep)

4.2.2 Andere kwesties

Andere kwesties die niet direct betrekking hebben op de vraag naar rechtschapenheid komen aan de orde als de zonen van de bouwheer vrouwen kiezen en benaderen louter vanwege hun 'functie' bij de voortplanting of om hun seksuele behoeften te bevredigen. In het verlengde hiervan ligt de vraag of de zorg voor primaire behoeften afgedwongen mag worden en of toegeven aan driften zonder er genot aan te beleven menswaardig is.

Klip en klare antwoorden biedt het verhaal niet, behalve als het gaat om het gedrag van Sem, die, omdat hijzelf zijn handen niet vuil wil maken, de vader van Re Jana opdracht geeft Gentan te doden om hem van zijn pijn te verlossen. Duidelijk blijkt dat zijn schijnheiligheid wordt afgekeurd, ook als hij later op de ark 'als een beest' gemeenschap met Re Jana heeft.

Neelata herinnert Re Jana aan het doden van Gentan als zij gevallen is in een van de putten in de knekelgrot en Re Jana 'koud, krachtig en vastberaden' besluit haar niet te helpen. (148) Neelata bewerkt haar met woorden als 'bewijs van je liefde leveren', 'hij zal je op handen dragen', 'in staat zijn te doden', 'lafhartig', 'gehoorzaam', 'rechtlijnig', 'geen uitzonderingen'. Dan zwijgt ze lange tijd. Anne Provoost schrijft: 'Haar zwijgen klonk hels, en werd doorschreeuwd door de vraag diep in mij of ik dan geen hart had, of ik geen medeleven kende.' Na een tijd zei Neelata: 'Misschien is het dat wel wat de Onnoembare zo teleurstelt. Niet de slechtheid van de mensen, maar hun gebrek aan inzicht in wat goed en slecht is. Er zijn lieden nodig om knopen door te hakken. '(148)

De vader van Re Jana is zo iemand. Hij wordt gekarakteriseerd als iemand met een hoogstaande moraal. Hij verwijt zijn dochter dat ze het goede drinkwater wil vergifigen. Als Neelata hem later wil overhalen om de bouwheer te laten verongelukken in de knekelgrot, stuurt hij haar weg. Met redelijke argumenten probeert hij de bouwheer te bepraten. Als dat niet lukt, besluit hij desondanks te helpen zijn schip af te maken. Hij heeft er geen bezwaar tegen dat Re Jana hout en voedsel steelt. Als Sem ontdekt dat hij aanwijzingen geeft aan anderen die eigen vluchtbootjes bouwen en hem zoals later blijkt, opdraagt deze opzettelijk lek te maken (208), doet hij wel wat hem gezegd is. Hij wil zijn eigen rakboot en gezin redden, maar is zich er terdege van bewust dat hij in dit geval een dubbele moraal hanteert: 'De hoofden van de arkvaarders zitten vol vreemde gedachten,' zei mijn vader terwijl we een plek zochten in het ruim. 'Hun voorouders hebben een vrucht gegeten waardoor ze het onderscheid kunnen maken tussen goed en kwaad. Goed is gehoorzaamheid, kwaad is ongehoorzaamheid. Verder komen ze niet. Maar zie mij! Ik maak de boten lek en schep genoeg in het feit dat ik me wreek voor

wat ze mijn vrouw hebben aangedaan. Toch ben ik niet meer dan gehoorzaam aan de opdracht van de uitverkorenen Sem en Jafeth.’ (209)

4.2.3 Anne Provoost over ethiek in *De arkvaarders*

Anne Provoost zelf zegt in een interview in de *Gazet van Antwerpen* (22 en 23 sept. 2001):

‘Dit boek is voor mij vooral een exploratie van de waarden waarover men in mijn kindertijd in de mis en in de godsdienstlessen sprak: schuld, boete, uitverkorenheid, opoffering en berouw.’ In de nieuwsbrief van Villa Kakelbont (2004) vertelt ze dat het goddelijk wezen in *De arkvaarders* de karakteristieken van een hersenspinsel heeft. Bij het schrijven was Anne Provoost vooral geïnteresseerd in de psychologie van de religie. Waarom legt iemand morele en ethische waarden buiten zichzelf, bij een of andere god? En bestaat er zoiets als burgerlijke ongehoorzaamheid tegenover je God?’ vraagt zij zich af. Zij refereert hierbij aan *Het land van Icarus* waarin zij een verslag geeft van haar reis naar Amerika. Tijdens een ontmoeting met uitgever Arthur Levine komt daar het ‘antediluviale’ onderscheid tussen de goeden en de kwaden ter sprake. (29 juli 2004)

Anne Provoost denkt in dit verband aan de coalities van enerzijds de ‘bereidwillige’ en anderzijds de schurkenstaten. Als het gaat om superioriteitsgevoel, uitverkiezing of goed en kwaad in de relatie tussen de volken moeten we ons ervan bewust zijn, dat we in een luxe positie verkeren die gepaard gaat met tegenstrijdige gevoelens ten aanzien van onze verantwoordelijkheid, merkt ze op in het programma Schepper & Co.⁵¹ Gelet op de voortdurende strijd tussen Israël en de Palestijnse verzetsbeweging, de strijd in Afghanistan en Soedan, de gevechten tussen soennieten en sjiieten in Irak en, niet in de laatste plaats de aanslagen op de Twin Towers van het World Trade Center in New York en het Pentagon in Washington door islamitische terroristen is deze kwestie tot op de dag van vandaag hoogst actueel. Ook de spanningen tussen bevolkingsgroepen naar aanleiding van natuurrampen en verwoestingen zoals die welke werden veroorzaakt door de tsunami op 26 december 2004 in de landen rond de Indische oceaan en door de orkaan Katrina op 29 augustus 2005 in New Orleans (Louisia) vragen om een diepgaande reflectie op de vraagstukken van schuld en verzoening.

4.2.4 Racisme en antisemitisme in *De arkvaarders*?

Bijna alle besprekingen en recensies van het boek schenken aandacht aan de minachting van de vader van Re Jana voor het volk van de bouwheer. Twee critici gebruiken in dit verband het woord ‘racisme’. Goedele de Cock stelt dat racisme en onverdraagzaamheid een van de thema’s van het boek is.⁵² Gundel Mattenklott noemt de uitlatingen van Re Jana en haar vader over de Rrattika antisemitisch.

In de volgende paragrafen zal ik op deze opmerkingen ingaan. Eerst zal ik samenvatten hoe Anne Provoost de verschillen tussen de bevolkingsgroepen in haar verhaal beschrijft.

4.2.5 Leefwijze en beeldvorming

Het volk waartoe Re Jana behoort leeft van de visserij en de oogsten die het land biedt.

De mensen van dat volk hebben een donkere huid en dragen niet meer dan een lendendoek. De moeder van Re Jana heeft bloemmotieven van kleurstof op haar buik en schouders, Re Jana zelf draagt een zorgvuldig gevlochten boord om haar hals.

De bouwheer, zijn vrouw, hun zonen en hun vrouwen zijn nomaden of semi-nomaden, die door de steppen en de woestijn trekken en naar vee ruiken. Ze hebben een bleke huid. Alem en zijn zoontje Put zijn ook nomaden, hoewel Re Jana dit aan het begin van het verhaal nog niet weet, misschien omdat Alem veel minder bleek is en Put even donker als zichzelf. Ze worden door de moerasbewoners geminacht en Rrattika genoemd, naar het ongedierte van ‘glimmende wormachtige insecten die je niet kunt vermorzelen, omdat ze al zo plat zijn, dat ze onder je voet uit kronkelen.’ Natuurlijk hadden ze ook een echte naam’ zo vertelt Re Jana en die betekent ‘Laten-vuur-achter’, een titel uit de tijd dat de mensen van haar eigen volk nog geen vuurpotten hadden en vol angst voor de wind en regen op het vertrek van de zwervers wachtten om de kooltjes uit hun kookplaatsen te halen.’ (28) Deze zin

⁵¹ Eerder genoemd in de inleiding van deze studie.

⁵² Volgens Goedele de Cock is racisme een van de thema’s en ‘ uitverkoren zijn ’ het hoofdthema.

suggereert dat de Rrattika in de omgang met vuur een voorsprong op de moerasbewoners hadden of hebben.⁵³

In de ogen van de kustbewoners zijn de Rrattika haveloos en armoedig, omdat ze gehuld gaan in voddige, buitenmaatse mantels met de kleur van zand of zo grijs als de modder van het grauwe water waarin ze worden gewassen. (6) De lange panden slaan tegen hun kuit en laten alleen handen en voeten onbedekt. (14) Hun schoeisel is onzorgvuldig genaaid, hun haar zit vol klitten en stof en de mensen zelf stinken naar vet in tegenstelling tot de kustbewoners die zichzelf met welriekende oliën verzorgen.

Het zijn de moerasbewoners die aan de Rrattika een bijnaam met een negatieve gevoelswaarde hebben gegeven. De Rrattika gaven geen bijnaam aan het volk van de moerasbewoners.

Komt de minachting van één kant? Zijn de moerasbewoners arroganter dan de nomaden? Ik denk het niet. Want het is niet zonder betekenis dat een volk dat zoveel belang aan naamgeving hecht, uit niets laat blijken dat het oog heeft voor de specifieke plaats of betekenis van een ander volk. In het verhaal van Re Jana lees ik nergens dat de Rrattika de moerasbewoners Kanaänieten of bijvoorbeeld trotskoppen noemen. Dit kan betekenen dat zij nog niet als volk bestaan of als zodanig worden gekend / herkend / erkend. Het kan ook betekenen dat de Rrattika zo onverschillig zijn ten aanzien van andere volkeren of zo druk bezig met hun uitverkiezing, dat ze zich om hun naam niet druk maken, als die van hen maar niet wordt gewist. (46) Anne Provoost laat de interpretatie van de betekenis aan de lezer over.

Re Jana duidt de eigenlijke naam van de Rrattika aan als een 'titel' waarmee ze waardering uitdrukt, ook al gold die waarschijnlijk allereerst de kooltjes en niet de mensen. Ze vertelt dat ze van haar vader niet naar hen mocht kijken (27), maar ze doet dat wel, want ze heeft grote belangstelling voor hen. Hun ritsen van kinderen, de manier waarop ze 's ochtends de kleren waarin ze hadden geslapen schudden of van het ene ogenblik op het andere hun bezittingen tot een snoer aan elkaar haken en over hun dieren gooien, hun kinderen op hun heupen zetten en verdwijnen, fascineren haar. Ze kunnen dagenlang zonder eten en leren van jongs af aan wennen aan het gevoel van knagende honger. (7)

De vader van Re Jana neemt Alem in dienst als spoorzoeker. Zonder hem zal het reisgezelschap niet ver komen. Uit kleine indrukken in de bodem en bijna onzichtbare pelsharen in de doornstruiken kan hij opmaken welke weg de wilde en gevaarlijke dieren waren gegaan. Onderweg probeert hij zijn spoorzoekerstalent op zijn zoon Put over te dragen. Hij laat hem naar de grond kijken en naar de horizon en wijst hem op de kleine kreuken in het landschap die de aanwezigheid van rotsen of water verraden. (6) Ook legt hij uit dat het belangrijk is veel water te drinken, omdat vocht in je maag je behoedt voor de angst en beklemming van het land, zoals droog brood misselijkheid op een boot wegneemt. Elk woord uit zijn mond neemt Re Jana voor waar aan, omdat hij een trekker was en de wereld had gezien! Bovenal is hij voor haar een leermeester in de liefde. (15) Op het moment dat hij zijn taak heeft volbracht en afscheid neemt realiseert Re Jana zich, dat Alem en zijn geur haar dierbaar zijn geworden, maar dat hij desondanks een Rrattika is en zal blijven: iemand 'die toevallig voorbijtrekt, die doet wat je vraagt omdat je hem betaalt, maar geen begrip heeft voor wat je drijft.' (14)

De mensen in de nederzetting bij de werf lijken in eerste instantie niet op enig zwerversvolk dat Re Jana voorbij had zien trekken, mensen die zo nu en dan opduiken om te schooien of achtergebleven woonplaatsen te plunderen, geen verstand van water hebben, noch van boten, niet onderlegd zijn noch honkvast, hoe ze ook hun best doen; die vee houden op hun eigen manier: kuddes stelen en deze zonder mededogen dagenlang voor zich uit jagen. (27) Ze hebben wel dezelfde manieren. De nederzetting is rommelig. Planken, stenen, werktuigen en ander gerief worden zonder overleg neergezet en weer achtergelaten. Persoonlijke bezittingen zoals drinkbekers, kammetjes, dekens, lepels en kookgerei belemmeren de doorgang en worden opzij geschopt als iemand eraan voorbij gaat. Honden en geiten lopen de tenten en tijdelijke woningen in en uit. (17)

Nadat de vader van Re Jana het schip in aanbouw op de werf nauwkeurig heeft bekeken plaatst hij grote vraagtekens bij het vakmanschap van de timmerlui. Desondanks meldt hij zich aan als werknemer. Als hij het woord krijgt laat hij zien dat hij verstand van zaken heeft. Uitvoerig belicht hij zijn vaardigheden zoals het buigen van ribben, het breeuwen van naden, het aanbrengen van schotten en zijn bekwaamheid bij het tekenen en bouwen van schepen. (25) Maar teruggekomen op de plaats

---

⁵³ Nota bene: het contrast tussen water en vuur en de daaraan gekoppelde symbolieken.

waar ze de nacht zullen doorbrengen zegt hij tegen Re Jana en haar moeder: 'Ik kan niet voor hen werken. Dit is geen degelijk volk. Ze zijn niet onderlegd.' (26) Uit tientallen dingen had hij opgemaakt dat ze bij Rrattika waren aanbeland. Hij voelt zich bedrogen omdat de veelbelovende verhalen over de onderneming van de bouwheer niet overeenstemmen met wat hij ziet (28-29), omdat Alem zich zo snel uit de voeten maakte en omdat de werklui op de stelling de indruk wekten dat ze met doordacht werk bezig waren. (30) Hij ergert zich aan de onverschilligheid voor kwaliteit, de wanorde, het diepe en totale gebrek aan iets wat is gemaakt om weer en wind te trotseren: 'Moest ik alles opgeven om voor ongedierte te werken?' vraagt hij zich hardop af. Hij besluit niet te blijven, vraagt de grassnijders of ze willen uitkijken naar Alem en hem willen verzoeken ogenblikkelijk terug te komen om hen weer naar de moerassen van Kanaän te brengen.

Re Jana's moeder en ook Re Jana zelf willen niet terug. Haar vader blijft op hen inpraten en noemt argumenten die zwaar wegen voor mensen zoals zij, die belang hechten aan de kwaliteit van water en aan een goede lichaamsverzorging: 'Die mensen wassen zich bij het vee. De mannen laten vrouwen en kinderen naar water zoeken en eisen het daarna op. Het drinkwater blijft binnenskamers alsof het edelgesteente is en de kwaliteit van een vrouw hangt af van de smaak van het water dat ze aanbrengt. Wil je zo leven, Re Jana? Als een slavine voor een man die dorst heeft?' (31)

Re Jana deelt de afkeer van haar vader niet. Ze wil in de buurt van dit volk zijn. Ze houdt van het geluid van de werkzaamheden die haar hoofd vullen zoals in haar kindertijd, toen niet alleen haar vader maar ook zijn broers, zijn neven en zijn vrienden de teerlaag van hun boten schraapten en er een nieuwe op aanbrachten. In de gebaren van de jongens met de planken en spijkers op de werf ziet ze zonder dat het haar moeite kost, het genot dat hen drijft en dat hen inspireert tot het bedenken van liedjes die zij herkent van Put, die zichzelf en de moerasbewoners ook zingen en waarmee ze onderweg is ingeslapen. Bij deze mensen ontstaan de verhalen die over tientallen jaren nog zullen worden verteld. (18) Ze beeldt zich in dat ze deel van hen uitmaakt, dat ze vroeg in de ochtend al wat ze heeft in een matje rolt, op haar rug gooit, begint te trekken en zo het verlangen van haar kindertijd vervult. (30)

Haar vader blijft bij zijn besluit. Bij het verlaten van zijn vroegere woonplaats had het hem een gunst geleken voor de bouwheer en zijn volk te kunnen werken, maar waar hij vakmanschap zocht blijkt onkunde te heersen. Bovendien is de zoon van de bouwheer die hem graag voorman van de houtbewerking wil maken, nog bijna een kind. De hele onderneming, vooral de omvang van het schip lijkt waanzinnig. Ook Alem had dat zo gezien. (29) De aanblik van de vele werkers die geen tent, zelfs geen zeil hadden, en zomaar tussen de keien liggen, met bij zich een werktuig, een drinkblaas, een steen om het hoofd op te leggen, maakt hem angstig. 's Nachts doet het geronk van de tientallen ademhalingen met erdoorheen het schreeuwen van kleine kinderen hem denken aan vlucht en hongersnood. Hij concludeert dat hij onmogelijk een van hen kan zijn. (31)

Re Jana denkt dat alleen iemand die weet wat hij doet een plan van dit formaat kan verzinnen. Juist door de krankzinnigheid van de onderneming, zegt ze, kwam haar vertrouwen terug. (32)

Verderop in het verhaal vertelt ze dat haar vader naarmate hij de Rrattika beter leerde kennen, uitzonderingen ziet. De meesten leden volgens hem aan gebrek aan ondernemingszin, begeerte of nieuwsgierigheid. Maar de bouwheer heeft een plan en is geestdriftig, Sem is welwillend en Cham met zijn houtbewerkers zijn uitdagend. 'Hun houding benaderde die van de moerasmensen, ze waren totaal anders dan de pekgieters of de pottenbakkers, die als een kruik brak, hem verpulverden om te vermijden dat iemand uit de scherven voordeel haalde. (93) Vier hoofdstukken later blijkt opnieuw dat gebrek aan initiatief en leergierigheid zijn belangrijkste grieven tegen de Rrattika zijn: ..'dit zwervende volk dat niet slecht is maar nauwelijks vooruitgang boekt. Er is zoveel nieuws in de wereld, zoveel kennis van rechtspraak, handel en ontginning. Ze doen er niets mee (...) alsof de tijd stilstaat en de nieuwe inzichten waardeloos zijn.' (120) Re Jana legt Neelata soortgelijke woorden in de mond: 'Misschien is het dat wel wat de Onnoembare zo teleurstelt. Niet de slechtheid van de mensen, maar hun gebrek aan inzicht in wat goed en slecht is.' (148)

4.2.6 Reactie op Goedele de Cock

Goedele de Cock schrijft: 'Aan het einde van de roman worden de verhoudingen omgedraaid door de vloek van de bouwheer. Dan voelen de blekere mensen zich beter dan donkere en zullen die als minderwaardig behandelen.' (de Cock 2001, 3) Meteen daarna volgt een citaat van bladzijde 275: 'Dit,' riep hij, 'is wat er van ons geworden is omdat we haar [= Re Jana] niet overboord gooiden. Ze is

het kwaad uit de oude wereld. Haar leven sparen we omdat vrouwen nodig zullen zijn. Maar ze behoort niet tot de uitverkorenen. We zullen haar herkennen aan de kleur van haar huid, haar en al haar nakomelingen.’

Onverdraagzaamheid en kortzichtigheid ten aanzien van vreemde zeden en gewoonten nemen inderdaad een belangrijke plaats in het verhaal in, maar ik denk niet zoals Goedele de Cock, dat Anne Provoost de aandacht van de lezer expliciet daarop wil vestigen. Het lijkt mij dat de beeldrijke gedetailleerde beschrijving van het gedrag en de gedachten waaruit minachting, argwaan, wantrouwen en bevreemding blijken (net zoals soortgelijke beschrijvingen van bijvoorbeeld het oogknipperen van Re Jana’s moeder) allereerst deel uitmaken van de verteltechniek, die de lezer activeert en hem zo bij de vragen en belevingen van de hoofdpersonen betreft. Het citaat van bladzijde 275 is naar mijn mening zowel onzorgvuldig als ongelukkig. Onzorgvuldig omdat deze tekst in het boek voorafgaat aan de vloek van de bouwheer (290); omdat het Sem is die deze woorden spreekt en niet de bouwheer; omdat eerder in het verhaal zijn broer Cham tegen Re Jana zei: ‘Jij bent de échte uitverkorene’ (242); omdat de bouwheer zelf tegen Re Jana zegt: ‘Je hoort nu bij ons, meisje Re Jana...Je kind is nu mijn kind’ en vervolgens over de vader van Re Jana: ‘Hij is een groot man... hem wacht een groot nageslacht.’ (276) Ongelukkig omdat Goedele de Cock zelf in tegenstelling tot andere lezers en recensenten een belangrijke nuance aanbrengt met betrekking tot de behandeling van het thema racisme in *De arkvaarders*. Ze wijst erop dat zelfs Re Jana, die positief tegenover het volk van de bouwheer staat, nadat ze door Jafeth afgeranseld is, de Rrattika ‘uitschot’ noemt (118) en schenkt als enige aandacht aan het feit dat het wantrouwen en de argwaan tussen de volken wederzijds is. Ze verwijst daarbij naar bladzijde 61 onderaan en 62 bovenaan. Racisme is eerder eenzijdig en hangt ook samen met macht en onmacht. Dat is hier niet het geval.

Een tweede argument vind ik bij de passage waar Goedele de Cock de zeden en gewoonten van de beide volkeren relateert aan het begrip ‘patriarchale samenleving’ (waarin de vrouw onderdanig is: GdC). Voor zover ik weet is zij de enige die dat begrip inbrengt en ze heeft daar goede redenen voor. Maar uit deze opmerking trekt ze niet de conclusie dat seksisme of emancipatie van de vrouw een van de thema’s is. Zoals het verschil in benadering van mannen en vrouwen - dat in onze tijd seksistisch of discriminerend wordt genoemd - in de oudheid vanzelfsprekend was, zo was ook wantrouwen en argwaan van bevolkingsgroepen ten opzichte van elkaar normaal. Ik denk dat het woord racisme niet past bij de tijd die Anne Provoost in beeld brengt en dat het racisme daarom ook niet een van de thema’s is in haar verhaal.⁵⁴ Het gaat haar om iets anders, denk ik. Dat wordt duidelijk bij een nadere beschouwing van de context van de zinnen die Goedele de Cock aanhaalt bij het begrip patriarchale samenleving. Ik lees als volgt: ‘Ik wist heel goed dat het niet hoorde, op deze werf zoude een man niet met berries of kruiken’ (39) Gelet op het verloop van het voorafgaande gesprek geeft de vraag van Re Jana aan Cham om haar te helpen bij het verplaatsen van de berrie waarop haar moeder ligt en waarop ook de kruik staat, denk ik, eerder blijk van Re Jana’s vertrouwen in en genegenheid voor Cham.

In de tweede aanhaling verandert Cham het uiterlijk van het meisje Re Jana in dat van een jongen. (53) Goedele de Cock merkt op dat deze handeling aansluit bij een speciaal gebruik van de Rrattika om van jongens volwassen mannen te maken. Met deze opmerking vestigt ze de aandacht op het feit dat volgens de tekst van het verhaal ook de Rrattika beschaafde mensen zijn. Jammer genoeg baat zij deze waardevolle opmerking niet helemaal uit. Mijn argument voor dit oordeel ontleen ik opnieuw aan de context.

De zin die aan de handeling van Cham voorafgaat is de laatste zin van het hoofdstuk over het einde van Alem. Door een tijger zwaar verwond, had hij zich over het dier heen geworpen en zijn hand in zijn muil gestoken, zodat Re Jana’s vader samen met Put had kunnen ontkomen. Deze opofferingsgezinde daad van Alem noem ik moedig. De vader van Re Jana heeft veel verdriet ‘om de man die hij de hele reis lang had misprezen. Het verdriet van Re Jana is nog groter. Ze zoekt een plaatsje waar ze haar afschuw kan verwerken en gaat naar de schrijnwerkerij. (50) Cham ziet haar staan en komt haastig naar haar toe. ‘Omdat hij me zonder iets te zeggen aankeek kwam het verdriet’ vertelt Re Jana.’ Ze vraagt hem of de god die zijn volk wil straffen eruit ziet als een grote kater met strepen en even later: ‘Help ons hiervandaan, (...) wij hebben met de straf die jullie wordt opgelegd niets te maken.’ Cham steekt zijn hand naar haar uit en antwoordt: ‘Wees niet bang, ik zorg voor je.’

---

⁵⁴In haar reactie op de latere recensie van Gundel Mattenklott schrijft Anne Provoost: ‘21ste-eeuwse, politiek correcte referenties zouden mijn hoofdpersonage tot een anachronistische en ongelooftwaardige verschijning hebben herleid.

Hij trekt daarbij wel zijn hand terug, waarschijnlijk omdat hij niet wil dat de werklui zien dat hij om Re Jana geeft. De laatste zin van het hoofdstuk is: ‘Als onze god niet voor je kiest, doe ik het wel.’

Ik denk dat de voorgaande fragmenten gekoppeld zijn aan de (zoektocht naar de) betekenis van het woord uitverkiezing en dat Anne Provoost hierin de verschillende lagen van dat woord aftast en present stelt. Re Jana’s vader toont zijn verdriet en erkent zijn misprijzen. Re Jana voelt dat ze in de buurt van Cham veilig is. Cham merkt haar verdriet op, komt haar tegemoet, betoont haar respect door te wachten tot zij hem aanspreekt. Hij verliest daarbij niet zijn eigen belangen uit het oog. Hij laat tot twee keer toe blijken dat hij vol ongeduld uitziend naar de hulp van Re Jana’s vader. Daarover krijgt hij geen zekerheid. Maar hij maakt een troostend gebaar en belooft Re Jana voor haar te zorgen. Als hij even later hoest, brengt hij zijn hand voor zijn mond en gaat hij een eindje van haar afstaan. Opnieuw een blijk van respect. En tenslotte die zin: ‘Als onze god niet voor je kiest, doe ik het wel’ waarmee hij zijn eigen ziel en zaligheid op het spel zet.

Anne Provoost wil, denk ik, vooral laten zien hoe ambivalent of polyvalent iemands gedrag, en de gevoelens van mensen voor elkaar of de meningen van mensen over elkaar kunnen zijn. Re Jana’s vader is zich bewust van zijn eigen (voor)oordelen, maar in zijn handelen laat hij zich leiden door gezond verstand. Waar de menselijke waardigheid in het geding is, komt hij daarvoor op, ongeacht zijn gevoelens van afkeer. Verderop in het verhaal zijn daar meer voorbeelden van. Ook Cham en Re Jana hebben weet van de tegenstrijdigheden in hun gevoelens en gedachten en durven deze toe te laten.

4.2.7 De rechtschapene

Goedele de Cock vestigt, terecht, de aandacht op *de wederkerigheid* in de afkeer en het ongemak tussen beide bevolkingsgroepen. Het is jammer dat ze geen opmerkingen maakt met betrekking tot de integriteit van het handelen van de hoofdpersonen en over de subtiele signalen waaruit je kunt opmaken dat de onverdraagzaamheid van hen niet het eerste, noch het laatste woord krijgt. Hun zeden en gewoonten zijn op praktische omstandigheden en hoogstaande morele normen gebaseerd.

Uit verschillende passages valt op te maken dat de vader van Re Jana de bouwheer zelf en zijn droom of project volstrekt serieus neemt, zeker nadat hij op aandrang van zijn dochter, voor Cham overstag is gegaan: ‘Ga dan naar Cham en bied je diensten aan,’ zei ik met mijn hand op de zijne. ‘Je hebt het beloofd.’ (57) ‘Mijn vader werkte overdag voor Cham ...(...) Wat hij bouwde was een schip zo perfect dat het zonde zou zijn het te water te laten. Het was hem voldoende te weten dat later sterke persoonlijkheden met het bouwwerk zouden worden verbonden, en dat men in de ruïnes ervan naar overblijfselen van koningen en godskinderen zou zoeken.’ (58)

Ik stel me voor, op het gevaar af daarmee al te speculatief te worden, dat Re Jana’s vader en ook zijzelf gefascineerd zijn door die man en zijn droom omdat ze evenals hij, als het er om gaat, aan waarachtige rechtschapenheid dezelfde waarde hechten.

De echte naam van het Rrattikavolk -Laten-vuur-achter- heeft misschien niet alleen betrekking op de kooltjes en suggereert wellicht ook dat de geloofskracht van Noach en zijn zonen aanstekelijk werkt, aansluit bij verlangens en motieven die ook in Re Jana’s vader drijven en het beste in hem naar boven roepen.

Ik verwonder me erover dat geen enkele recensent of interviewer heeft stilgestaan bij de opvallend kleine omvang van het hoofdstuk met de titel ‘De rechtschapene’. Anne Provoost heeft dit beslist niet toevallig of per ongeluk zo gedaan of omdat ze even geen inspiratie had. Ik denk dat ze hier kort en krachtig twee ‘boodschappen’ meedeelt die voor haar heel belangrijk zijn: 1) Mensen die een taak op zich hebben genomen moeten doen wat ze hebben toegezegd, en goed (Zaza zegt hetzelfde op bladzijde 127); 2a) Je kunt niet van jezelf zeggen dat je rechtschapen bent of 2b) Rechtschapenheid is nastrevenswaard, maar je zult het nooit helemaal kunnen waarmaken.

Om mijn gedachtegang af te ronden kom ik terug op het begin van het eerste fragment uit de verhandeling van Goedele de Cock in het begin van de vorige paragraaf.

‘Aan het einde van de roman worden de verhoudingen omgedraaid door de vloek van de bouwheer. Dan voelen de blekere mensen zich beter dan de donkere en zullen die als minderwaardig behandelen.’ Zoals blijkt uit paragraaf 5 van dit hoofdstuk ben ik met Goedele de Cock van mening dat omkering en contrast een belangrijke functie hebben in het verhaal, maar dan wel allereerst in relatie tot de betekenis van het begrip rechtschapenheid en het gedrag of de mentaliteit waaruit die rechtschapenheid blijkt.

Aan het einde van het verhaal blijken zowel Re Jana als haar vader qua gedrag en mentaliteit Rrattika te zijn: levenskunstenaars die 'met kleine verrichtingen onder een vloek uit bewegen' (291), zoals de wormachtige insecten die niet plat te krijgen zijn. (28) En als je een Rrattika bent, dan hoor je bij het uitverkoren volk.

Aan het eind van het verhaal zijn niet de rollen van donkere en bleke mensen omgekeerd. Ze hebben in elkaars rol een noodzakelijke aanvulling ontdekt en zetten - een ervaring rijker - hun tocht door de geschiedenis voort.

4.2.8 Reactie op Gundel Mattenklot

De recensie van Gundel Mattenklot telt vijf delen. De alinea waarmee ze opent gaat helemaal over de Rrattika. Ze luidt als volgt:

'Schon mal von "Rrattika" gehört? Das sind Nomaden, bettelarm, diebisch, schmutzig und stinkend, begabt im Spurenlernen, aber ungeschickt in den Handwerks- und Ingenieurskünsten. Sie sind ein verkommenes, zurückgebliebenes, unbarmherziges Volk mit einem anspruchsvollen Gott, der ihnen seltsame Gesetze und körperfeindliche, unvernünftige Bräuche auferlegt. „Rrattika“ werden sie von einem anderen Stamm genannt, in dessen Sprache das Wort ein lästiges Ungeziefer bezeichnet. Rrattika - das ist der Stamm Noahs, des Archenbauers, und das Wort für sie hat sich die belgische Jugendbuchautorin Anne Provoost ausgedacht, die ihr neues Buch der Sintflut gewidmet hat.'

Hierna volgen twee alinea's over het motief van de reis van Re Jana's familie en over de vraag naar de moraal van de onderneming van Noach.

In de derde alinea schrijft Mattenklot dat de roman van Anne Provoost haar bevreemdt en zich niet bekommert om literaire gerechtigheid. 'Die antisemitische Zuschreibungen in ihrem Bild von Noahs Stamm werden zwar in einzelnen Zügen und an einzelnen Individuen relativiert, aber solche Einschränkung gehört zum Rassismus, zumal zu diesem besonderen.'

Anne Provoost brengt hier tegenin dat op het moment van de vertelde tijd nog niet zoiets bestond als een Semitisch volk; dat het anachronistisch en ongeloofwaardig zou zijn geweest als het hoofdpersonage 21ste-eeuwse, politiek correcte reflecties zou hebben geuit; dat de maatschappijkritiek in *De arkvaarders* niet in de overpeinzingen van het hoofdpersonage ligt, maar in de literaire doorlichting van het proces dat op gang komt bij elke confrontatie met 'de vreemde'; dat superioriteitsgevoel eigen is aan elk volk...kortom: dat Gundel Mattenklot Flutzeit in een rol dwingt die het boek niet ambieert.

Zij voegt daar nog aan toe dat de tekening van een portret met overdreven kenmerken de bedoeling kan hebben te stigmatiseren en te vernederen, maar evengoed is mogelijk dat dit portret juist een manier van kijken aanklaagt en ons herinnert aan ons eigen onzuivere denken over 'de ander'. Voor zover ik weet is dit de eerste en enige keer dat Anne Provoost op een afzonderlijke recensie reageerde. Zij vindt het kennelijk belangrijk misverstanden over deze kwestie uit de wereld te helpen.

5 *De arkvaarders* in het licht van religieuze socialisatie

... ‘de waarde die we door een esthetische instelling aan een object, tekst, verhaal toekennen geeft tegelijk een nieuw perspectief... Ze gaat paradoxaal gepaard met een verscherpte aandacht voor **wat** er medegedeeld wordt.’ (van Luxemburg, 39)

De esthetische benadering van het verhaal van *De arkvaarders* ofwel het nadenken over intertekstualiteit, symboliek en verteltechnieken zoals herhalingen, parallelle, omkeringen en contrasten heeft mij op het spoor gezet van de gelaagdheid in de betekenis. Herkenning speelde daarbij een belangrijke rol. Maar er is meer. Ik vind dat moeilijk te verwoorden en ik vermoed dat dat te maken heeft met het gegeven dat de tekst behalve herkenning ook vervreemding bij mij oproept, bijvoorbeeld rondom de bouwheer, rondom Cham, het overboord springen van Zaza (256-257) en voor al het andere, de afloop en het plot van het verhaal.

5.1 Vervreemding

De bouwheer lijkt onverschillig ten opzichte van zijn vrouw, zijn zonen en de andere mensen om hem heen; hij vertoont trekken van harteloosheid en eigenmachtigheid waar ik als lezer niet aan wil, want hij wordt ook getekend als iemand die de Onnoembare serieus neemt en oprecht schijnt te geloven dat hij door de Onnoembare rechtschappen gevonden wordt. Als lezer van het Genesisverhaal waar zijn karakter niet geschetst wordt, kunnen we, als we daar behoefte aan hebben, zelf redenen bedenken waarom Noach in de ogen van God goed was. Als lezer van *De arkvaarders* moeten we in het reine komen met zijn dubbelhartigheid en worden we uit het lood geslagen door een tegenspeler, de vader van Re Jana, die op het eerste gezicht meer in aanmerking lijkt te komen voor uitverkiezing.

Ook de dubbelhartigheid van Cham roept zowel herkenning als bevreemding bij mij op. Hoe kon hij tegen Re Jana zeggen dat ze niemand moest laten weten waar ze haar water vandaan haalde, zelfs niet aan hem (53) en tegelijkertijd goedvinden dat zijn broers haar laten achtervolgen om zo haar bron te ontdekken? (117) Waarom gaat hij bij zijn vader opbiechten dat hij in de ark een plaats voor een verstekeling heeft laten maken (185), terwijl hij tegelijkertijd liegt door te zeggen dat die plaats voor de dwerg bedoeld was (in plaats van Re Jana). Hoe kan hij schuld bekennen en op hetzelfde moment proberen door een leugen bij zijn vader in een goed blaadje te komen? Even later, als hij afziet van een plaats op de ark en besluit zijn hoop te vestigen op Re Jana en haar vader (198), trotseert hij zijn broers, zijn eigen vader en met hem ook de Onnoembare. Dat gebeurt opnieuw als hij tijdens het verblijf op de ark zich wel houdt aan het verbod gemeenschap te hebben met een vrouw, maar tegelijkertijd het verbod om drinkwater te gebruiken voor wasbeurten overtreedt. (226) Omdat diezelfde Cham oprechte verontwaardiging toont (in het voorlaatste voorbeeld) en zorgzaam is (in het laatste voorbeeld) ben ik geneigd mijn bedenkingen en vragen opzij te zetten.

Maar dan komt Zaza te voorschijn, Zaza, die op het laatste moment toegeeft aan haar vermoeidheid. Waarom nu? Waar haalde zij al die tijd daarvoor de kracht vandaan om de droom van haar man te steunen? Was die droom eigenlijk niet haar droom? Kan of wil ze het leven niet langer aanzien en aangaan omdat haar man, de vader van haar kinderen, het alsmaar uitstelt die kinderen te zegenen? Heeft misschien de brave of angstige gehoorzaamheid van haar ontembare zoon haar levenswil gebroken? Bij al deze vragen komen dan nog de overeenkomsten en contrasten met de zelfgekozen dood van Re Jana's moeder.

5.2 De intrigerende afloop, de ontknopning van het plot

Drie bijbelse beelden -Kanaän, paradijs en uitverkiezing- met alle vanzelfsprekendheden en verwachtingen daaromheen, blijken langzaam maar zeker, volledig op hun kop te zijn gezet. Toen ik verrast, de laatste hoofdstukken herlas merkte ik dat Anne Provoost ook ‘zegen’ en ‘vloek’ onderuit had gehaald.

In het bijbelse boek Genesis worden de zonen samen met hun vader gezegend door God, die bovendien met Noach en zijn nageslacht een verbond sluit dat hij met het teken van de regenboog bekrachtigt. Dit bijbelfragment telt achttien versregels. De vloek uit de mond van Noach wordt voorafgegaan door 'Gezegend is de Heer, de God van Sem' en telt niet meer dan drie versregels. De zegen in *De arkvaarders* telt slechts een regel (276) en de bouwheer rept met geen woord over de Onnoembare. Die is helemaal uit beeld verdwenen. De vloek wordt in *De arkvaarders* breed uitgemeten, eigenlijk voor het eerst in de mond genomen door Sem, ruim voordat Cham zijn opmerking maakt over de dronkenschap en naaktheid van zijn vader. Het verhaal gaat als volgt. De vader van Re Jana op de papyrusboot brengt vis aan de hongerende arkvaarders. Hij doet Sem een voorstel: 'We zouden toch kunnen samenwerken,' zei hij. 'Ik kan zorgen voor de bevoorrading. Dan hebben we allemaal iets, jullie weer te eten en ik gezelschap!' (274) De woorden en het gedrag van haar vader stemmen Re Jana vrolijk. 'Sem dacht er echter anders over' vertelt zij. 'Hij greep mij met zijn vrije hand in de nek en deed me naar de boegrand toe buigen. 'Dit', riep hij, 'is wat er van ons geworden is omdat we haar niet overboord gooiden. Ze is het kwaad uit de oude wereld. Haar leven sparen we omdat vrouwen nodig zullen zijn. Maar ze behoort niet tot de uitverkorenen. We zullen haar herkennen aan de kleur van haar huid, haar en al haar nakomelingen.' (275)

Waarom is Sem zo grof tegen Re Jana? Is het omdat zij een kind draagt terwijl zijn eigen vrouw kinderloos bleef? Beseft hij dat het kind dat ze draagt van Cham moet zijn en dat zijn jongste broer, niet hij, de eerste vader van het nieuwe nageslacht zal zijn? Is hij bang dat hij zijn zegen verspeelde, toen Re Jana hem geriefde en hij gemeenschap met haar had? Of vreest hij concurrentie van een tweede aartsvader, die gezonder is dan de eerste en hem als oudste zoon en wellicht beoogde opvolger van zijn vader, voor de voeten loopt?

Vijf hoofdstukken verder baart Re Jana haar zoon en geeft Cham hem op haar verzoek de naam Kanaän. (284-285) Het hoofdstuk daarna haalt de bouwheer Re Jana en Kanaän, die hij als zijn 'eigendom' beschouwt (276), naar zijn haastig in elkaar gezette verblijf. Op een onbewaakt ogenblik neemt hij hem mee naar buiten om hem te besnijden. (287) Met deze handeling eigent hij zich het kind voor de tweede keer toe en haalt hij indirect ook de dwerg weer in het verhaal binnen. Besnijdenis was geen bekend gebruik: 'Maar nu eerst merkte ik dat zijn voorhuid was verwijderd. Ik probeerde niet te kijken, maar mijn vader staarde ernaar in afkeer' vertelt Re Jana. 'Dat heeft de dwerg gedaan,' zei Zaza. 'Hij zei dat dan de zweer niet zou terugkeren.' (169) Nergens wordt verteld dat Sem, Jafet en Cham besneden zijn.

Re Jana voelt zich verslagen. Cham is woedend. Hij stapt op zijn vader af, maar treft hem slapend aan. (288) Het is op dat moment dat hij tegen zijn broers roept: 'Zie hem hier naakt en dronken.' Sem reageert dan met: 'Spreek niet zo, je weet dat hij drinkt om zijn pijn te verdoven.' Cham brengt hier tegenin: 'Drinken doet hij om niet te hoeven zien wat hij heeft aangericht. Toen op de ark het drinkwater op was hield hij de kruiken wijn voor ons verborgen.' (289) Hierop volgt, na een korte overpeinzing van Re Jana, het wegsturen van Cham door de bouwheer en zijn vloek over Kanaän.

In de vertelling van Anne Provoost hangen de opmerkingen van Cham over zijn vader samen met het moment dat diezelfde vader hem zijn vaderschap ontnomen heeft, in plaats van het te erkennen. Bovendien verwijzen ze naar het verdriet om een bittere voorgeschiedenis waarin hij en Re Jana meer dan eens op hun ziel werden getrapt.

De clan van de bouwheer staat voor een nieuw begin, echter allerminst in paradijselijke omstandigheden, zoals ze dachten dat hun was beloofd. Integendeel, zij zijn een illusie armer en de doorstane gebeurtenissen hebben hen volgens Re Jana niet wijzer gemaakt. (289)

De bouwheer moet nog maar afwachten of hij met een nageslacht zal worden gezegend. De Onnoembare is in geen velden of wegen te bekennen. Wat was zijn belofte waard?

Re Jana vertrekt met Cham, Neelata, Put en Kanaän in het voetspoor van haar vader, terug naar af. Zij is wel wijzer geworden. Ze heeft ondervonden dat inschikkelijkheid niets meer opracht dan gehoorzaamheid (257) en dat het laatste in de praktijk neerkwam op meten met dubbele maten. Dat heeft weinig indruk op haar gemaakt: 'Hier is zoveel wat niet mag.' (270) Daar staat tegenover dat zij een aantal kostbare ervaringen rijker is, waar ze misschien nog lang op kan teren. Daarbij horen ook het verlies van Alem, van haar moeder en van Zaza. Hoewel dat haar veel verdriet doet zijn daar ook mooie herinneringen aan verbonden. Van haar moeder heeft ze samen met haar vader en Put afscheid

kunnen nemen, van Zaza in zekere zin ook. Neelata en Cham delen dit verdriet om beide moeders. De aanwezigheid van Put zal blijvend aan Alem herinneren.

Belangrijker is dat ze wordt bemind door Cham die even zorgzaam voor haar is als haar vader voor zijn vrouw. (226, 270) Hij koos voor haar, niet eens, maar bij herhaling, aanvankelijk dubbelhartig, maar uiteindelijk onomwonden als hij zegt: 'Ze is me meer waard dan alles wat zich op het schip bevond.' (290) Dat was veel voor hem. Hij had zijn hut volgestouwd met tapijten, mozaïeken en weefsels (271) en die vertegenwoordigden samen met de geschiedrollen die in de brand verloren waren gegaan (259), zijn wezen dat dorstte naar kennis, en verlangend uitzag / uitziet naar het nieuwe land. (153)

Aan het begin van de reis was Re Jana als bijna volwassen meisje, zo goed als alleen. In Neelata heeft ze een metgezel gewonnen. Een vrouw die eerst haar rivale was, werd haar vriendin, zelfs haar 'zus' en staat samen met haar in voor het moederschap.

Toch is de situatie van dit volkje in wording evenmin rooskleurig, ogenschijnlijk zelfs minder dan die van de clan van de bouwheer. Het enige wat ze op hem voorhebben is de betrouwbaar gebleken sporen van de tweede aartsvader, richting land van oorsprong.

Wat hebben de afgelopen gebeurtenissen voor hen te betekenen?

De lezer, in dit geval ikzelf, mag het zeggen, maar alles wat ik te berde zal brengen is afkomstig uit wat Ricoeur noemde 'het uitgestrekt laboratorium van gedachtenexperimenten', waar Re Jana, de andere personages en Anne Provoost mij uitdagen de mogelijkheden die hun verhaal bij mij opriep te beproeven. (Streib, 1998, 320, 318-319) Voordat ik overga tot de beantwoording van de tweede vraag: Welke perspectieven biedt het verhaal van *De arkvaarders* aan jongeren én ouderen als het gaat om religieuze socialisatie en geloofscommunicatie? zal ik in de volgende paragraaf eerst toelichten welke aandachtspunten belangrijk zijn als ik spreek over verhaalfiguren, personages en karakters.

5.3 Herkenning of identificatie

De mogelijkheid voor herkenning ofwel identificatie ligt ten grondslag aan alle vormen van literatuur, maar wordt vaak gezien als een belangrijke eigenschap van kinder- en jeugdliteratuur, hoewel ook volwassenen lezen om inzicht te krijgen, om zich begrepen te voelen of hun kennis te verrijken, schrijft Joke Linders in een bijdrage voor het tijdschrift *Literatuur zonder leeftijd* getiteld 'Lezen als proces van herkenning voor lezer en schrijver'. (1993, 117) Zij voegt daaraan toe dat volgens de bekende Engelse schrijver Aidan Chambers in literatuur voor adolescenten met name inzicht in de seksuele identiteit een belangrijke rol speelt. (a.w. 118) In *De arkvaarders* ontbreekt dit thema niet, maar het is zeker niet het hoofdthema.

Eigenlijk denk ik dat de benaming jeugdroman of adolescentenroman voor het boek van Anne Provoost misleidend is, omdat in het verhaalmateriaal en in de karakters noch de particuliere situatie, noch de persoon of de groep van adolescenten domineren. (Streib, 319)

Wat mij in het verhaal van Anne Provoost het meest trof is dat de jongere en de oudere generatie tot op de voorlaatste bladzijde van het boek bij elkaar blijven. Hun levens en hun lot zijn verbonden door een dreiging van buitenaf: het dichterbij komen van de vloedlijn in Kanaän en de waarschuwing van de Onnoembare dat er een zondvloed op komst is. Je kunt zeggen: het lot houdt hen bij elkaar; je kunt ook zeggen dat ze ervoor kiezen om bij elkaar te blijven. Het vertrek uit Kanaän en het doorstaan van de zondvloed markeert zowel een grensovergang in het bestaan van Re Jana en Cham, als in dat van de andere betrokkenen. Geen van hen zal hierna nog dezelfde zijn.

Wil ik hiermee zeggen dat het verhaal van Re Jana niet vertelt over de volwassenwording van haar en Cham? Nee. Ik wil alleen benadrukken dat dit volgens mij niet het enige of belangrijkste thema is. Anne Provoost zelf zegt dat haar boek gaat over de vraag wat het betekent een goed mens te zijn en in het verlengde daarvan of omgekeerd als aanzet daartoe over de schuldvraag, de vraag naar de verplichtingen die uitverkiezing met zich meebrengt of opnieuw omgekeerd: Wat betekent het om niet uitverkoren, outcast, achterblijver te zijn? (Zie hoofdstuk 3.6.1; Rinckhout, 6)

Deze vragen zijn existentiële, morele en religieuze vragen die alle mensen jong en oud aangaan. Ieder zal op eigen wijze daarop een antwoord moeten vinden. Die zoektocht brengt ook voor ieder zowel risico als kansen met zich mee en zal ieders 'zelf-' of 'identiteit-in- ontwikkeling' verder aan het licht

brengen. (Zie hoofdstuk 1.6.4). Het bijzondere van *De arkvaarders* is dat dit niet alleen en noodzakelijk langs de weg van het (generatie-)conflict gebeurt. Tussen Cham en zijn vader speelt dat wel, tussen Re Jana en haar ouders niet.

De wijze waarop al dan niet een antwoord of perspectief gevonden wordt, heeft rechtstreeks te maken met de wijze waarop de communicatie tussen leeftijdgenoten, generaties en deze met significante anderen verloopt, of juist nagenoeg afwezig is. Re Jana bijvoorbeeld vertelt nergens dat haar vader voor zijn vertrek met zijn broers en neven overlegt. Op de werf mijdt hij lange tijd de Rrattika die met hem aan de boot werken. Als hij zich tenslotte tussen hen en de krijgslieden laat opnemen is dat, volgens Re Jana, mede omdat hij het misbruik van zijn vrouw door de krijgslieden wil wreken. De bouwheer, Zaza, hun zoons en hun vrouwen wisselen nauwelijks woorden met elkaar en schijnen elkaars gezelschap niet te zoeken. De vader van Re Jana wordt door de bouwheer als een gelijke beschouwd. Tot en met hem spreekt hij wel. Ook voert hij overleg met hem. Zaza zoekt toenadering tot Re Jana en heeft omgang met Neelata, maar Neelata blijft onverschillig ten opzichte van Cham. Als ze zich al om hem bekommert laat ze Re Jana haar plaats innemen. Re Jana trekt zich terug van Cham als blijkt dat hij een dubbele agenda erop nahoudt. Cham mijdt gemeenschap met Re Jana, omdat zijn vader of de Onnoembare hem dat gebod en Re Jana weert Cham af, omdat ze verlangt naar de bijstand van de Onnoembare, die ze volgens Neelata alleen krijgt als ze de bijhorende voorwaarden in acht neemt.

Toen ik me afvroeg of jonge mensen zich zouden herkennen in hun leeftijdgenoten van het verhaal, was ik geneigd dat te betwijfelen evenals de mogelijkheid dat zij graag een van hen zouden willen zijn. Misschien zouden ze wel graag een zus, broer of vriend(in) zoals zij willen hebben of een vader zoals die van Re Jana, een moeder zoals Zaza, misschien ook zo'n wilskrachtig iemand als de moeder van Re Jana.

Toen ik me vervolgens afvroeg welk personage of karakter mijzelf het meest aansprak of wie daarvan ik zou willen zijn, kon ik geen enkel personage afzonderlijk noemen. De relaties tussen de verschillende figuren, zoals ze zijn, zoals ze zich ontwikkelen of zoals ze zouden kunnen zijn, die zeggen mij wel wat ik graag zie, wat ik afschuwelijk vind of wat ik zou wensen. Ik denk dan zowel aan relaties twee aan twee of die tussen twee en meer als aan relaties tussen individu en groep of tussen groepen onderling.

Joke Linders verwijst in dit verband naar de definitie van Aristoteles die herkenning [*anagnorisis*] omschreef als een verandering of overgang van onwetendheid naar kennis, die samengaat met een verandering in vriend- of vijandschap. (Poetica II.4) Verandering van kennis zou kunnen resulteren in een andere (vriendschaps)relatie. Omdat het Griekese woord voor herkenning etymologisch verband houdt met het woord *anagnostes* dat 'lezer' betekent mag men, denkt zij, ook concluderen dat lezers bijzondere herkenners kunnen zijn. (Linders 117-118) Terence Cave schrijft dat die herkenning 'werkt als een tragische, komische of romantische koppeling tussen gestalten die als een paar of tweeling bij elkaar horen, als een samensmelting van tegenstellingen. (...) In het geval van een problematische identiteit wordt de ander op een verontrustende of juist geruststellende wijze hetzelfde. (a.w. 118) Aidan Chambers voegt hieraan toe dat literatuur namens ons spreekt, voor ons onder woorden brengt wat we zelf niet zo goed kunnen zeggen en bovendien ons 'binnenpraat' in een staat van bewustzijn die groter is, meer bewust dan we aankunnen zonder. (a.w.120) Daarnaast moeten we volgens hem niet vergeten dat karakters in boeken van erkende schrijvers 'nog gelezen worden alsof ze van elkaar afgezonderde identiteiten hebben, maar als moderne lezers weten we natuurlijk dat ze allemaal 'afsplitsingen' zijn van 'delen' van de auteur: dat ze aspecten van een wezen zijn.' Wat hij vervolgens zegt over de karakters in het verhaal van *De Tolbrug* geldt denk ik ook voor die in *De arkvaarders*: '...you can see how the recognitions that each experiences about him or herself in relation to him/herself, and about him/herself in relation to the others, are in fact a composite *anagnorisis* experienced by the personality of the text.

That is to say, a narrative is a living body, an organic self, a being of whom the characters, including the author- and reader-in-the-book, are aspects, and so the narrative suffers the *anagnorisis* as a whole. In this respect a narrative is an objectification of the subjective experience of a living person. By creating the object-narrative the (author)reader is enabled to contemplate his/her subjectivity and come to an understanding of his/her self.' (a.w. 122)

5.4 Socialisatie, identiteit en initiatie op verschillende niveaus

Een tijdlang nam ik in parochieverband deel aan de samenstelling van liturgische diensten. Uit die periode herinner ik me dat het verhaal van de zondvloed meermalen werd ingebracht, met name in de advent en bij het doopsel. Beide zijn initiatiemomenten.

Ook *De arkvaarders* is te beschouwen als een inwijdingsboek, een initiatieroman, in literatuurwetenschappelijk jargon een verhaal 'over jongeren die de moeilijke weg afleggen tussen de ene en andere levensfase.'...een 'overgang, die vaak schoksgewijs plaatsvindt en gepaard gaat met heftige gemoedsbewegingen en onzekere toekomst, vaak verbeeld door het symbool van een reis, een odyssee, met verschillendsoortige betekenissen - bijvoorbeeld een zoektocht naar het eigen ik' die uitloopt op 'de beslissing het eigen leven in te richten' zoals men dat zelf wil 'en definitief de stap naar volwassen zelfstandigheid te maken, een keuze 'die noodzakelijk is omdat er geen weg terug is, maar ook ongewis en zonder duidelijke uitkomst.' (Van den Hoven 1994, 54-55)

Meer dan eens heb ik naar voren gebracht dat dit verhaal van Anne Provoost niet alleen en allereerst over jongeren gaat. Ook de volwassenen maken in confrontatie met de gebeurtenissen en hun omgeving een identiteitscrisis door. Dat is, naar mijn mening de eigenheid van dit boek, de reden waarom het in vergelijking met andere adolescentenromans zo uitzonderlijk is. En dit gegeven is van groot belang als het gaat om de mogelijke betekenis van het verhaal in het licht van socialisatie.

Ik herinner in dit verband aan wat ik in mijn terugblik op hoofdstuk 1 en 2 schreef over de co-regulatietheorie van Fogel die betrekking heeft op 'relationele processen die de ontwikkeling bepalen en verwijst naar het dynamische, voortdurend naar evenwicht zoekende handelen, waardoor een subtiele sociale prestatie te voorschijn komt vanuit de voortdurende wederzijdse aanpassing van alle activiteiten tussen (handelings)partners.' (Timmers-Huigens, 108) Daarnaast herinner ik aan wat Ellen van Wolde zei over de geschiedenis van het boek Genesis waarin de mens niet als een individueel wezen wordt beschreven, maar als een wezen dat mens wordt in relatie tot de aarde, als man in relatie tot vrouw, als vrouw in relatie tot man, als man in relatie tot zijn broer, als vrouw in relatie tot haar zus, als mens in relatie tot haar/zijn (zwakke) medemensen: al deze relaties worden vol door de relatie tussen de mens en JHWH, welke een oproep tot wederkerigheid impliceert. (Hoofdstuk 3.8.2 en Van Wolde, 125-139, 155, 168, 180)

5.4.1 Initiatie

Deze paragraaf bevat een beschrijving van gebeurtenissen en karakteristieken die een belangrijke invloed hebben in het leven van de personages, op hun identiteit en onderlinge relaties.⁵⁵ Deze opsomming bedoelt een illustratie te geven en zal allesbehalve volledig zijn. Voorbeelden die in hoofdstuk 4 of eerder in dit hoofdstuk ter sprake kwamen zal ik niet herhalen.

Het verhaal van Anne Provoost biedt veel mogelijkheden tot identificatie voor lezers van verschillende leeftijd en achtergrond. De relaties tussen ouders en kinderen, man en vrouw, broers en vrouwen of mannen onderling doorkruisen elkaar horizontaal en vertikaal, vullen elkaar aan en bewerken daardoor een verknoping van betekenis. De verhouding tussen de volken is in hoofdstuk 4 uitvoerig aan de orde gesteld.

5.4.1.1 Put

Put is vroegtijdig en noodgedwongen kind-af. Aan het begin van het verhaal was hij moederloos, daarna werd zijn vader in zijn aanwezigheid aangevallen en gedood door een tijger. Hij weet dat Re Jana om Cham te kunnen ontmoeten, zich vermomd heeft als jongen, en maakt mee dat zij, opnieuw meisje geworden, wordt afgeranseld. Zijn loyaliteit zowel ten opzichte van Re Jan als ten opzichte van Neelata brengt hem in innerlijke tweestrijd. Hij verliest zijn pleegmoeder, zijn 'pleegvader' en ook nogeens de nabijheid van Re Jana en Neelata. Hij moet overleven, moederziel alleen in een kameelharen zak. Eigenlijk bevindt hij zich op het eind van het verhaal nog in het niemandsland tussen zijn jeugd en volwassenheid. Vastbesloten treedt hij letterlijk en figuurlijk in het voetspoor van zijn vaders.

---

⁵⁵ De bijfiguren en anonieme personages laat ik buiten beschouwing.

5.4.1.2 Re Jana

Haar leeftijd liet Anne Provoost met opzet in het ongewisse, zodat de lezers geen eigen beelden of projecties uit de 21ste eeuw voor haar portret kunnen schuiven. (Rinckhout, 3)

In *De arkvaarders* spelen de vrouwen een hoofdrol, om te beginnen omdat Re Jana de vertelster is en het perspectief bepaalt. Vanaf de eerste zin stelt ze zich zelfstandig op. In plaats van - *Mijn ouders* vertrokken en *ik* ging mee- zegt ze: *We* zijn uit ons land vertrokken.

Zij heeft geen broers of zussen. Ze beschouwt Put als haar kleine broertje. Ze neemt geen afscheid van neven en nichten of buurmeisjes en –jongens van haar leeftijd. Ze heeft niet veel op met de kinderen van het moeras en vertelt alleen dat ze zich aan hen ergerde. (61) Gaandeweg kunnen we afleiden dat zij lichamelijk volgroeid is, maar nog niet aan haar eerste volwassen relatie was toegekomen. Alem, de vader van Put, was haar leermeester in de liefde.

Dan ontmoet ze Cham en doorstaat samen met hem grote beproevingen. De relatie met haar moeder, de herinnering aan zes voormoeders en de zorg van haar vader geven haar kracht. Haar ouders gunnen haar zelfstandigheid en een eigen leven. Ze accepteren ook Cham. Hij is hen dierbaar en ze denken vanaf het begin aan hem als een zoon, vertelt Re Jana. (75) De komst van Neelata, de vrouw die is uitgezocht voor Cham, slaat de bodem onder haar voeten vandaan. Nadat Neelata heeft laten blijken dat ze niets geeft om Cham en dat ze Re Jana haar plaats naast hem voluit gunt, wordt ze als een vriendin.

Als ze ontdekt dat Cham het goedvond dat bedienden haar achtervolgden om de plaats van haar bron te achterhalen, voelt ze zich door hem verraden en gaat ze terug naar haar ouders. Ook de vriendschap met Neelata wordt hevig op de proef gesteld, want die haalt haar moeder ertoe over haar dochter te gebieden het geheim van haar bron prijs te geven. Ze zegt tegen Re Jana: 'Jouw moeder en ik begrijpen elkaar als moeder en dochter.' (142) En even daarna: 'Verberg je niet voor Cham. Ik wil dat je hem elke avond ontvangt. Zorg dat de blik in zijn ogen weer opklaart.' (142) In diezelfde tijd zoekt Put vaker de nabijheid van Neelata. Hij vertelde haar waar Re Jana zich schuilhield (139) en 'verraadt' onbedoeld de schuilplaats die Cham voor Re Jana op de ark heeft laten maken. (157 e.v.) Re Jana komt vrijwel alleen te staan. Ze vertrouwt niemand anders dan haar vader.

Bij een gezamenlijk bezoek aan de bron valt Neelata in een put. Re Jana vecht met tegenstrijdige gevoelens. Ze vraagt zich af: 'Heb ik dit gedaan of is het gebeurd?' Tot haar eigen ontstentenis is ze niet bereid te helpen. Als Neelata dood gaat kan zij misschien alsnog de vrouw van Cham worden. Na een tijdje zegt Neelata vanuit de diepte: 'Goed. Laat mij hier liggen. Neem mijn plaats in. Cham houdt van je en jij van hem, jullie komen elkaar toe.' Daarna vertelt Neelata haar levensverhaal, waarmee ze duidelijk maakt waarom zij de vrouw van Cham moest worden ook al ging haar hart niet naar hem uit. Re Jana helpt haar nog steeds niet. Ze komt pas in beweging als Neelata zegt: 'Zorg dat Put een plaats krijgt op de ark, doe het voor mij.' Dan redt ze Neelata. Ze brengt haar naar hun eigen verblijf. Daar valt ze naast haar moeder in slaap. 'Toen keek mijn moeder me rustig aan en Put, de lieverd ...zoende mijn schenen tot ik hem van me afduwde' merkt Re Jana op. (144-150) Deze beproeving is voorbij. Re Jana werd van rivale tot vriendin en bondgenoot.

Tijdens het verblijf op de ark is zij wanhopig. Het verbond met zijn vader is Cham blijkbaar dierbaarder dan zijn liefde voor haar. Ze wil haar situatie ontvluchten en overstappen op het bootje van haar vader. Hij verhindert dat en wijst haar op haar zwangere toestand en op de eenzaamheid in elk bestaan: 'De eerste regel van de schaarste is dat je elkaar niet helpt. Wij kunnen niet voor elkaar overleven! Neem de macht van de Onnoembare serieus. Vergeet wat ik je heb geleerd en schik je naar zijn wens.' Hij helpt zijn dochter zich van hem los te maken en te kiezen voor leven, haar leven en dat van haar kind. (233-235)

Re Jana baart samen met Neelata, die als een zus de lasten en lusten van het moederschap met haar wil delen, een kind. Ze besluit met Cham, Neelata en Kanaän haar levensreis voort te zetten. Daarmee krijgt ze een nieuwe sociale identiteit. Ze denkt veel na over het geloof van de Rattika.

Nakomelingen van...

De eerste alinea van het vierde hoofdstuk van *De arkvaarders* met de titel 'Mijn moeder' opent een wereld van betekenissen. Anne Provoost schetst daarin deze vrouw als een dochter van 'stamhoudster' Kan,⁵⁶ 'die negen zonen en dochters had ...haar laatste kind kreeg...toen ze

⁵⁶ Wellicht heeft Anne Provoost deze naam afgeleid van het Hebreeuwse werkwoord *kana* dat scheppen, voortbrengen of

vijfenveertig was...en vervolgens nog dertig jaar (leefde).’ (22) De bijbels geschoolde lezer krijgt hiermee belangrijke aanwijzingen over de (toekomstige) positie van Re Jana. De vorm en strekking van inhoud in deze eerste alinea komen overeen met de lijsten van de nakomelingen van Set en Kaïn (Genesis 4 en 5), de nakomelingen van Adam, de (eerste) mens, door God geschapen ‘naar zijn beeld en gelijkenis’. Zoals Noach, via de lijn van Lamech, Enos en Set een zoon is van Adam, zo wordt Re Jana via de lijn van haar moeders moeder Enah, de dochter van Manilada, die weer de dochter was van Elokane, wiens moeder de dochter was van Kan, een dochter van Eva, de vrouwelijke mens van het begin, van wie God zei dat ze goed was. Omdat Anne Provoost bovendien de woorden ‘beeld en gelijkenis’ gebruikt, kun je ook denken dat de vrouwen tot en met de moeder van Re Jana en Re Jana zelf, model staan voor Eva, voor de soort ‘vrouwmens’ zoals God bedoeld heeft. Misschien lijkt dit ver gezocht. Maar bijna op het eind van *De arkvaarders* waar Kanaän geboren wordt roept Neelata terwijl ze Re Jana’s barenswéeën probeert te verlichten: ‘Eva!...jij vermaledijde slet! Door jouw schuld zit ik hier, door jou scheurt nu mijn lijf.’ (284) en dit is - denk ik - toch wel duidelijk een toespeling op Gen.3,16 waar staat: ‘Ik zal de lasten van jouw zwangerschap zeer zwaar maken: met pijn zul je kinderen baren.’ Het logische gevolg van deze gedachtegang zou zijn dat de vrouwelijke mens God kan vertegenwoordigen.⁵⁷ Zover wil ik (nog) niet gaan, onder andere omdat Anne Provoost bij monde van Re Jana God en goden tot ver in het verhaal, kritisch en uitdrukkelijk op afstand houdt. Wel wil ik opmerken dat ik in dit hoofdstuk een sterke resonans van het scheppingsverhaal beluister.

‘In het algemeen geldt dat men in de genealogie individuen of groepen wil ordenen in een netwerk van relaties en verwantschappen, en van die netwerken maken vrouwen deel uit. Daarbij zijn natuurlijk biologisch gezien beide seksen, man én vrouw, nodig voor volgende generaties. (...) Vanwege een bepaalde kulturele omstandigheid zijn vrouwen zelfs onmisbaar voor een genealogie. In een tijd dat een man meer dan één vrouw kan hebben, is de vermelding van die vrouwen nodig om de rangorde of verwantschap te bepalen tussen de diverse zonen. (...) In patriarchale maatschappijen zoals in het Nabije Oosten, worden in de geslachtslijsten gewoonlijk alleen de namen van de mannen genoemd. Maar af en toe worden er in Genesis ineens vrouwen genoemd. ...Misschien kun je zeggen dat vrouwen op het toneel verschijnen wanneer er iets speciaals te gebeuren staat. Zij vormen een soort van kruispunten op de anders rechte wegen van de geslachtslijst van mannen’ aldus Ellen van Wolde. (103-104)

Enkele pagina’s verder schrijft zij: ‘Mensen worden geboren en sterven, maar de zevende persoon in de reeks onderscheidt zich toch van de voorafgaande en de volgende.’ (111)

In de besproken alinea van Anne Provoost is Re Jana de zevende persoon, stammoeder Kan meegeteld. Deze alinea functioneert niet als een aanwijzing voor de rangorde tussen verwante zonen en dochters. Ze suggereert wel, schijnbaar terloops, dat Re Jana de status van aartsmoeder toekomt.

5.4.1.3 Re Jana’s vader

Re Jana schetst haar vader als iemand die grote waarde hecht aan zijn werk, als iemand die zelfbewust is, vastberaden, behoefte heeft gelijk te krijgen en gekrenkt wordt in zijn trots, als iemand die emoties toont zoals verdriet en, niet in de laatste plaats, als een man die zijn vrouw bemint, omwille van

---

verwerven betekent en meestal alleen wordt gebruikt bij JHWH om zijn scheppende activiteiten aan te geven. (Van Wolde, p. 86)

⁵⁷ De inleiding op het verhaal van de zondvloed zoals dat in Genesis wordt verteld, begint met de zin dat ‘de mensen talrijk begonnen te worden op aarde en dochters kregen’ [Gen.6,1]. In de geslachtslijst van hoofdstuk 5 werden de dochters steeds in een adem met de zonen genoemd en wel op de tweede plaats, na hen. Nu, in hoofdstuk 6, worden de dochters naar voren gehaald en dit is opmerkelijk. De verteller van Genesis voorziet hen niet van een naam. De dochters trekken de aandacht van de zonen van God en dat is heel wat. Maar er komt meer. De zonen van God zien hoe goed, mooi of aantrekkelijk de dochters van de mensen zijn. Zij kiezen uit die dochters ieder een vrouw [vers 2]. Doordat de zonen van God gemeenschap met hen hebben, baren de dochters van de mensen opnieuw zonen, reuzen op aarde, geweldenaars van de oude tijd [vers 4]. **N.b.: De Nefilim in *De arkvaarders* p. 104 en 105.** Het verhaal van de zondvloed zelf begint met vers 5 waarin God ziet dat de slechtheid van de mensen toeneemt, evenredig met hun getal. Omdat de begeerte van hun hart de hele dag naar het kwade uitgaat en vanwege het grote aantal slechte daden dat zij begaan, besluit Hij hen van de aardbodem weg te vagen door een watervloed [vers 5 en 17]. De kontekst van de verzen 5 en 17 maakt duidelijk dat de vloed uiteindelijk veroorzaakt wordt door de slechtheid van de mensen. Als we ons vervolgens afvragen waaruit die slechtheid dan bestaat, dan doet de verteller van Genesis daarover geen uitspraak. De christelijke traditie daarentegen is van mening dat het kwaad bestaat in de vermenging van goddelijke en menselijke sferen, ook wel aangeduid als ‘de val van de engelen’ of ‘hoogmoed van mensen die aan God gelijk willen zijn.’

haarzelf, niet omdat ze kinderen heeft gebaard. In de passage van hun aankomst bij de werf heeft hij grote haast om de ark in aanbouw te gaan bekijken. Maar eerst verzorgt hij zijn vrouw, grondiger dan gewoonlijk en bekwaam. Hij wast en masseert haar, behandelt haar wonden, kamt het haar en versiert haar met schelpen. 'De hele tijd sprak hij haar met diepe stem toe. Ze zullen naar je kijken, hier. Iemand die zo mooi is hebben ze vast niet eerder gezien.' Re Jana 'luisterde ernaar als naar een lied.' (16-17) Hij heeft niet alleen aandacht voor haar lichaam en schoonheid, maar ook voor haar vroegere werk. Hij waardeerde dat en genoot er ook van, zoals blijkt wanneer hij de bouwheer over haar vertelt en wanneer hij voor haar dood afscheid van haar neemt. (190)

Cham beschouwt hij aanvankelijk als 'nog bijna een kind' (29) ook al geeft die leiding aan de timmerlieden in de schrijnwerkerij. De 'jongen' blijkt zijn bekwaamheid, zijn inzicht, materiaal kennis, technische vaardigheid en precisie te onderkennen (25, 41, 58, 59), vraagt zijn medewerking (41, 25) en benoemt hem tot voorman. (72) Het eerste contact tussen hem en de bouwheer loopt via diens jongste zoon. Het hoofdstuk waarin deze verhaallijn wordt getoonzet is getiteld 'Een spoor in de tijd' (58-59) en volgt meteen na het kortste hoofdstuk 'De rechtschapene' (zie hoofdstuk 4.2.7) dat geen betrekking heeft op de bouwheer maar op de vader van Re Jana. Meebouwen aan het schip betekent voor hem niet alleen kostwinning. Het vervult een droom: het schip der schepen zou later met sterke persoonlijkheden worden verbonden en misschien wel de overblijfselen van koningen en godskinderen bewaren.' (58) 'Net als de bouwheer was hij in het leven op zoek naar grootse ondernemingen, naar dromen die groter zijn dan je erf.' (178)

Tussen Re Jana's vader en de bouwheer vinden vier ontmoetingen plaats die het karakter van een krachtmeting hebben. Deze ontmoetingen zijn eerder ter sprake gebracht.

Re Jana's vader is diplomatiek en respecteert de bouwheer. Het respect is wederzijds. Dit blijkt onder meer uit het gebed en de zegen die de bouwheer (overigens zonder zijn medeweten) over hem uitsprekt. (264) Diezelfde bouwheer keurt hem geen blik of woord waardig als hij de ark bezoekt en aanbiedt voor de bevoorrading te zorgen in ruil voor gezelschap. Chams vader beantwoordt dit aanbod met de inlijving van Re Jana en haar toekomstige kind bij zijn volk. (276) Maar op het moment dat Re Jana's vader hem niet meer kan verstaan zegt hij weer wel tegen zijn zonen: 'Hij is een groot man, hem wacht een groot nageslacht.' (276) Re Jana concludeert dat hij hem niet aan boord liet 'omdat hij bang was, natuurlijk, voor een tweede, gezondere aartsvader op de ark.' (276)

Re Jana's vader kiest ervoor om alleen verder te gaan. Zijn geduld is op. Hij laat zich niet meer vernederen. (284) 'Als ik overleef, is het alleen...Niet met die dierentemmer die zijn geslacht boven alle andere heeft verheven.' Hij klonk helder als een zanger of een dichter. (233) Nog één keer komt hij terug, tijdens de bevalling van Re Jana. Hij neemt afscheid met de woorden: 'Je hebt me niet meer nodig, ik ben wat moet worden vergeten. Je zoon is je toekomst, zorg dat hij tussen andere jongens wordt opgevoed.' (284) Zijn vaderschap is voltooid. Misschien dat herinneringen en overpeinzingen tijdens zijn verdere tocht hem helpen het spoor naar broederschap, grootvaderschap of aartsvaderschap te volgen.

5.4.1.4 Re Jana's moeder

Haar naam vernemen we niet. Door een ongeluk is ze verlamd geraakt. Daarvoor was ze krachtig, snel en vinnig. 'Ze lette niet op de manier waarop ze bewoog tot ze merkte dat iemand naar haar keek. Dan voelde je hoe ze veranderde. Onder de blik van om het even wie, van een kind zelfs, ging ze schrijden. Ze hield haar kracht binnen. Het kostte haar moeite: ze was te ongeduldig voor elegantie.' (22) Ze oefende een beroep uit gelijkwaardig aan dat van haar man. Net als haar moeder en grootmoeder was ze visser. 'Ze kende het moeras zoals anderen een akker of een heuvelrug kennen. Zo lang ze met de vloot meeging, genoot ze groot respect.' (22) Ze was ook zeer bedreven in het hanteren van de wichelroede. Dat talent voor water gaf ze aan haar dochter door. Bovendien kweekte ze marmereenden. (68) Ze betrok Re Jana bij haar werkzaamheden. (69)

Haar kracht komt tot uitdrukking in haar wil. Het vertrek uit de moeraslanden was haar initiatief. Haar man, die beslist geen doetje is, voegde zich naar haar wens. (5) Tweederde deel van het verhaal heeft ze een belangrijke stem in het kapittel. Ze is zeer communicatief, ondanks het feit dat ze niet anders kan spreken dan door te knippen met haar linkeroog. (o.a. 69) Haar wilskracht brengt ze vooral tot gelding wanneer het aankomt op leven en dood, bijvoorbeeld wanneer zij Re Jana dwingt tegen Neelata te zeggen waar haar bron is (143) en natuurlijk het duidelijkst wanneer zij aangeeft een waardige, zelfgekozen dood te willen sterven. (189) Dit gebeurt nadat ze door de krijgslieden onteerd

werd. Anne Provoost bereidt dit laatste fragment heel subtiel voor door geleidelijk een spanning naar dit moment op te bouwen. (122-123, 181-183) Bovendien geeft ze het, even subtiel, een vervolg als ze de moeder van Re Jana laat besluiten zich, na haar dood, rechtstreeks op de takkenbossen te laten dragen. (191) Daardoor krijgt de mooiste papyrusboot die haar man ooit uit zijn handen kreeg een prachtige symbolische betekenis. (zie Hoofdstuk 4. 1.3)

Re Jana's moeder weet zich geliefd bij haar man en dochter in wie ze plezier heeft. Dat laat ze merken wanneer Re Jana Cham het vuur na aan de schenen legt. (42) Als lezer hoop ik voor haar dat haar dood doorgang gaf naar een liefdevolle plaats tussen haar gestorven voormoeders.

5.4.1.5 Cham

Neelata zegt van hem dat hij dromen koestert. (91) Re Jana beschrijft hem als iemand met een groot 'verlangen naar dat nieuwe land, waar het groen zo snel zou opschieten dat je zou worden gestraft als je niet bijtijds je erf wiede; iemand die geobsedeerd is met het vermenigvuldigen van de dieren en volken (114); iemand die bezorgd is dat kennis verloren zal gaan en alles in zijn omgeving bestudeert: van kinderliedjes en kleermakerij tot kruidentuin, mozaïeken, pottenbakkerij, het smeedwerk van edelmetalen, tijdsberekening, weefsels en - niet in de laatste plaats - geschiedschrijving: 'de rollen waar alle oorlogen van de mensheid, hun data en de namen van de overwinnaars op afgebeeld stonden.' (259)

Belangrijker misschien zowel voor Re Jana als voor de toekomst, zijn het vermogen om aan mensen gedachten en inzichten zo ijl als een god af te lezen (42), zijn ingehouden kracht en uithoudingsvermogen (44), de openheid van zijn huid waardoor hij ademt (45 en 73), zijn gevoeligheid (45), de trouw aan zijn vader gepaard aan de durf om tegen hem in te gaan, hem te weerspreken, en onderscheid te maken tussen de regels die hij stelt (226), de zorg voor Re Jana's moeder (192) zijn vermogen te schaterlachen (100), lief te hebben, te troosten (101,192) en zijn zoon te bewonderen: 'Cham betastte Kanaän met zijn neus en kin in plaats van met zijn vingers. Hij zei: 'Mijn kind zal niet op dit wrak opgroeien. Hij zal de tempel die mijn vader bouwt aan mijn arm betreden.' (285) Is dit niet allemaal te mooi om waar te zijn?

Als het door Anne Provoost zo achter elkaar geschreven zou zijn misschien wel. Maar zij verspreidde deze 'informatie' over het gehele boek, wisselde Re Jana's oordeel over zijn eigenschappen af met opmerkingen over hetgeen hij (voor) haar en anderen 'doet' en met 'acties' en houdingen van anderen die hem al dan niet serieus nemen, eigen speelruimte geven of misgunnen.

Cham draagt evenals zijn broers een deel van de verantwoordelijkheid voor het welslagen van het project van hun vader. Hij kent het verschil tussen jezelf deskundig noemen en echt weten hoe het moet. Maar nadat er een rampzalig ongeluk op de werf is gebeurd, blijkt dat hij van het overleg tussen de bouwheer en zijn zoons wordt uitgesloten (106, 107) en belangrijke zaken niet hoort, begrijpt of opmerkt. Hij werd er niet van op de hoogte gebracht. (104)

Door de omstandigheden geholpen en gedwongen baant Cham zich een weg naar volwassenheid. Hij neemt risico's en vertrouwt op zijn eigen oordeel: hij trotseert de dwerg die hem bij Re Jana weg wil houden (47, 64, 74), besluit enkele gaten in Gods plan aan te vullen, Re Jana uit het huis van zijn vader te 'ontvoeren' en mee te nemen als zijn dienaar (111) en tweede vrouw (113), gaat op zoek naar de mazen in het net van afspraken en voorwaarden (116), vraagt Re Jana's vader een geheime nis met meerdere plaatsen in de ark aan te brengen (150) in het bewustzijn dat hij daarmee zondigt zowel tegen de wil van zijn eigen vader (155) als die van de Onnoembare (156), bezorgt Re Jana en haar vader zoveel hout als ze nodig hebben om hun eigen boot af te bouwen (196) en weerstaat zijn broers: 'Kom niet aan de boot die mijn redding wordt...ik ga niet mee op de ark van onze vader' zegt hij als Jafeth de rakboot stuk wil slaan. (...) 'De ark is verdoemd. Hoe kan ik geloven in de rechtschapenheid van mijn broers als ze toestaan dat een lamme vrouw in hun tent wordt misbruikt? Sommigen van ons zullen worden gezegend, anderen vervloekt, heeft het orakel gezegd. Ik zal de zegen verdienen. Ik ga op deze boot.'...Die avond liet hij een neusring plaatsen in de vorm van een slang die zijn staart verslindt ...teken van onverzettelijkheid... (198)⁵⁸ Hij is de enige die in voorkomende situaties spijt en dank betuigt.

---

⁵⁸ Vgl. Michaël Ende, *Het oneindige verhaal*, illustratie p. 150, tekst p. 183, illustratie p. 376 en tekst van het hoofdstuk 'Het Water des Levens' pp. 377-382 en de illustratie op de achterzijde van het omslag met de tekst *Doe Wat Je Wilt*

De verhoudingen tussen Cham, zijn vader, de dwerg en zijn broers zijn gewijzigd, deels uitgezuiverd, deels bekrachtigd, deels van overmacht ontdaan. De (tussen-)komst van Re Jana en haar vader is als een zegen voor hem geweest. Die zegen hoefde hij niet te 'verdienen', zoals die van zijn vader. (264) Evenals Re Jana heeft hij een eerste beproeving en initiatie doorstaan. Bij zijn inspanningen voor het behoud van zijn moeder heeft hij zich letterlijk en figuurlijk de vingers gebrand. Hij is man, echtgenoot en vader geworden. Wellicht helpen zijn herinneringen en de liefde van Re Jana hem om zijn kinderen voor te leven hoe vaderschap en broederschap kunnen samengaan.

5.4.1.6 Zaza

'...deze vrouw trok niet naar de kim. Het was het pad zelf dat haar aandacht had.'

Als ze het tentdeel van haar man binnengaat stuurt ze steevast de dwerg naar buiten. (126) Tijdens de periode dat Re Jana en haar vader zich afzonderden, nadert Zaza de plaats waar zij verblijven. Re Jana herkent haar en loopt uitnodigend vriendelijk op haar toe om haar tot dieper nadenken te stemmen: 'Ik hoopte dat ze me zou toeknikken, mijn naam zou zeggen of vragen: Was jij het niet, die...?' (127) Na een praatje over distels zegt Zaza: '... als we eenmaal een taak op ons genomen hebben, als we hebben toegezegd, moeten we dit doen, en goed.' En even later: 'Hij treedt in het huwelijk, maar treurt om een meisje dat is weggegaan.' (127) Zo weet Re Jana dat Cham ook haar mist.

'...Zaza deinsde niet terug voor de menselijke resten.' (173) Tijdens de samenkomst in de knekelgrot is Re Jana getuige van de liefde en intimiteit tussen Zaza en haar man: 'Een tijdlang zaten ze daar, opgetogen glimlachend, als twee verliefden in de zon.' (173) Op het moment dat de vader van Re Jana met zijn woorden de bouwheer in het nauw brengt en weerloos maakt komt Zaza voor hem op. Zij geeft Re Jana's vader weerwoord. (178)

'...Ze was 't soort vrouw dat je leerde jezelf baat te verschaffen, niet jezelf te verloochenen.'

De ark is klaar. Er wordt water verzameld en ingeladen, samen met voedselvoorraad en huisraad. Omdat Cham ziek wordt roept Zaza Re Jana bij zich. Ze vraagt haar mee te gaan naar Chams tentdeel...: 'We noemden hem de donkere..., en zie hem nu, zo bleek. Hij zou mijn ontembare worden. Wenst niet ieder vrouw zich minstens één ontembaar kind toe? Maar hij werd de lieveling van zijn vader, en dat temde hem.'... (...) 'Zorg voor hem, Re Jana, iedere keer dat Neelata het niet doet.' (184) Toen kwam Neelata binnen en werd Zaza stil.

Samen met Neelata en Re Jana legt ze Cham in het bad van Re Jana's vader. (185)

(Het hoofdstuk met deze passage begint met 'Mijn moeder wilde nog iets anders zeggen..' (183) Anne Provoost mobiliseert beide moeders. De een werkt met wilskracht, schoonheid en liefde mee aan het plan van Re Jana's vader voor het lijfsbehoud van de zijnen. De ander ziet erop toe dat Cham daadwerkelijk de zorg en liefde ondervindt die hij nodig heeft.)

'...Zaza had niet veel tijd nodig om door te krijgen dat haar zonen in hoge nood verkeerden.

Ze vraagt haar man hen te zegenen. (240)

Voor het moment van inschepen blaast ze de ramshoorn. (204) Te moe om de reis ten einde toe vol te houden springt ze tenslotte overboord, maar eerst zegt ze tegen Re Jana: 'Wat zie je er mooi en rond uit...' en ook: 'Werp mijn schoenen niet achter me aan. Ze moeten niet denken dat het een ongeluk was.' (257) Houden deze woorden een stilzwijgend verwijt aan haar man en zonen in?

'...Zij was de moeder, de verzoenende die aanvoelde waar niemand over sprak.' (259) Het verlies van Zaza maakt sprakeloos, vertelt Re Jana mede namens Zedebab en Taneses. 'Ze hadden Zaza leren kennen en waarderen. Omdat er niemand anders meer was had ze hun eigen moeders vervangen. Ze nam ook zoveel mee, alle kennis over het moederschap ging met haar verloren. In de nieuwe wereld zouden ze het baren van mij moeten leren, ik die er niets van wist.' (260)

Maar niet alleen de kennis over de kunst van het baren heeft Zaza met zich mee de golven in genomen. Ook de kennis over verzoening en het aanvoelen van zaken waar niemand over spreekt. Als lezer betreur ik het dat deze wijze vrouw geen kracht meer had om zich te laven aan het zusterschap met de moeder van Re Jana en deelname aan de toekomst van haar zoon, schoondochter en kleinkind.

5.4.1.7 Neelata

Zij is in de voorafgaande passages al zo vaak genoemd dat er weinig van haar te zeggen is zonder in herhaling te vallen. Maar een drietal fragmenten wil ik niet onvermeld laten. Eerst het verhaal van haar leven voor haar huwelijk met Cham.

‘In de stad waar zij woonde had haar familie de stedelingen tegen de heerser opgehitst.’ Die was woedend geworden en had heel de familie, behalve haar moeder gevangengezet. Zij moest de veroordeelden van voedsel voorzien. Ze bleef de heerser onophoudelijk bestoken met geschreeuw, zodat hij haar verwanten zou vrijlaten. Op een dag kreeg de heerser mededogen. Uit bewondering voor de vasthoudendheid van de vrouw beloofde hij een van de gevangenen vrij te laten. Zij mocht kiezen wie en vroeg haar broer vrij te laten. De redenen die zij opgaf verbaasden en amuseerden de heerser. Daarom liet hij ook Neelata vrij. Haar moeder was daar niet blij mee omdat ze haar wraak vreesde. Ze verzocht haar rijke broer Neelata weg te brengen en uit te huwelijken aan een man die haar op een verre reis zou meenemen. En zo werd ze gekoppeld aan Cham, de zoon van ‘de man die de verste reis ooit zou maken.’ (147)

Het tweede fragment verhaalt dat Neelata Re Jana na de dood van haar moeder komt troosten. ‘Ze had een kussen bij zich waar ze motieven van rozen op borduurde.’ (192) Als ze het afheeft zal Re Jana het krijgen. Ze legt het neer in de kooi van de dodo’s waar Re Jana zich tijdens haar verblijf op de ark moet schuilhouden.

Een derde voorbeeld uit de tijd dat Cham ziek is en Zaza Re Jana bij zich roept. Neelata knielde net als wij naast het ziekbed’ en zei: ‘Het zware werk heeft met zijn koorts niets te maken. Ziek van verlangen, dat is hij, iets anders is het niet.’ Neelata komt ’s avonds zelden naar zijn tent en staat evenmin toe dat Cham haar nadert. ‘Ze was als de dood een kind te moeten baren op het schip...’ (185), maar ze wijkt niet van Re Jana’s zijde als Kanaän wordt geboren.

De beproevingen die Neelata doorstond hebben haar de status van echtgenote opgeleverd, hoewel Cham voor haar meer een broer dan een man lijkt te zijn. Maar wat in mijn ogen belangrijker is: door zich als een zus te gedragen verwierf ze zich een zus en een broer voor het leven.

5.4.1.8 De bouwheer

Evenals Neelata was hij dikwijls aanwezig in de voorgaande beschrijvingen. Ik stel me zijn situatie aan het eind van het verhaal voor. Hij zal verder moeten zonder de aanwezigheid van zijn toegewijde vrouw, zijn geliefde zoon, de boodschapper van Godswege, de moeder van zijn eerste kleinkind, het kind zelf en de man in wie hij zijn hulp en gelijke erkende. Hij heeft heel wat te overdenken. Heeft hij de Onnoembare goed begrepen? Vloed en redding zijn op een ramp uitgelopen. Heeft de Onnoembare hem verlaten? Waarom is zijn duif niet teruggekomen? Wie zal zijn zieke lijf verzorgen? Mensen waren de Onnoembare te slim af. Wat heeft dat te betenen? Wie zal hem raad schaffen? Heeft hij Zaza eigenlijk ooit bedankt? Sem en Jafet, zijn ze haar vergeten? Ze praten alweer over een nieuw project, een toren tot aan ... (292) Nee! Wat als het zaad niet ontkiemt en de wijnstok geen wortel schiet, geen vrucht draagt? De kruiken zullen snel leeg geraken... ‘Cham, hij koos. ‘Ik niet... Wij worden uitverkozen. Het is beloofd... of toch? Een nieuw begin...het is mij vreemd te moede. Voel ik mijn hart veranderen? (196) Zou de herinnering aan Re Jana’s vader een gids voor hem kunnen zijn?

Nawoord

Het voorlaatste hoofdstuk in *De arkvaarders* eindigt met de zin: ‘Een ontbaar kind’ (Kanaän), zei ik, en liep het zonlicht in, Cham achterna.’ Deze woorden zijn tegelijk een herinnering en een hommage aan Zaza. Re Jana geeft haar een plaats naast haar eigen moeder in de rij van de voormoeders van de Kanaänieten, (na dit verhaal) in de tweevoudige betekenis van het woord: .) de nakomelingen van een vrouw uit het volk van het moerasland die dochter en schoonzoon voorleefde wat wilskracht vermag; .) de nakomelingen van een jonge man uit het uitverkoren volk die uit liefde voor zijn vrouw met kleine verrichtingen onder een vloek uit bewoog (291) en een rasechte Rrattika bleek te zijn: zijn nageslacht een ‘vuur’ achter liet (28), hoewel hij er zich zelf aan brandde.

Re Jana’s moeder en Zaza zijn de grens tussen dood en leven overgegaan, met open ogen, misschien met bezwaard gemoed. Ze hebben dochter en zoon op weg geholpen en gezien dat deze ook reisvaardig zijn. Zonder zichzelf te verloochenen steunden ze hun mannen bij de verwerkelijking van hun dromen. Put zal geloven dat ze in het schimmenrijk zijn, Cham, Re Jana en Kanaän zullen ervoor zorgen dat hun naam en wezen niet wordt gewist en dat zij voortleven in de verhalen en de liederen van zowel de mensen in het moerasland als de nomaden in de woestijn en wie weet, zelfs degenen die een woonplaats inrichten op de plaats waar de ark strandde.

Wij lezers kunnen vertellen hoe wij onze (groot-)moeders en onszelf in hen herkennen.

6 Geloofscommunicatie in *De arkvaarders*

In het leven van Re Jana en haar ouders voor hun vertrek uit de moeraslanden schijnt religie geen belangrijke rol te spelen. Zij is polytheïstisch. De goden ‘hebben hun verblijf ergens ver weg waar de zon opkomt. (33) Ze zijn ijl. (42) Ze horen op een vanzelfsprekende manier bij hun wereld, zoals water en wind. Re Jana zegt dat ze door hun volk gekozen zijn. Ze laten de mensen met rust in plaats van hen te tergen. (47) Maar na de zoveelste plotselinge vloed offerden de mensen aan die goden wel hun beste have en goed: ‘We sloopten de muren van onze mooiste hutten en rolden onze rietmatten op. We slachtten onze buffels, eerst de mooiste en vetste, en legden het vlees op de matten. Mijn moeder offerde haar eenden... We brachten onze wintervoorraden aan boord, ontmantelden de hutten waarin de voorraden opgeslagen waren en legden die ook aan boord.’ Vervolgens wordt de boot het moeras in geduwd, in de richting van de lagune waarachter de zee wachtte. (70)

Re Jana’s vader offert op het moment dat regen, storm en onheil komen aanzetten: ‘Hij goot melk op de grond, voor onze goden, in het bijzonder voor de god van de storm met zijn reusachtige vleugels.’ (206) Hij prevelt zelfs gebeden die Re Jana nooit eerder had gehoord. (209)

Als Re Jana door Jafeth geïnterviewd is wil ze weg. Haar vader zegt - ik denk cynisch - : ‘Onze goden hebben geen bevel gegeven’. ‘Misschien weten onze goden niet van het plan van hun god af’ antwoordt Re Jana. (119)

Het moerasvolk kent ook tempels, waarin priesteressen wonen, ‘(net als Taneses) vrouwen van omvang die hun beelden als kinderen koesterden.’ (268) Afgezien van bovengenoemde opmerkingen spreekt Re Jana nauwelijks over de religie van haar volk en haar vader evenmin. Uit hun handelen blijkt dat ze ‘geloven in’ zorg,⁵⁹ redelijk en praktisch inzicht, bekwaamheid, zelfstandigheid en het belang van gepast spreken of zwijgen.

De vader van Re Jana is, ondanks zijn redelijkheid ook, wat we nu zouden noemen, bijgelovig. Om te voorkomen dat hij opnieuw door een wild dier wordt aangevallen draagt hij om zijn hals, een talisman, een beursje met teennagels van katachtigen. (59) Hij legt dat af op het moment dat hij besluit betrouwbaar te worden met de Rattika, hen adviseert vlotten en bootjes te bouwen en berouw te tonen. (195) Later komt hij tot de conclusie dat de god van de Rattika machtiger is dan hun oude goden. ‘Ze zijn verzwolgen, Re Jana, er is alleen nog de Onnoembare. Als ik me op deze papyrusboot bevind is het dankzij Hem. Dat jij op de ark bent is dankzij Hem. Doe niets wat Hem misnoegt, we kunnen niet tegen Hem op. Vergeet wat ik je heb geleerd en schik je naar Zijn wens.’ (235)

De religie van de Rattika is ‘ontleend’ aan delen van de joodse, christelijke en islamitische traditie. Het verhaal van de arkvaarders bevat, zoals eerder gezegd, behalve het gegeven van de zondvloed ook verwijzingen naar de schepping, het paradijs, de zondeval en naar het offer van Abel. (68, 95, 111, 206, 209, 214, 262, 279, 284) De bewerking van Anne Provoost levert wel een ander godsbeeld (dan het bijbelse) op⁶⁰ en schenkt aandacht aan aspecten die in haar bron ontbreken en anders- of onderbelicht worden. Zo schetst zij dat de zonen van de bouwheer het zekere voor het onzekere nemen, het orakel raadplegen, voor de priesters een korf met vruchten plukken en offers meenemen voor de goden die hun god verwaarloosde. (163)

In *De arkvaarders* komen de volgende religieuze begrippen voor: rechtvaardige / rechtschapene, genade, offer en zelfoffer, altaar, uitverkiezing, loutering, beproeving, heiligdom, reine dieren, belofte, paradijs, verbond, zondigen, zegen en vloek, het godslasterlijk plan, opbiechten, berouw, boetedoening, het boetekleed aantrekken, tot inkeer komen, zegen, vervloeking, de eindtijd, hiernaaks in het paradijs, besnijdenis.

---

⁵⁹ Zorg voor de levenden, maar ook voor de doden vertelt Re Jana als zij met Neelata in de knekelgrot is. (150)

⁶⁰ Afstandelijk en liefdeloos volgens de recensie van Teunis Bunt in *Nederlands Dagblad* 2 februari 2002.

6.1 De god van de Rrattika

Re Jana en haar vader weten van Alem dat het plan van de bouwheer door een hogere kracht is ingegeven. (28) Zij noemen deze kracht geen god. Cham duidt god aan als de god van zijn vader met wie mensen contact zoeken: 'Mijn vader spreekt met zijn god zoals ik met jou.' (45) 'Welke god?' vraagt Re Jana. 'Hij die ons goedgezind is, de Naamloze, de Onnoembare; vergeet alle andere', antwoordt Cham. 'Deze kijkt naar ons om, de andere doen dat niet. De Onnoembare is zo boos, zo teleurgesteld. Mijn vader probeert Hem te kalmeren, maar het mag niet baten. Zijn genade raakt uitgeput, zegt Hij, Hij verliest zijn geloof in de mensheid. Hij wil alle beginsellozen vernietigen. (Cham zegt niet dat dit door een vloed gebeurt.) Alleen de edelmoedigen en de rechtvaardigen zullen ontkomen, met hen gaat Hij verder...(...) Breng me je vader, en help ons de Onnoembare gunstig te stemmen.'

Re Jana: 'Bouwen jullie het schip om jullie naam onsterfelijk te maken... als een verzoek om genade?' Cham: 'Voor genade is het te laat. De Onnoembare heeft zijn beslissing genomen. We moeten elkaar helpen. Het komt er nu op aan bij de uitverkorenen te horen.' (46)

Re Jana en haar moeder bereiden zich erop voor om deze onheilsplek zo snel mogelijk te verlaten. 'We waren met de goden van de Rrattikka niet vertrouwd, en deze leek ons niet de meest minzame. De Rrattika hadden een god gekozen waarvoor ze in angst leefden.' (47)

Nadat haar vader Re Jana heeft verteld dat Alem door een tijger werd gedood, gaat ze naar de schrijnwerkerij waar Cham bezig is en ze vraagt hem: 'Ziet de Onnoembare eruit als een grote kater met strepen? Is hij een moorddadig monster met kwijl dat uit zijn muil stroomt?' (51) Deze passage vind ik weinig geloofwaardig. Op geen enkele andere plaats krijg ik als lezer de indruk dat goden voor de moerasbewoners ook in de gedaante van dieren verschijnen. En nergens heeft Re Jana kinderlijke gedachten zoals hier.

De eerste keer dat de bouwheer zelf op het toneel verschijnt, omschrijft Re Jana hem net als Cham als 'de man die met zijn god sprak als met mensen'. (67) Hij bezoekt de vader van Re Jana in de groeve om hem te vertellen dat de Onnoembare het eten van dieren verbiedt en dat wie het deed zou worden gestraft. 'De schepselen zijn de vijfde dag geschapen,' zei hij. 'Wij de zesde. We kregen ze in onderworpenheid. Niet om te doden, tenzij als offer.' (68)

Offers zijn bekend bij Re Jana. (70 zie boven) Zij denkt dat de god van de Rrattika zijn volk wil louteren, beproeven, zijn aanhankelijkheid wil testen en dat het schip 'de drager van een vurige bede' is. (70) Zij heeft tijdens de reis ook Rrattika gezien die zichzelf opofferden: ...'mannen zonder handicap, zonder blessure en zonder waanzin, volmaakt gezonde mannen dus die nog tot alle werk in staat waren, achtergelaten in een droge waterput, een enkele keer zelfs op een kruis... Ze probeerden door hun eigen dood de dood van velen af te wenden en deden dat omdat ze ertoe waren uitverkoren.' Ze stierven langzaam. (82)

Als Re Jana het verbod om de ark binnen te gaan negeert en op onderzoek uitgaat, ontdekt ze een ruimte die lijkt op een ontvangstzaal van alle gemakken voorzien, zeker geen plaats om te sterven. (87) Ze laat Neelata die haar achterna is gekomen, schrikken. Neelata zegt: 'Schreeuw niet zo, wil je?' en noemt de ark een heiligdom. (88)

Re Jana vraagt haar wat een rein dier is voor mensen die geen vlees eten en of de god van de Rrattika spijt heeft. 'Als hij spijt had, zou hij een nieuwe mens maken. Niet de mens is slecht, hij heeft zich alleen maar door slechtheid laten omringen. Hij krijgt een nieuwe kans nadat de verdorvenen zijn gedood' antwoordt Neelata. Ze laat merken dat ze Re Jana geen kwaad wil doen. De beide vrouwen sluiten stilzwijgend een soort van verbond. Neelata waarschuwt Re Jana dat Cham niets vertelt omdat zijn god hem verbijstert. Hij kan niet geloven dat hij zal moeten kiezen. (91)

Nadat de bouwheer eindelijk aan iedereen verteld heeft dat God de wereld onder water zal laten lopen merkt Re Jana op: 'Wat is er met die god van jullie dat hij zo ingrijpend te werk gaat?' Neelata verwijst naar de schepping van de mens: 'De Onnoembare heeft een levensvorm geschapen die niet volmaakt is...(...) De mens benadert het volmaakte, maar hij is het niet. De Onnoembare heeft ons geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis. (...) Om ons volmaakt te maken had hij ons moeten beroven van onze vrije geest. Alleen dan zouden we gehoorzaam zijn. Maar van de mens zonder vrije geest gaat geen kracht uit. Dus heeft hij het risico genomen en ons een vrije wil gegeven. Het is die wil die

velen van ons zal vernietigen.’ (111) Cham zegt: ‘God heeft een plan, maar ik ook. Ik ontvoer je...’ (111) ‘Hij zag de gaten in het plan van de Onnoembare.’ (114)

Re Jana’s vader concludeert dat de god van de bouwheer en zijn familie een god is ‘voor hen alleen. Hij heeft hen uitverkoren en zij hem. Als buitenstaanders maken we geen kans.’ (121)

Als de dwerg zich na een vernedering door Cham verhangen heeft, merkt de vader van Re Jana op dat er weer plaats is in het hart van de bouwheer. Samen met zijn dochter bezoekt hij hem en probeert hem ervan te overtuigen dat hij zowel voor het vinden van goed drinkwater als voor het besturen van de boot hun ervaring, inzicht en hulp nodig heeft. De bouwheer schuift zijn argumenten terzijde en stelt al zijn vertrouwen op de vogels, de winden die gestuurd worden door de Onnoembare (170) en op Re Jana: (Zij zal haar bron vrijgeven)... ‘Omdat ik mij aan haar zal toevertrouwen... omdat ik haar zal volgen naar de diepste, meest schrikaanjagende plek, zoals ik voor mijn Onnoembare God zou doen als hij het vroeg.’ (171)

6.2 Vrijmoedige aanklacht: choetzpah⁶¹

De bouwheer volgt Re Jana en haar vader naar de knekelgrot. Bij de bron aangekomen dompelen hij en Zaza hun handen in het water waarna ze glimlachend op de richel van het bekken plaatsnemen. Re Jana’s vader zegt: ‘Hier is uw water, in deze grot van de doden.’

De bouwheer antwoordt: ‘De wegen van de Onnoembare zijn ondoorgrondelijk.’ (173)

Dan gaat Re Jana’s vader een discussie met de bouwheer aan. Hij verwijt de Onnoembare dat hij zijn mensen niet waarschuwt en niet de kans geeft hun gedrag te verbeteren, dat hij onbesuisd is, dat hij zo lang woedend blijft, dat hij geen duidelijke en ondubbelzinnige richtlijnen stelt, en dat hij misschien wel haatdragend is. ‘Geef dit volk een rechtspraak, geef ze een paar beulen, en ze zullen niet verloederen... Praat op uw god in. Doe een beroep op zijn redelijkheid.’ (174-175)

‘Of vernietigt de Onnoembare ons ten behoeve van u?’ Door deze laatste opmerking raakt de bouwheer overstuur. Na een moment van stilte geeft hij een zwak weerwoord: ‘De plaatsen op de ark liggen vast. Ik kies niet, we worden gekozen.’ (176) Hij blijft onverzettelijk. Daarmee dwingt hij respect af bij de vader van Re Jana. (178)

In dit fragment is de vader als het ware de leermeester van de bouwheer. Hij geeft een treffend voorbeeld van de vrijheid en vrijmoedigheid in de omgang met god, een houding die later ten grondslag ligt aan de joodse traditie van de choetzpah.

Anne Provoost nam de discussie met Noach in de knekelgrot tot uitgangspunt van haar voordracht bij het Internationale literatuurfestival Pen World voices met het thema Faith and Reason in april 2006.⁶²

6.3 Re Jana besluit de Onnoembare te gehoorzamen

Op de ark zoekt Re Jana op een gegeven moment haar toevlucht in de hut van Neelata. Ze praten halve nachten met elkaar. ‘Vertel over die god van jullie!’ vraagt ze.

‘Hij is een god die dingen voor je doet, als je je naar Zijn regels gedraagt. Hij houdt een hand boven je hoofd.’

Re Jana bedenkt dat deze god hen van de vloed heeft gered terwijl de goden van haar eigen volk grillig zijn. ‘Ze lieten kuddes onvruchtbaar worden en oevers overstroomd raken. Ze gaven geen opdracht boten te bouwen als ze het water lieten stijgen, net zomin als ze aangaven dat er putten moesten

---

⁶¹ Aanduiding voor de traditie in het jodendom die volgens Fasching een alternatief biedt voor de nadruk op gehoorzaamheid aan God die in het jodendom eveneens een belangrijke rol speelt. ‘Waar deze laatste in het christendom volgens hem massief dominant is geworden, daar bestaat in het jodendom ook een andere uitdrukking van de verbondsrelatie [met God]...

Het verbond wordt opgevat als een wederzijds contract: het joodse volk neemt het op zich te leven naar Gods geboden en God neemt het op zich bij zijn volk te zijn, het te leiden en te beschermen. En waar één van beide partijen volgens de andere partij de afspraken niet nakomt, daar is ruimte voor discussie, aanklacht en verwijt. Niet alleen van God aan het adres van het volk, maar ook van het volk aan het adres van God. ..Deze choetzpah is niet alleen te vinden in de overgeleverde teksten van oudtestamentische profeten en oude joodse wijzen, maar ook in de aanklacht tegen de God die in de kampen zijn volk niet terzijde stond, zoals Elie Wiesel die in zijn geschriften verwoordt.’ (Borgman, 1996, pp. 56-57)

⁶² www.anneprovoost.com gelezen 5-4-2006

worden gegraven als er droogte kwam.' Een god die zijn volk bijstond en ervan hield, zo'n god wilde zij hebben, dat was een god naar haar hart. Schik je naar Zijn wens, had haar vader gezegd. Naar deze god wilde zij zich schikken.'

Neelata moedigt haar aan: 'De Onnoembare zal hem (haar vader) bijstaan als je het vraagt. En als je Zijn voorwaarden aanvaardt.' (246)

Dat betekent voor Re Jana dat ze zich tegen Cham gaat verzetten. Haar vastberadenheid lijkt de Onnoembare te bevallen, vertelt ze. (248)

Onverwacht duikt de vrouw van Jafeth, Taneses op. Zij dwingt Re Jana een dodo te doden voor haar goden: ...'mij is het doden van dieren verboden. Als jij de dieren doodt, zijn zowel de Onnoembare als mijn goden tevreden.' Re Jana is verbaasd: 'Waarom deze goden als je er al een hebt die je van de vloed heeft gered?' Taneses: 'Deze goden zijn heel apart. Ze beloven iets wat je nergens anders krijgt. Een leven na de dood, niet in een schimmenrijk maar in het paradijs. (...) Is dat ...niet veel beter dan wat de Onnoembare kan beloven: een goed en lang leven?' (252) Re Jana doodt dieren uit zelfbehoud, telkens weer: dodo's, zwanen, springganzen. 'Mijn goden zijn tevreden,' zegt Taneses, 'je verovert een heel speciale plaats in hun hart.' (255) Re Jana voelt zich wanhopig van eenzaamheid en verdriet. Geen god komt voor haar op. Ze beseft dat ze zichzelf moet redden. 'Wat had het te betekenen? Ik had mijn best gedaan, ik was de Onnoembare ter wille geweest en door Taneses tot ongehoorzaamheid gedwongen. Waar was mijn vader...? (...) Gooi je regels, je manieren, je gewoonten overboord, had hij gezegd. Ik had met al mijn regels gebroken. ...(...) Inschikkelijkheid bracht niets op, niet meer dan ongehoorzaamheid. Mijn hoofd zat vol woede...' (257)

6.4 Het voortbestaan van de doden.

Zaza is dood. Het lijkt wel alsof de bouwheer door zijn god is verlaten. Re Jana zorgt voor hem. Hij wordt gekweld door de vraag waarom de dieren zijn gered, maar niet de pasgeborenen en vraagt zich af wat er gebeurt als berouw niet oprecht is. (262)

Re Jana begrijpt dat hij zijn vrouw mist en zegt: 'Uw onnoembare god schijnt niet te weten dat de doden blijven bestaan. Ze gaan een volgend leven in. De bouwheer spreekt haar tegen: 'Hij heeft ons gemaakt uit klei. Leven blies Hij in die klei, leven dat kan doven. Als het dooft is alles voorbij. Dan gaan we naar onze oorspronkelijke staat terug.'⁶³

Re Jana: 'Maar die adem, die zucht, die wind is het die blijft bestaan. Hij verlaat de keel en gaat ergens anders heen. Ik kan het weten, ik heb het zien gebeuren toen mijn moeder in haar schuit viel.' (262) Bouwheer: 'Daar heeft Hij me nooit iets over gezegd. Ik weet niet beter dan dat dit bestaan voorbijgaat. De levenden weten dat zij gaan sterven, maar de doden weten niets. Daarom ...(...) is de mens in de dood aan de beesten gelijk.'

Re Jana: 'Waarom zijn we er dan als het leven zo tijdelijk is?' Bouwheer: 'Om te aanbidden en te offeren.'

Re Jana: 'Dan is de Onnoembare alleen op zichzelf gesteld. De mensen zullen zich tegen Hem keren en Hem snel vergeten. Is uw onnoembare god een goede god?' (263) Bouwheer: 'Hij is een goede god.' ...(...)...(...)

Re Jana: 'Hij zal moeten aanbieden wat je bij iemand anders niet vindt: de belofte ons niet te wissen, de hoop op een betere plek en de zekerheid dat ons lijden niet zinloos is. Een nieuw leven in een paradijs als beloning voor wie het heeft verdiend. Dat is wat sommige albasten goden vertellen. Is dat niet mooi? Is dat niet iets voor de Onnoembare, Hij die zo van goede voorwaarden houdt?' In een gesprek dat ze een paar dagen later met hem houdt verzint zij een hiernamaals dat haar billijk leek. (263)

Put en Taneses spreken niet over een hiernamaals of een hemels paradijs maar over een schimmenrijk. (163 en 252) Put: 'Zullen we wel in het Rijk der Doden komen? Als die onnoembare god ons uitwist, doet hij het dan helemáál? Veeft hij dan niet ook onze schim uit, en onze gedachten?'

Re Jana: 'Hij zal je niet wissen. Hij laat je schim voor eeuwig rondwaren als straf voor je loslippigheid.' Put: 'Als ik moet rondwaren wil ik bij jou zijn. Hoe zal ik je vinden? Zul je eruit zien zoals nu?'

---

⁶³ De bouwheer gelooft wel dat de dwerg ondanks zijn dood voortbestaat en naar hem /hen omkijkt. (173)

6.5 Nogmaals de god van de Rrattika

Re Jana houdt stand en blijft offeren zowel aan de Onnoembare als aan de goden van Taneses; de laatsten lijken het wegtrekken van het water tegen te houden. (265 en 268)

Neelata zegt dat ze de Onnoembare niet kan eren. Hij is volgens haar niet meer dan de verzamelde angst en misselijkheid van al wat op de ark beweegt. ‘Alles wat de mannen niet kunnen duiden hebben ze de Onnoembare genoemd. Aan een god als deze kan ik mijn dadels niet vergooien.’ (265) Zij schijnt van gedachten te zijn veranderd want eerder verklaarde ze aan Re Jana dat de Onnoembare een god was die een hand boven je hoofd houdt. (246)

De goden van Taneses zijn veeleisend en moeten gekalmeerd worden, maar de Onnoembare niet minder. Hij vertoont zelfs trekken van wreedheid. ‘Waarom koos hij niet voor een snelle dood, een dood door het vuur of een houw van de kling? Waarom dat gruwelijke water, dat wie niet kan zwemmen zoveel angst inboezemt en de doodstrijd van wie wel kan zwemmen doelloos rekt?’ (122)

Het belangrijkste probleem waar Re Jana mee worstelt is welke god(en) ze moet kiezen en gehoorzamen. Ze noemde zichzelf inschikkelijk van aard en was bereid de dingen te nemen zoals ze kwamen (51), maar na de vloed en het verblijf in de ark is alles minder vanzelfsprekend geworden. Haar vader heeft haar aangeraden zich te buigen voor de macht van de Onnoembare. Neelata houdt haar voor dat die macht niets anders is dan het gezicht van de angst. Re Jana zoekt een god die troost biedt. De troost die zij krijgt komt van Cham en Neelata, van hun zoon aan haar borst (285), een ontembaar kind en levende herinnering aan Zaza (290-291), en van de voetafdrukken van haar vader westwaarts. (293)

Misschien zal Cham die niet meer zijn handen maar wel zijn stem kan gebruiken, Kanaän vertellen dat de Onnoembare niet almachtig is, zelfs ruimhartig kan zijn en drie mensen extra liet overleven, en dat er aan zijn voornemens of voorwaarden geknabbeld kan worden. (De Jonge 2002) En misschien maakt die jongen, eenmaal man geworden, daar dan weer een liedje van dat hem tot ver buiten de moerassen beroemd maakt. (295)

7 Conclusie:

Geloofscommunicatie naar aanleiding van *De arkvaarders*

Na de vele omwegen en uitweidingen in de voorafgaande hoofdstukken keer ik terug naar het uitgangspunt: ‘Onze kinderen zijn groot geworden en uitgevlogen. Over religie en geloven kunnen we niet gemakkelijk en zelden van gedachten wisselen. Ik werd analfabeet in eigen huis.’ (zie hoofdstuk 1.1 bladzijde 10). Ik ging de uitdaging aan (zie hoofdstuk 1.4 bladzijde 13) en vroeg me af welke aanknopingspunten en geloofsperspectieven het verhaal van Anne Provoost aan jongeren én aan mij biedt als het gaat om religieuze socialisatie en intergeneratieve geloofscommunicatie. (vraag 2 in de Inleiding)

Nu kan ik alleen nog maar voor mezelf spreken. Ik doe dat in twaalf ‘artikelen’ plus één.⁶⁴

1. Ik geloof dat, als ik mijn moederlijke of pedagogische bezorgdheid opzij zet, en rekening houdend met de situatie van de jongeren naast en na mij, vrijmoedig vertel wat er in mij omgaat, dat ik deze jongeren in geen geval kwaad doe en misschien wie weet, zelfs een woord, gedachte of hertaling van een blijde boodschap aanreik, die hen oriëntatie biedt en bemoedigt. Maar dé jongeren bestaan niet. Ik heb natuurlijk de jongeren met een eigen naam en gezicht die ik in mijn directe omgeving ontmoet voor ogen.

2. Ik heb meer dan eens ondervonden, ook nu weer bij het schrijven van deze scriptie, dat de weerbarstige taak die ik mezelf stelde om mijn geloof redelijk te verantwoorden, me boven het hoofd groeide. Mijn diepste overtuigingen zijn me gegeven in de stille ruimtes en momenten TUSSEN-de situaties en contacten met mensen-IN, als ik me niet in de eerste plaats laat leiden door mijn doelen, maar durf te luisteren naar de woordeloze stem van mijn bezieling en die van anderen, die me meestal begroet met ‘Ik weet het niet, wij weten het niet, net zomin als jijzelf, MAAR TOCH’ en daarmee de weg vrij maakt om geen zinnige mogelijkheid uit te sluiten.⁶⁵

3. Wat heeft *De arkvaarders* mij geboden?

In de voorgaande hoofdstukken heb ik het meeste daarvan beschreven, maar nog niet kunnen zeggen wat daarbij nu doorslaggevend is. Misschien lukt dat me nu wel.

In hoofdstuk 5.3 schreef ik dat ik me met geen enkel personage afzonderlijk kan identificeren. (67-68). Het was het samenspel tussen de verschillende personages dat me duidelijk maakte waar ikzelf sta, waarvoor ik terugschrik of waarvan ik warm word. Daarvoor was wel nodig dat ik langer durfde stilstaan bij de gedachten en gevoelens die de persoon van Zaza bij mij oproep. In hoofdstuk 5.1 (64) maakte ik daarmee een begin, maar toen liet ik me nog afleiden.

Nadat ik het tussenliggende gedeelte had afgesloten keerde ik terug naar de Zaza in het hoofdstuk ‘Zorg voor hem’, want daarin staat een zin waarin ik me helemaal gekend weet: ‘Wenst niet iedere vrouw zich minstens één ontembaar kind toe?’ (184)

Dat juist zij toegeeft aan haar vermoeidheid, niet meer weet waar zij al die tijd daarvoor de kracht vandaan haalde om de droom van haar man te steunen, niet meer terug kan of wil keren naar haar eigen innerlijke bron en overboord springt, stemt mij heel verdrietig. Dat ze bovendien wil voorkomen dat haar nabestaanden denken dat het een ongeluk was (257) vind ik nog schrijnender. Haar woorden lijken op een bitter verwijt aan het adres van de bouwheer, maar waarom gaat ze hem dat dan niet zeggen? Wie weet was in haar zoon Cham dan een heilige verontwaardiging ontstoken, zoals toen hij koos voor de rakboot in plaats van voor de ark. (198) Misschien had hij dan de ketting van zijn brave, angstige gehoorzaamheid kunnen doorbreken en een brug kunnen slaan tussen zijn genegenheid voor zowel zijn vader als zijn moeder. Misschien, nee wel zeker, zou Re Jana hem en Zaza hebben gesteund, zonder de bouwheer te bruskeren. Waarschijnlijk zou ook Neelata hen bijgevallen zijn en dan was alles anders gelopen.

Maar zo ging het niet. Iedereen liet kansen voorbijgaan, ook Re Jana. Het is niet anders.

⁶⁴ Dertien is het getal van de messiaanse tijd, een tijd in het teken van heilsverwachting.

⁶⁵ Mijn vader sprak veel en wijdlopig over het geloof. Mijn moeder is een vrouw van weinig woorden, althans als het over haar innerlijke roerselen gaat. Als mijn vader zijn betoeg hield, luisterde ze actief mee, maar ze zei weinig. Op het einde, na een korte stilte, klonk vaak : maar toch... In die woorden en overtuiging heb ik mijn bron gevonden, maar zonder de woorden van mijn vader had ik de weg ernaartoe niet kunnen gaan.

Wat maak ik op uit de verwickelingen?

4. Het hoofdstuk 'Zorg voor hem' met met de passage waarin Zaza spreekt over de wens van iedere vrouw om minstens één ontembaar kind te baren, begint met de zin: 'Mijn moeder wilde nog iets zeggen, maar we namen niet de moeite om te luisteren. Iedereen zei zoveel in die dagen, het gemompel hing over de werf als een dempend gordijn.' (183)

We namen niet de moeite, omdat iedereen.....Alsof wat Re Jana's moeder zegt hetzelfde is als wat de anderen zeggen. Re Jana en haar vader zouden toch beter moeten weten, zeker omdat het hen in het voorgaande hoofdstuk opvalt dat Re Jana's moeder 'mooier was dan ooit' (181), jonger leek dan voor het vertrek, (...) en dat alles aan haar slank was en zuiver: onbegrijpelijk dat ze haar wasbeurt weigerde.' (182) Als deze moeder en vrouw te kennen geeft dat zij wil dat haar man en dochter de tijd nemen om een plan te verzinnen en de rakboot af te werken, antwoordt Re Jana's vader: 'Daar is tijd voor, vrouw, dat zul je zien.' (182)

'Hoe weet je dat er tijd zal zijn?' vroeg ik omdat mijn moeder dat wilde weten' vertelt Re Jana. (182) Ja, natuurlijk. Maar wil ze het niet ook zelf weten dan?

'Die (tijd) hebben we verdiend in de grot' zegt Re Jana's vader. (182)

5. Ja, zeker, hij heeft daar in die grot, geholpen door het kruidenmengsel van Neelata, goed zijn best gedaan, de bouwheer stevig op zijn godsbeeld bevraagd en een vrijmoedig betoog gehouden. Op het einde speelt hij zelfs op de man: 'Of vernietigt de Onnoembare ons ten behoeve van u? Opdat u in een betere wereld zult kunnen wonen?' De bouwheer begint dan te snikken en 'zijn lijf zakte tegen dat van Zaza aan.' (175) Ik vond het wel prima dat hij dit zei. Maar Re Jana schaamt zich voor hem. (175)

6. Op dat moment komt Neelata in beeld. Zij rukt aan de fakkels van Re Jana en duwt hem van de bron weg zodat het echtpaar in het duister zit. Terwijl het licht schaars is, fluistert ze tegen Re Jana's vader: 'Doe het. (Breng hen om.) Doe het snel op dit moment van zwakte!' (175) 'Maar mijn vader duwde haar hand van zich af en spuwde de kruidenprop in een van de putten.' (176) Ook Re Jana bewoog van haar weg. Ze had mededogen met de bouwheer en 'wilde bovenal de woede die zich in haar (Neelata) ophoopte, niet per ongeluk doen losbarsten.' (176) Maar Neelata grijpt haar vast en gooit de fakkels in de put. Daarna herinnert ze aan het doden van Jafets voorman: 'Gentan heeft hij gedood om de pijn van één man te beëindigen,' fluisterde ze met een stem als een mes. (...) Waarom niet deze twee mensen doden en de pijn van velen voorkomen?' (176)

7. Re Jana beseft wat de implicaties van Neelata's woorden zijn. Geen moment had ze aan deze mogelijkheid gedacht. 'Wat eenvoudig, (...) Je schortte het onheil op door de bedenkers ervan uit te schakelen. Wat voor nut had de ramp als de uitverkorenen niet langer gespaard konden worden? (176) Re Jana's vader zegt tegen Neelata: 'Ga hiervandaan. Maak hier geen deel van uit. Dit is een zaak van de verworpenen, jij kunt niets doen.'

Hierna vertelt Re Jana hoe haar vader vroeger, toen ze nog in de moerassen woonden, weigerde voorbijrijvende kinderlijkjes op te vissen, ze een passende 'begrafenis' te geven, op een papyrusboot te leggen en aan de lagune toe te vertrouwen. Hij verzwaarde de lijkjes met modder en liet ze zinken, omdat hij van de vissers stroomopwaarts geen wederdienst had te verwachten, 'want onze kinderen drevén de andere kant uit.' (177)

8. Het gedrag van Re Jana's vader ten overstaan van Neelata roept respect op. Iemand doden omdat hij er zelf om vraagt of om hem leed te besparen is iets anders dan iemand doden op instigatie van een vrouw of man die zelf haar / zijn handen niet vuil wil maken. Hij betoont zich hier de rechtschapene die hij in het begin van het verhaal hoopte te zijn.

Ik vind het prachtig dat hij na dit gebeuren beseft dat hij 'net als de bouwheer in het leven op zoek is naar dromen, groter dan zijn erf.' (178)

Maar voordat dit besef tot hem doordringt stelt hij de bouwheer nog enkele indringende en zeer reële vragen, deze keer met zachte stem. (177) De bouwheer blijft hem een antwoord schuldig.

9. Nu spreekt Zaza. Het is de eerste keer in het verhaal, althans op deze manier, dat wil zeggen: dat zij antwoord geeft op vragen van een ander. 'Ze sprak voor haar man,' vertelt Re Jana, omdat hij alleen nog maar gekuch kon laten horen. (178) Als de ark een stuurloos schip zonder patriarch zou zijn ... 'Dan nemen de insecten deze wereld in.'⁶⁶ (...) Dan weerklinkt nooit meer een lied, nergens wordt nog een huid door een andere huid gewreven. Dan vergaan alle dromen.' (178)

⁶⁶ Insecten die (zich niet laten vermorzelen (28) , maar in dit geval) alles opvreten. (178)

Niet eerder heeft Zaza zo duidelijk het woord gevoerd. Niet eerder is zij voor de droom van haar man, die wellicht ook haar droom is (of minstens de taak die ze heeft gesteld, een toezegging, die ze eenmaal op zich genomen, ook na wil komen en goed (127)), zo stevig opgekomen.

Nog één keer zal zij sterk en duidelijk zijn, namelijk als zij doorkrijgt dat haar zonen in hoge nood verkeren. Ze had daar niet veel tijd voor nodig. Ze gaat naar de bouwheer en zegt: 'De dagen zijn lang en er is tijd om de jongens te zegenen. Wacht niet tot hun iets overkomt, doe het nu.' (240) 'De bouwheer was meegaand. De koortsaanvallen bleven al een tijdlang uit en hij was tevreden met het verloop van de reis. Die avond nog spraken de arkvaarders af in hun leefruimte. Ze zouden niet sjoelen en geen muziek maken, al hun aandacht zou gaan naar de zegen en het gesprek met hun god.' (240)

10. Op dat moment gooit Re Jana onbedoeld roet in het eten. Omdat ze bang is dat Cham zal worden vervloekt ('hij ontvreemde elke dag eten voor mij, hij verspilde water, ..) en omdat ze hevig berouw heeft over haar eigen gedrag ('door aan het touw te gaan hangen had ik hem bedrogen, ik had schaamteloos zijn leven en dat van zijn kind op het spel gezet, en zijn liefde beschaamd. Hij was goed voor me geweest. Fouten had hij wel gemaakt, met mijn vader zowel als met mijn moeder, maar nooit uit kwaadaardigheid') komt ze te voorschijn.

De bouwheer ziet dat ze een kind draagt. Re Jana reageert daarop met de onthulling dat Cham het kind verwekt had, lang voor de vloed (dat wil zeggen lang voordat het verbod op geslachtsgemeenschap van kracht was): 'Hij heeft niet gefaald. Hij hield zich aan het verbond met u, dat kan ik van uw andere zoons niet zeggen.' Daarna maakt ze zich uit de voeten. Ze klimt vliegensvlug naar boven naar het dek en gaat aan de boegrand staan, ongeveer op dezelfde plek waar Jafeth haar aan boord had gehaald, toen ook haar vader had gezien en gezegd: 'Je draagt een kind. Ik wil je niet bij mij aan boord. (...) Jouw leven na de vloed is al begonnen. (...) Denk aan je kind. Je bent niet langer alleen.' (233)

11. Cham is bang dat zij overboord zal springen en smeekt haar te vertellen wat er is gebeurd. 'Is dit wat ik denk dat het is? Hield je Sem en Jafeth in je armen zoals je mij ooit vasthield? Is het waar wat je hebt gezegd? Draag je mijn kind?' (242) Re Jana verzamelt moed om de reling los te laten. 'Cham kwam niet naar voren om me tegen te houden. Hij zei enkel: 'Al is het kind van iemand anders, het maakt niets uit. Blijf bij ons. Je bent de échte uitverkorene.' (242)

In deze scène is Cham grootmoedig en bovendien wijs. Anders dan Neelata probeert hij niet de situatie naar zijn hand te zetten. Hij probeert Re Jana niet tegen te houden, maar verklaart haar zijn liefde en respect. Niemand zegt het, maar ook hij gedraagt zich hier als een echte rechtschapene.

12a. Terug naar het begin: Hoe weet je dat er tijd zal zijn?

Dat weet je niet. Dat weet geen mens. Dat mag je hopen en dan moet je tegelijk heel goed opletten en al je redelijkheid en slimmigheid inzetten om misschien ergens, op de een of andere manier tijd te kunnen winnen of het geweld een halt toe te kunnen roepen, en bijvoorbeeld liefde of respect voor de menselijke waardigheid daar tegenover te stellen. Niet omdat je het vermogen daartoe in een of andere grot verdiend zou hebben, of omdat je erop vertrouwt dat mensen net zoals jij de regel 'voor wat hoort wat' als leidraad voor hun gedrag volgen, maar omdat je van je (voor-)ouders geleerd hebt dat het anders kan. Sterker nog, omdat het door de voorgang van anderen jouw tweede natuur is geworden.

12b. Terug naar 'mijn moeder wilde nog iets anders zeggen, maar we namen niet de moeite om te luisteren.' (183) Deze zin volgt na het hoofdstuk 'Inleveren van het hout.' Het hout dat gelijk staat met de kans of de hoop op overleven, maar dat ook symbool staat voor de mentaliteit, de attitude, de liefde of de offers die kenmerkend zijn voor waarachtige rechtschapenheid. (181)⁶⁷ Als zodanig past dit hout bij de zorg van Re Jana's vader voor de zijderupsen en de overtreding van Cham als hij Re Jana verzorgt en belooft haar vader van voedsel te voorzien. Niet voor niets vertelt Re Jana dan: 'Het water (dat water, uit haar bron!) voedde me als brood.' (227)

'Na het bezoek aan de grot (de verblijfplaats van de stoffelijke resten van de doden) kwam de regen, (...), heel zachte regen, de eerste in lange tijd (...) Hij was nog maar pas vrijgegeven, of de bron was niet méér dan een extra voorraad ...'(180)

Daar gaat het wisselgeld van Re Jana. De 'kunde die haar waarmerk was geworden' en haar 'pasmunt' (het gebrek van de arkvaarders aan goed water (34)) zijn dan wel niet waardeloos geworden, maar wel luxe, die je kunt missen als het erop aankomt. De zachte regen, het hemelwater is

---

⁶⁷ Gelukkig hoorde ik in een leerhuis lang geleden, dat 'offer' niet allereerst 'zelfverloochening' betekent, maar meer te maken heeft met aanbod en toenadering.

ervoor in de plaats gekomen. Met die waarheid zal Re Jana moeten leren over-leven. Ook haar blijft het offer (181) niet bespaard.

De bouwheer en haar vader hadden haar dit kunnen vertellen. In het hoofdstuk getiteld 'Het bad (1)' is de bouwheer er immers van overtuigd dat, als het op overleven aankomt, alleen de Onnoembare roer, helmstok en anker is. (180) Haar vader had tijdens de wasbeurt na de dood van de dwerg met de bouwheer over het talent van zijn dochter gesproken: 'Mijn dochter Re Jana heeft de bron gevonden waar jullie al die jaren naast hebben geleefd. Gaat ze morgen ergens anders heen, dan vindt ze opnieuw helder water.' (170) Tijdens diezelfde wasbeurt had hij de bouwheer gewaarschuwd dat hij zijn god moest helpen bij het be-sturen van de winden (die 'zoveel meer dan willoze elementen zijn' (170)) en daarom de ark een roerblad moest geven. De bouwheer antwoordt hem dan: 'De Onnoembare brengt ons waar we zijn moeten. Ik begrijp waar jullie op aan sturen. Maar ik kan geen toegeving doen. Velen voelen zich geroepen, slechts enkelen zijn uitverkoren.' (170) Daarna zegt hij, waar Re Jana bij staat (en met strijdvaardige stem!), dat hij zich aan haar zal toevertrouwen, 'haar zal volgen naar de diepste, meest schrikaanjagende plek, zoals ik voor mijn Onnoembare God zou doen als hij het vroeg.' (171) 'Weet u het zeker?' vroeg Re Jana's vader toen. 'Ook als het een plek is waar velen niet van terugkeren?' (171) 'De bouwheer keek hem scherp aan en zei niets'. En Re Jana's vader knikte nadenkend. (171)

Hier eindigt dit hoofdstuk met de titel 'Het bad (1)'. Het wordt gevolgd door het hoofdstuk over de 'Gebeurtenis in de grot' en dat eindigt met de ontdekking van Re Jana dat haar vader net als de bouwheer van zijn dromen leeft. (178) Maar misschien hebben ze het zo druk met hun grootse ondernemingen ('De bouwheer riep mijn vader nu dagelijks bij zich. Urenlang spraken ze over de stand der dingen...' (180)) dat ze de vrouwen en dochter die ze liefhebben op kardinale ogenblikken vergeten of over het hoofd zien. Re Jana, haar moeder en Zaza hebben oog voor wat hen bezielt, maar vader, noch echtgenoot delen hun dromen met hen.

In beide 'rollen' doen ze op cruciale momenten alsof alles om hen en de ark draait. Vol van goede bedoelingen veronachtzamen ze de stille, broze, meestal woordeloze intimiteit, die het verbond tussen man en vrouw (ook dat tussen vrienden, tussen mens en medemens, tussen de mens en god) draagt, vruchtbaar maakt en hen wijsheid schenkt. Als echter op het woord van vrouwen, kinderen, vreemden en andere medemenssen geen acht wordt geslagen, als het niet in goede aarde valt, dan komen zij buiten spel te staan en rest hen weinig meer dan wanhoop, list of geweld.

Zij zijn niet de enigen. Heel de werf is in rep en roer als het zachte hemelwater valt.

Dat gebeuren zet alles op zijn kop. (180)⁶⁸ Ineens was wat de bouwheer had gezegd 'niet langer het gebraal van een oude man, maar een voorspelling. (...) 'Opnieuw kwamen de beschouwingen. Zelfs de toon van de liederen op de werf veranderde. (...) Het water ...hield huis in de dromen van al wie op de werf leefde.' (180) Iedereen werkt intensief aan de ark. De werfbewoners worden opgeroepen elk stuk hout in te leveren en ze geven aan die oproep gehoor.

Ook Cham is totaal van slag. 'Zijn blik was koortsig. Hij 'kwam niet meer naar de kweekhut'⁶⁹ ... was te bang voor wat het orakel had voorspeld. (...)'. (181)

13. Terug naar het begin: het hoofdstuk 'Zorg voor hem.'

Een boodschap voor vrouwen. Zeker! Maar twee van de mannelijke hoofdpersonen in *De arkvaarders* weten, wat dit aangaat, ook van wanten.

In het verhaal van Anne Provoost staan niet de ethische dilemma's, het morele oordeel en de rechtvaardigheid als de 'hoogste' (mannelijke) waarde centraal, zoals bij Kohlberg (zie hoofdstuk 1.6.2 bladzijde 16), maar de zorg van mensen voor elkaar, man en vrouw, klein en groot, individueel en gezamenlijk.

Toekomst is mogelijk, zo versta ik haar en geloof ik, waar mensen elkaar en anderen nodig willen hebben, waar helende-kracht-in-rechtvaardige-relaties⁷⁰ ruimte schept voor 'derden' of 'vreemden'

⁶⁸ Het Hebreeuwse woord hiervoor betekent behalve 'op zijn kop zetten' ook 'antwoord geven' of 'zich bekeren'.

⁶⁹ In de kweekhut hadden Re Jana en hij elkaar lief (152), nadat zij Neelata uit de put in de knekelgrot had gered en haar moeder hen 'haar zegen' had gegeven. Niet ver voor deze passage lezen we dat Re Jana aan haar moeder vroeg: 'Heb ik er fout aan gedaan Neelata niet (in de grot) achter te laten? Toen keek haar moeder haar rustig aan. 'En Put, de lieverd, pakte mijn benen in een omhelzing vast en zoende mijn schenen tot ik hem van me af duwde.' (150) De zegen die uit de rustige goedkeuring van Re Jana's moeder spreekt, komt alle jonge mensen ten goede, zowel Re Jana en Cham als Neelata en Put.

⁷⁰ Zie hoofdstuk 2.3 noot 17, p. 27 en hoofdstuk 2.4 noot 18, p. 29.

en waar mensen elkaar toe-komst in het voor-uitzicht durven stellen, durven be-loven, en ook metterdaad doen, en goed, wat ze hebben toegezegd (127) of telkens wanneer ze hun belofte niet (kunnen) nakomen, oprecht berouw tonen of elkaar vergeven. (262)

In het verhaal van Anne Provoost zoals ik het las, staat echter niet de ethiek centraal (zie hoofdstuk 1.5), eerder de tragiek, maar daarnaast het menselijk vermogen, vrouwelijk en mannelijk, om te luisteren naar de innerlijke stem of naar de stem van kinderen en lammen ('gefluister van een ooglid, nauwelijks veelbetekenender dan de vleugelslag van een vlinder' (183), van vreemdelingen, vermoedigen, gewonden en doden, van onze voorouders die wij in ere houden en gedenken. Zij roepen ons weg uit vanzelfsprekendheden of waarschuwen voor rotting en bederf, eventueel maar liever niet, aangeduid met 'zonde'.

Wat uitverkiezing betreft: 'Je weet niet of je bent uitverkoren tot de dag is aangebroken.' (183) Deze dag komt naderbij, geloof en hoop ik, als mensen, individueel en samen, handelen naar wat hen is aangezegd en naar wat ze goed, mooi en waar achten, zonder daar iets aan toe te voegen of aan af te doen.⁷¹ Zulke mensen zijn zowel wijs als verstandig. (Deuteronomium 4, 2- 7) Deze dag komt naderbij als mensen waarachtig gesproken woorden ter harte nemen, ze voor hun kinderen telkens en telkens weer herhalen en er over spreken als ze thuis zitten en onderweg zijn, als ze gaan slapen en opstaan. Ze moeten ze als een teken op hun hand binden en als een herinneringsband tussen hun ogen en ze schrijven op de deurposten van hun huis en aan de poorten.' (Deuteronomium, 6,4-9)

Wat de Onnoembare betreft: deze naam is mij te mager, teveel 'on-' alsof ik geen idee zou hebben uit welke hoek de Geest waait. Evenmin wil ik vlotweg beamen dat de Eeuwige God één is, want ik hecht erg aan pluriformiteit.

Wie of wat God ook voor mij betekent, hoe Z/Hij ook heet, ik probeer eraan te wennen dat ik Haar / Hem niet kan localiseren, noch in een beeld kan vangen. Als anderen en ikzelf het soms niet kunnen laten de Kracht(en) die ons tot eer en heil strekken ter sprake te brengen, aan te roepen, te vieren of te danken, dan blijken beelden onmisbaar. Maar ik denk dat het God ten goede komt als we in dat geval verschillende beelden naast elkaar laten bestaan, zonder het ene hoger of rechtzinniger te achten dan het andere.

De arkvaarders, een adolescentenroman?

De adolescentenromans die ik las gaan voornamelijk over jongeren.

In hoofdstuk 5 schreef ik dat *De arkvaarders* tussen andere jeugd- en adolescentenromans een bijzonder boek is omdat er veel communicatie plaatsvindt tussen jongeren en ouderen en de ouderen niet buiten schot blijven.

Mede om die reden zou ik zelf het boek niet afficheren als een jeugdboek of adolescentenroman, maar eerder omschrijven als een initiatieroman of als een bijbelse vertelling. Als het gaat om plaatsing in de bibliotheek of boekhandel zou ik zeker aanraden om het zowel in de kast voor de jeugdboeken als in de kast met de boeken voor volwassenen onder te brengen.

De 'arkvaarders' verdienen het om besproken te worden zowel in de hoogste als in de laagste klassen van het voortgezet onderwijs, zowel tijdens de lessen Nederlandse literatuur als tijdens de lessen geschiedenis, levensbeschouwing, godsdienst of maatschappijleer, waar mogelijk in onderlinge samenwerking. Een vergelijking met *De zondvloed* van Jeroen Brouwers (1988), *The preservationist* (2004) / *De zondvloed* (2005) van David Maine en Noach in *Het verhaal gaat 3* (1996) van Nico ter Linden is volgens mij zeer de moeite waard.

Er verschijnen de laatste decennia regelmatig boeken waarin religie een belangrijke rol speelt, die zowel voor jongeren als voor ouderen interessant zijn. Ik denk hierbij -in willekeurige volgorde- aan *The red tent* (1997) / *De rode tent* (2000) van Anita Diamant, *Izabel van Tyrus* (1988), *De zwarte stenen* (1984)⁷² en *Het boek van alle dingen* (2004) door Guus Kuijer, *The Kin* (1998) / *De kinderen van de maanvalk* (1999) door Peter Dickinson en *Now I Know* (1987) / *Nu weet ik het* (1990) van Aidan Chambers.

De arkvaarders, niet alleen en vooral op school

Het zou jammer zijn als het boek van Anne Provoost alleen aandacht kreeg tijdens de literatuurlessen.

---

⁷¹ Zie hoofdstuk 3.2 p.33.

⁷² Indirect verwijzend naar de toren van Babel, maar overigens eerder over ideologie dan over religie.

Op grond van eerdere ervaringen met andere boeken vermoed ik dat deelnemers van bijvoorbeeld een gespreksgroep met ouderen ook enthousiast over *De arkvaarders* zullen zijn. Het is geen boek voor ófwel thuis bij de open haard, ófwel de school, de parochie, de gemeenschap van gelovigen. Het is een boek dat vele functies kan hebben en een meervoudige betekenis. Ik hoop dat mensen van allerlei slag en leeftijd het ontdekken, genieten en er bezieling in vinden, misschien vooral als ze vertoeven op de ‘verborgen plaats’ van het zogenaamde ‘vierde milieu’ (Lea Dasberg). Ik hoop dat ze daarna zoals ikzelf, niet veel langer met de mond vol tanden staan en zich iets minder analfabeet voelen tijdens de zelfregulatie, het ordenen van hun ervaringen (zie Timmers-Huigens) en het co-regulerende opvoeden van hun ego, hun kinderen en elkaar. (zie Terugblik op hoofdstuk 1 en 2 bladzijde 30 en 31.)

Besluit

Het zondvloedverhaal duikt niet alleen op tijdens preken en overwegingen in gebedsdiensten of andere religieuze bijeenkomsten, maar ook veelvuldig in nieuwsuitzendingen en krant- of tijdschriftartikelen. Na de terroristische aanslagen in Amerika in september 2001 werd er regelmatig naar verwezen. Het was frappant dat *De arkvaarders* waaraan Anne Provoost ongeveer tien jaar gewerkt had, diezelfde maand verscheen.

Bij de herdenking van de aanslagen in 2006 werd de vergelijking met de zondvloed opnieuw gemaakt, evenals toen tijdens de kerstdagen van 2004 een tsunami Azië trof en toen de orkaan Katrina in augustus 2005 grote delen van New Orleans verwoestte. Het gezegde ‘Na mij de zondvloed’ kon na die gebeurtenissen met goed fatsoen niet meer achteloos worden uitgesproken.

Het verhaal van de vloed spreekt zeer tot de verbeelding en werd de laatste jaren, misschien mede vanwege bovengenoemde rampen, op vele plaatsen geactualiseerd. Ik geef een vijftal voorbeelden uit ons land.

De Hervormde Kerk in Roon kreeg in het jaar 2000 ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan een gebrandschilderd raam met ‘Schepping’ als thema. Het was gemaakt door de katholieke kunstenaar Marc Mulders. In 2002 werd tegenover het scheppingsraam, een tweede werk van hem geplaatst, nu met het thema ‘Ark van Noach-Regenboog’. In het televisieprogramma *Het Vermoeden* van zondag 27 augustus 2006 vertelde Mulders dat de ark behoort tot onze gezamenlijke geestelijke en picturale erfenis en voor hem een schuilkerk verbeeldt: ‘Jezus is in deze tijd een verbannene. We zijn hem kwijtgeraakt. Het motief van de ark laat zien dat ik Hem wil bewaren tot men Hem weer wil zien.’

Januari 2004 publiceerde het tijdschrift *Internationale samenwerking* (IS) een artikel over het jongste boek van Alistair Sparks *Het wonder voorbij* waarin hij de balans opmaakt van tien jaar democratie in Zuid-Afrika. Naast de tekst was een afbeelding van de regenboog geplaatst die de lezers moest herinneren aan de Waarheids- en Verzoeningscommissie waarvan onder andere bisschop Desmond Tutu deel uitmaakte. Een kennis vertelde mij dat de klas van haar zoon werkte aan een project over Zuid-Afrika, de ‘regenboognatie’, en dat het bijbelverhaal in de lessen levensbeschouwing gelezen en besproken werd.

7 Oktober 2004 drukte dagblad Trouw een aquarel over de ark van Noach af. Het was een voorstudie voor een van de illustraties in de ‘kinderkoran’, volgens verslaggever Lodewijk Dros een uniek project in Nederland en misschien wel in de hele wereld. Alic vertelde aan Dros dat het boek niet ‘Kinderkoran’ mocht heten, omdat dat van moslimzijde erg gevoelig ligt. Het werd uitgegeven bij uitgeverij Bulaaq in Amsterdam onder de titel *Wij vertellen je het mooiste verhaal*. De naam van de schrijver is Farouk Archour.

Voorjaar 2006 las ik een artikel over Johan Huibers, een aannemer uit Broek op Langedijk, die in 1992, geïnspireerd door een boek van Rien Poortvliet, op het idee kwam een replica van de ark van Noach te bouwen. In het binnenste van het schip zou een expositieruimte komen waar het bijbelverhaal kan worden verteld. In juni 2006 zou de ark klaar moeten zijn. Na die datum wilde Huibers ermee door Nederland gaan varen om het evangelie over te brengen.⁷³

In de zomer van het afgelopen jaar vond een kunstmanifestatie plaats in Fort Asperen met als thema en titel: ‘Fort Asperen Ark. A Peter Greenaway Flood Warning’. Greenaway waarschuwde ons

---

⁷³ Zie www.planet.nl/planet/show/id=62967/contentid=686650/sc=f70b6c

Nederlanders dat het tijd werd om alles wat we willen bewaren in te pakken en mee te nemen omdat Nederland zal overstromen als de ijskappen smelten.⁷⁴

Het vloedverhaal is een rijke metafoor. Ze heeft een sterk vormende waarde. Zoals uit de gegeven voorbeelden blijkt kan ze mensen, jong en oud, uit allerlei windstreken, met verschillende religieuze achtergronden, interessen en bedoelingen bijeenbrengen. De ontmoeting van al die mensen met elkaar en met het verhaal dat hen samenbracht kan hen uitnodigen of uitdagen het verhaal op eigen wijze te ‘ver-werken’ of vorm te geven en daardoor verbanden en samenhang te ontdekken tussen de bijbelse metafoor, de breukmomenten in hun bestaan en het eigen levensverhaal. (Ganzevoort, 2004)

Als we de metafoor vanwege de formatieve, congregatieve en evocatieve functie welbewust hanteren, dan is het belangrijk het onderscheid tussen verschillende benaderingen in acht te nemen. Toegepast op de mogelijke betekenis van *De arkvaarders* in het concrete werk van ouders, leerkrachten, pastores, of andere opvoeders, identiteitsbegeleiders en hulpverleners, die waar dan ook: thuis, op school, in de kerk of elders, over het boek van gedachten wisselen, is de vraag aan de orde welk inzichten daarbij richtinggevend zijn. Diegenen die zich laten leiden ‘door bijvoorbeeld psychologische inzichten om de mens te begrijpen en door literair- historische inzichten om de bijbel te begrijpen’ lopen het gevaar terecht te komen in de valkuil van objectivering, ‘van geveinsde neutraliteit die geen recht doet aan de existentiële dimensie van zowel de bijbel als de biografie’ en ook te gemakkelijk de eigen persoon buiten schot houdt. (a.w. 167-168) Diegenen die uitgaan van een esthetische benadering van de biografie en *De arkvaarders* en vragen naar de associaties en belevingen die de intertekstuele verbanden tussen beide oproepen moeten beducht zijn voor de ‘subjectiverende valkuil.’ (a.w. 168)⁷⁵ Diegenen tenslotte die de biografie en de bijbel religieus benaderen zullen rekening houden met ‘de specifieke relatie tussen God en mens die inwerkt op alle andere dimensies van het leven’ maar niet ‘empirisch waarneembaar of logisch inpasbaar is’ en evenmin ‘te reduceren tot een gevoelstoestand of een schoon beeld.’ (a.w. 168)

Zij zullen samen met mensen jong en oud, waar dan ook, speels en ernstig zoeken naar sporen van God en begeestering in het alledaagse leven en hen helpen ‘hun droomvleugels te ontvouwen.’ (Nauer, 2004; zie ook dit hoofdstuk nr. 13 (183))

Ik ga deze studie afronden met een fragment uit het boek ‘Mystagogie’ waarin Tjeu van den Berk Rahner citeert:

‘...ga een verbond aan met wat echt in je is, met dat wat je uitdaagt, met dat wat naar heelheid verlangt, ga moedig op zoek naar het mysterie in je... ga door, waar je op dit moment ook mag staan, volg het licht ook als het nu nog klein is, behoed het vuur, ook als het nu nog laag brandt, roep het geheim aan, juist omdat het onbegrijpelijk is. Ga, en je zult vinden, hoop en je hoop is reeds van binnenuit met genade vervuld. Wie zich zo opmaakt kan ver van het ambtelijk christendom verwijderd zijn, hij/zij mag zichzelf voorkomen als een atheïst, mag bekommerd menen niet aan God te geloven, de concreetheid van de christelijke leer en levenswijze mag haar/hem wonderlijk vreemd en bijna teneer drukkend voorkomen. Hij/zij moet verder gaan, en het licht in het diepst van zijn/haar hart volgen. Deze weg gaat reeds op de kern van het doel af.’

(Rahner 1962,31; Van den Berk 1999, 54)

---

⁷⁴ Zie de illustratie op het omslag van deze scriptie overgenomen van www.duimdog.nl/weblog/?itemid=511

⁷⁵ Deze valkuilen hebben mijzelf tijdens het schrijven van deze scriptie meer dan eens in de greep gehad.

Geraadpleegde literatuur

Ankersmit, Frank

De metamorfoses van het verhaal, in: F. Ankersmit e.a. (red.) *Op verhaal komen. Over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschappen*, Kampen 1990

Baarda, Tjitze

Niets van doen met Jezus' gebed. Vertaling van Onze Vader, in: *dagblad Trouw* 29 september 2006

Van den Berk, Tjeu

Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn, Zoetermeer 2001/3

Bollas, C.

The shadow of the object, New York 1987

Boonstra, Bregje

Naast Noach, in: *De Groene Amsterdammer* 12 januari 2002

Borgmann, Erik

Na de grote verhalen – Theologiseren vanuit de postmoderne verhalen, in: M.Kalsky e.a. (red.), *Herfsttij van de moderne tijd - Theologische visies op het postmoderne*, DSTScahier nr.5, 1995, pp. 13-30

Borgmann, Erik,

Vervreemding als identiteit. Geloven in gecultiveerde kwetsbaarheid, in: A.Lascaris e.a. (red.) *Scherven brengen geluk. Identiteit en geloven in een wereld van verschillen* DSTScahier 6, 1996, pp. 51-61

Bunt, Teunis

De zondvloed volgens Anne Provoost, in: *Nederlands Dagblad* 2 februari 2002

Capps, D

Life cycle theory and pastoral care. Philadelphia, 1983

De Cock, Goedele

Verhandeling voor Germaanse Filologie Universiteit van Gent, 2001-2002
gelezen op www.anneprovoost.com

Crites, S

The narrative quality of experience, in: *Journal of the american academy of religion*, pp. 291-311

Dasberg, Lea

Het kinderboek als opvoeder. Twee eeuwen pedagogische normen en waarden in het historische kinderboek in Nederland, Assen 1981

Dekker, G. e.a. (red.)

God in Nederland 1966-1996, Amsterdam 1997

Dekker, G. en Stoffels H.C.

Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie, Kampen 2001

Derks, M.

Voor de jeugd in kerk en samenleving, in: M. Derks e.a. (red.) *Roomse dochters: Katholieke vrouwen en hun beweging* 1992

Dingemans, Gijs

Ietsisme, Een basis voor Christelijke Spiritualiteit? 2005

Dros, Lodewijk

De jonge garde is vroemer. Dominees over God, in: *dagblad Trouw* 23 september 2006

Erikson, Erik

Ontogeny of ritualization in man, in: J. Huxley, (ed.), *A discussion of ritualization of behaviour in animals and man*, Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B, Biological Sciences 251, 1966a, pp. 337-349

Erikson, Erik

Identität und Lebenszyklus, Frankfurt 1966b

- Ganzevoort, Ruard
 Bijbel-Biografie-Breukmomenten. De Sagrada Familia als metafoor, in: T.De Tavernier (red.) *De Bijbel en andere heilige boeken: verhalen om van te leven?* Leuven 2004, pp. 153-168
- Ghesquiere, Rita
 Het verschijnsel jeugdliteratuur, Leuven 2000/7
- De Haardt, Maaike
 De Radicale Immanentie van de Feministische Theologie, in: *Verbum*, jaargang 61, nr.8, 1994, pp. 163-168
- Haarsma, Hester
 Een ramp als je niet uitverkoren bent, in: *dagblad Trouw* 18 april 2002
- Hakemulder, Frank
 De psychologische effecten van literatuur, in: *Leesgoed* nr. 6, 1998, pp. 231-233
- Heumakers, Arnold
 Menselijke ethiek en literaire moraal, in: P. Mooren (red.) *Morele verbeelding. Normen en waarden in de jeugdcultuur*, Tilburg 1999, pp. 21-28
- Van den Hoven, Peter
 Grensverkeer . Over jeugdliteratuur, Den Haag 1994
- Van den Hoven, Peter
 Over adolescentenliteratuur – verkenningen in een grensgebied, in: *Literatuur zonder leeftijd* jaargang. 9, 1995, pp. 71-83
- Ibsch, Elrud
 Esthetiek en ethiek in literatuur en literatuurwetenschap. Het einde van een wederzijdse ontkenning? in: P. Mooren (red.) *Morele verbeelding. Normen en waarden in de jeugdliteratuur*, Tilburg 1999, pp. 121-133
- Van Imschoot, Tom
 Een bootje van papier, in: *Ons Erfdeel*, jaargang 45, nr.2, maart-april 2002, pp.261-262
- Jones, J.W.
 Contemporary psychoanalysis and religion –transference and transcendence, New Haven / London 1991
- De Jonge, Harm
 De geur van zoet clamus, in *de Krant van Noord-Nederland* 10 oktober 2002
- Kalsky, Manuela
 Met de ogen van de ander, Aanzet tot een feministische re-visie van de christologie, in M. Kalsky e.a. (red.) *Herfsttij van de moderne tijd – Theologische visies op het postmoderne*, DSTScahier nr. 5, 1995, pp. 71-89
- Kalsky, Manuela
 Achterhoedegevechten en hedendaags verlangen naar het goddelijke, in: M.Merkx e.a.(red.), *Bedacht zijn op het onbedachte. Over het alledaagse en het goddelijke in theologisch perspectief*, DSTScahier nr. 8, 1998, pp. 83-99
- Kuitert, Harrie
 Voor een tijd een plaats van God. Een karakteristiek van de mens, Baarn 2002
- Lacan, J.
Ecrits; le champ freudien, Paris 1966.
- De Lange, Frits
 Een God voor Niemandslinders. 2001 Bespreking van G. Dingemans, *De Stem van de Roepende* (2000) gelezen op <http://home.hetnet.nl/~delangef/artdingemans.htm>
- De Lange, Frits
 Nog steeds: God, maar dan anders. Bijdrage voor het symposium t.g.v. het 25 jarig jubileum van Bert Endedijk, directeur van uitgeverij Kok in Kampen, 16 september 2005
- Lannoy, Luc
 De arkvaarders – Anne Provoost, in: *Leesidee Jeugdliteratuur* 09 / 2001
- Leysen, Annemie
 Is rechtschapen zijn hetzelfde als in leven blijven? In: *De Morgen* 10 oktober 2001

- Van Lierop-Debrauwer, Helma
 “Je moet lastig zijn en misschien ben ik dat niet voldoende”. Interview met Anne Provoost
 in: *Literatuur zonder leeftijd*, jaargang 12, 1998, nr. 47, pp. 296-303
- Van Lierop-Debrauwer, Helma
 Perspectief op het verleden. Over jeugdliteratuur, volwassenenliteratuur en hun geschied-
 schrijving. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in
 de kinder- en jeugdliteratuur aan de Universiteit van Leiden, 1999
- Van Lierop-Debrauwer, Helma
 Kleur bekennen via kinderboeken. Lea Dasberg en de jeugdliteratuur, in: J.Deller e.a. (red.)
Het grote Dasbergdebat, Amsterdam 2000, pp. 41-65
- Van Lierop-Debrauwer, Helma
 Over grenzen. De adolescentenroman in het literatuuronderwijs, Delft 2005
- Linders, Joke
 De plaats van de jeugdliteratuur in de literatuur, in: *Literatuur zonder leeftijd*,
Jeugdliteratuur, literatuur: een kwestie van meer of minder ? 1992, pp. 72-78
- Loix, Griet
 Interview met Anne Provoost in: *Nieuwsbrief* van Villa Kakelbont herfst 2004
- Luther, Henning
 Identität und Fragment - Praktisch-theologische Überlegungen zur Unabschliessbarkeit von
 Bildungsprozessen, in: *Theologica Practica* 20 Heft 4, 1985, s. 317-338
- Luther, Henning
 Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts, 1992
- Van Luxemburg, Jan e.a. (red.)
 Over literatuur, Bussum 2002
- Maas, J. & Ziebertz, H.G
 Over breukvlakken en bruggenhoofden: religieuze opvoeding in het gezin, in: *Tijdschrift
 voor theologie* 37, 1997 nr. 4, pp. 384-404
- Mattenklott, Gundel
 Das Schiff in der Wüste. Anne Provoost erzählt die Geschichte der Sintflut neu, in:
Frankfurter Allgemeine Zeitung, 02.08.2003 nr.177, s. 32
- McGrath, Alister
 Christelijke theologie. Een introductie, Kampen 1997
- Mulder, Anne-Claire
 Volume: een ander beeld voor identiteit, in: *Scherven brengen geluk. Identiteit en geloven in
 een wereld van verschillen* DSTScadier nr. 6 1996, pp. 33-51
- Nauer, Doris
 We moeten mensen helpen hun droomvleugels te ontvouwen in een artikel van Lies
 Brussee-van der Zee, ADW 19 juni 2004
- Nauta, Rein
 Ik geloof het wel, Assen 1995
- Noorda, Sijbolt
 Narratieve theologie, in: F Ankersmit e.a. (red.) *Op verhaal komen. Over narrativiteit in de
 mens- en cultuurwetenschappen*, Kampen 1990
- Pattyn, B
 Verlangen, ervaring en openbaring: het werkelijkheidsbegrip van A. Vergote, in:
Tijdschrift voor Theologie 1991 nr.31, pp. 381-402
- Peeters, Sven
 Uitverkoren zijn is een dubbele gedachte, in: *Zone* 03, 23-30 oktober 2001
- Provoost, Anne
 Fragment van een brief aan een recensent, geschreven kort na het verschijnen van *De roos
 en het zwijn* (1997) gelezen op www.anneprovoost.com 5-05-06
- Provoost, Anne
 Liever geen ultieme identificatie met het hoofdpersonage. Interview van Katrien Vloeberghs
 op 16 mei 2001 (a) in: *Openbaar* 3/2001 van KCLB. Zie ook www.anneprovoost.com

- Provoost, Anne
Interview door Martien Cuyt in: *de Gazet van Antwerpen*, 22-23 september 2001 (b)
- Provoost, Anne
Interview met Kristien Verbist voor *Libelle* n r. 44, 25 oktober 2001 (c)
- Provoost, Anne
Uitzichtloosheid en troost. Opgroeien tegen wil en dank, Essay 2003
gelezen op www.anneprovoost.com 5-04-2006
- Provoost, Anne
En dan nu het slechte nieuws. Het kind als antagonist. Tekst ter gelegenheid van de Annie M.G.Schmidt-lezing van 4 juni 2003, in: *Reading Minds / Gedachten Lezen* 2004 (a)
- Provoost, Anne
Het land van Icarus. Verslag van een reis naar de U.S.A. in: (verkorte vorm) *De Standaard der Letteren* 29 juli 2004 (b)
- Provoost, Anne
Interview met Griet Loix in de Nieuwsbrief van Villa Kakelbont herfst 2004 (c)
- Provoost, Anne
Brief aan Hans Christian Andersen, juni 2005 gelezen op www.anneprovoost.com
- Provoost, Anne
De grens van een verhaal. Interview in *Klasse* gelezen op www.anneprovoost.com 5-04-2006 (a)
- Provoost, Anne
If goblins don't exist, gelezen op www.anneprovoost.com 5-04-2006 (b)
- Rahner, Karl
Handboek van de pastoraaltheologie. Praktische theologie over de kerk in haar huidige situatie Deel III Ecclesiologische fundering van de pastoraaltheologie, Hilversum 1968
- Rinckhout, Eric
Anne Provoost tussen schrijven en schrappen, in: *De Morgen* 5 september 2001
- Rizzuto, A.-M
The birth of the living god: a psychodynamic study. Chicago 1997
- Roebben, Bert
Religieuze socialisatie vanuit en voorbij de kerk. Situatie, problemen en perspectief, in: *Praktische Theologie* 23 (1996) 4, pp. 366-381
- Roebben, Bert
Het uiteindelijkheidsperspectief van de kwetsbare opvoeder. Naar een nieuwe relatie tussen pedagogiek en theologie, in: P. De Mey e.a. (red.) *God: omschreven, niet afgeschreven*. Theologische en godsdienstpedagogische verkenningen, Leuven 1997, pp. 147-186
- Roebben, Bert
Into the void we have to travel. Jongeren en zingeving anno 2001, in: H. de Witte e.a. (red.), *Openheid of leegte? Over zingeving bij jongeren* (DIROO-cahier 7), Leuven 2001
- Roebben, Bert
Religieuze communicatie in een moderne cultuur. Een pleidooi voor religieuze Jongvolwassenenvorming, in: *Collationes* 32 (2002), pp. 141-163
- Roebben, Bert
Resilient Leadership and the Search for Meaning, in: *Young adult Ministry* (unpublished paper), Tilburg 2004
- Roep, Nanda
Mijn adem werd water, in *dagblad Trouw* 14 november 2001
- Schepens, Theo
Hij leeft? In: *Katholiek Nieuwsblad* 18 oktober 2002
- de Sterck, Marita
Een vaste stek? De adolescentenroman tussen Nijntje en Nabokov, in: H. van Lierop-Debrauwer e.a. (red.) *Van Nijntje tot Nabokov. Stadia in geletterdheid*, Tilburg 1997, pp. 80-96

- Stoffels, Hijme
 God is een verhaal. Resultaten van een onderzoek naar godsbeelden onder pastores van de in de IKON vertegenwoordigde kerkgenootschappen, IKON / VU 23 september 2006
- Schram, Dick
 Literatuur – normen en waarden – lezen, in: P. Mooren (red), *Morele verbeelding. Normen en waarden in de jeugdcultuur* 1999, pp. 9-21
- Schrijver, Annemiek
 Bron van Zijn, in *dagblad Trouw* 25 september 2006
- Streib, H.
 The Religious Educator as Story-teller: Suggestions from Paul Ricoeur's Work, in: *Religious Education* 93 (1998) 3, pp. 314-331
- Timmers- Huigens, Dorothea
 Interactieve geloofscommunicatie. Ervaringsordering en de kwaliteit van intergeneratieve communicatie in de christelijke gemeenschap, Kampen 1997.
- Van Toorn, Willem
 De plaats van de kinder- en jeugdliteratuur in de media, in: *Literatuur zonder leeftijd*. 'Jeugdliteratuur, literatuur: een kwestie van meer of minder?' 1992, pp. 79-92
- Varga, Aron Kibédi
 Het verhaal in de literatuur in: Op verhaal komen, in: F. Ankersmit e.a. (red.) *Over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschappen*, Kampen 1990, pp. 20-35
- Vedder, Ben
 Inleiding, in: B. Vedder e.a. *Zin tussen vraag en aanbod. Theologische en wijsgerige beschouwingen over zin*, Tilburg 1992
- Verhofstadt-Denève, L. e.a. (red.)
 Handboek ontwikkelingspsychologie. Grondslagen en theorieën, Houten / Diegem 1995/4
- Vermeulen, Marita
 De wreedheid van God, in: *De Standaard* 11 oktober 2001
- De Vos, Marjoleine
 De moerasman moet de boot bouwen, in: *NRC Handelsblad* 5 oktober 2001
- De Vries, Anne
 Wat heten goede kinderboeken? De theoretische opvattingen over kinderliteratuur en de praktijk van de boekbeoordeling in Nederland 1880-1980, Amsterdam Querido 1989
- De Vries, Anne
 Het verdwijnende kinderboek, in: *Leesgoed*, 1990, nr.2, pp. 64-68
- De Vries, Anne
 Emancipatie in zeven richtingen, in: *Literatuur zonder leeftijd*, jaargang 12, 1998, pp. 263-279
- De Vries, Anne
 Het kind en het badwater. Post-moralisme in de jeugdliteratuur? in: P. Mooren (red.), *Morele verbeelding. Normen en waarden in de jeugdcultuur*, Tilburg 1999, pp. 145-157
- De Vries, Anne
 Het kinderboek in niemandsland. Het verdwijnende kinderboek revisited, in: *Literatuur zonder leeftijd* jaargang 15, 2001 nr. 54, pp. 48-56
- Willems, Ad
 Samen anders worden, in: Manuela Kalsky e. a. (red.) *Herfsttij van de moderne tijd* DSTScadier nr. 5, 1995, pp. 31-51
- Welch, Sharon
 A Feminist Ethic of Risk, Minneapolis 1990
- Van Wolde, Ellen
 Verhalen over het begin. Genesis 1-11 en andere scheppingsverhalen, Baarn 1995

Bibliografische gegevens over *De arkvaarders*

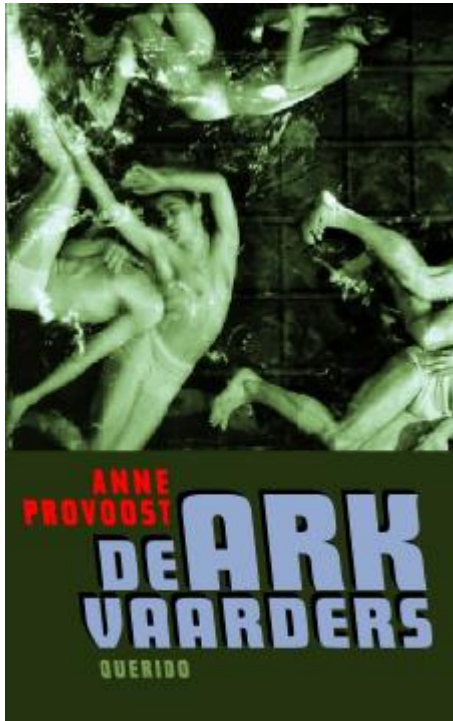
Anne Provoost

De arkvaarders

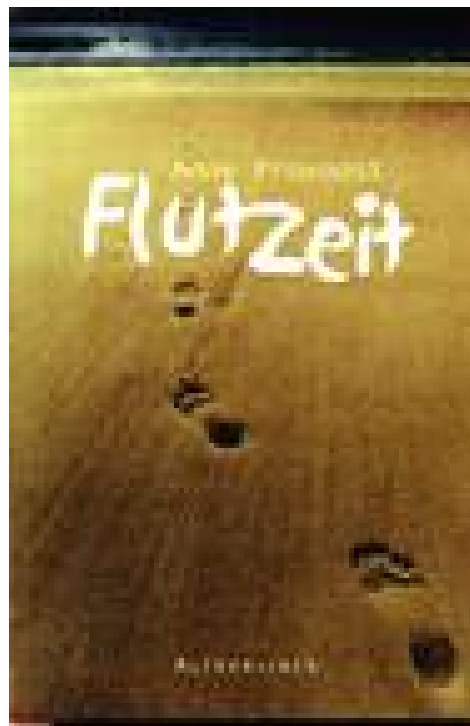
Uitgeverij Querido, Amsterdam / Antwerpen

2001 Eerste en tweede druk; 2002 derde druk

ISBN 90 214 7958 3 / NUGI 222,300

Nederlandstalige uitgave

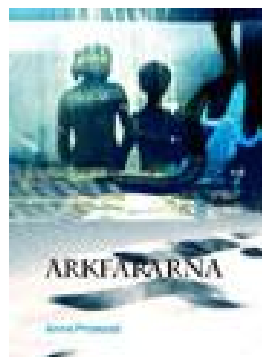
Duitse uitgave

Amerikaanse uitgave

Britse uitgave

Zweedse uitgave

Deense uitgave